शिवपुराण दृष्ट्या तन्त्रागम सिद्धान्त समीक्षणम्

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पी-एच्० डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः

शोध - प्रबन्धः

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

निर्देशक :
डॉ० राजनाथ त्रिपाठी
प्राध्यापकः
आगम विभागे
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य
वाराणस्याम्

गवेषक :
शत्रुघ्ननाथ त्रिपाठी
प्राध्यापकः संस्कृत विभागे
श्रीराम संस्कृत महाविद्यालयः
विजयीपुर, गोपालगंज्ञ, बिहारप्रान्ते

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वाराणसी-२

विक्रम सम्वत् २०४९, मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चमी

दिनांङ्क २९-११-९२

आगम

T. 0
188

शिवपुराण दृष्ट्या तन्त्रागम सिद्धान्त समीक्षणम्

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
विद्यावारिधिः (पी-एच० डी०) इत्युपाधये प्रस्तुतः

शोध - प्रबन्धः

निर्देशक :

डॉ० राजनाथ त्रिपाठी
प्राध्यापकः
आगम विभागे
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयस्य
वाराणस्याम्

गवेषक :

शत्रुघ्ननाथ त्रिपाठी
प्राध्यापकः संस्कृत विभागे
श्रीराम संस्कृत महाविद्यालयः
विजयीपुर, गोपालगंञ्ज, विहारप्रान्ते

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

वाराणसी-२

विक्रम सम्वत् २०४९, मार्गशीर्ष शुक्ल पञ्चमी

दिनांङ्क २९-११-९२

प्रमाणम्

आयुष्मता रघुनाथ त्रिपाठिना विद्यावारिधि (पी-एच0डी0) उपाध्युपलब्ध्यर्थं समर्पितोऽयं "त्रिपुरार-हस्यस्य तन्त्रागम सिद्धान्तमीमांसनम्" इति विषयमधिकृत्य मदीयेन निर्देशेन शोधप्रबन्धः पूर्णतामानीतः । आयुष्मता च प्रबन्धे तन्त्रागम सिद्धान्तैः सह त्रिपुरारहस्य मतानां तत्त्वा-नां तुलना तेन सम्यक्तया च व्यधायि । अयं विशिष्ट गुणोपेतेन शोधप्रबन्धो मे परीक्षकैः प्रामाणिकतया स्वीकरि-ष्यतेति कामनया प्रेषयामि ।

राजनाथ त्रिपाठी

डॉ0 राजनाथ त्रिपाठी

प्राध्यापकः,

सम्बद्ध साङ्ख्ययोग तन्त्रागम विभागे

सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय,

वाराणस्याम् ।

प्राक्कथनम्

संस्कृतभाषा भाषाजननीति सम्यग् विदन्तु परमस्येषा बहुकालाद् प्रचलिता । पूर्वपूर्वाचार्येभ्यः उत्तरोत्तराचार्याणां ग्रन्थाः परम्परया बहूनि वचनानि पुराणेषु शास्त्रेषु दृश्यन्ते । किन्तु काव्य व्याख्यानादिविविधपराणां व्याकरणन्यायदर्शनवैदिक पुराणादि शास्त्राणां समीक्षात्मकानि तत्त्वं "इतिहास,पुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" इति वचनेन पुराणस्य शास्त्रेषु कीदृशी स्थितिः महत्त्वं समुपलभ्यते । एतादृशीं परम्परां शास्त्राणामध्ययनाय स्नातकपरीक्षो-त्तीर्णानन्तरं गोण्डा नगरस्थात् [illegible] महाविद्यालयादुत्तीर्णः बहु वर्षं संस्कृतभाषायाः अध्ययनं तथा तत्काले एव विषये पुराणशास्त्र-मेवाधीतवान् । [illegible] "महारानी लाल कुंवरि स्नातको-त्तर महाविद्यालये "संस्कृत विभाग विभागे" प्राध्यापकपदमलंकुर्वन् मम मातुः गुरुजनानपि भक्तिभावेनैव शिक्षणं [illegible] । स च विभागविभागीयो प्राध्यापकः, किन्तु [illegible] संस्कृत भाषायां [illegible] अस्ति । तत्रापि पुराणविषये महती निष्ठा वर्तते । शिक्षा [illegible] च भाषान्तराणि [illegible] कोऽपि विषये विभा-गुरोणैव च मां पश्चे संस्कृतविभागे नियोजयामासुः । पौराणिक वर्णनादि व्याख्यानाविधेः [illegible] ततः ग्रन्थानामन्वेषणात्पुराणानां विषये ध्यानं [illegible] प्रेरणाप्राप्तः [illegible] । त एव [illegible] पूर्वाचार्य [illegible] पुराणविषयमाश्रित्य किञ्चिद् लिखेयमिति मनसि विचारः । तेषामत्यन्त [illegible] प्रवृत्तो [illegible] विष्णुपुराणमधिकृत्य विदुषां पुरतः शोधनिबन्धमेव विविधरूपाणि । तेषामाशीर्वादैः मन्ये [illegible] । अतः [illegible]

प्रणामोपचारान् तेभ्यो वितरामि ।

ममास्य शोध-प्रबन्धस्य प्रणयन कर्मणि स्वनामधन्या परमश्रद्धेयाः श्री ... त्रिपाठि मे तातपादा तथा च श्रीमती पुष्पवती मे मातरश्चापि एव कारणम् । ते च सानुकम्प-मनुगृह्य च मामाशिष्य गार्हस्थ्य कार्येभ्यो ... कर्मणि कृपया ... च ... । अतः न प्रणामं न ... कथं तातपादानां मातृ... ... उपकारं विस्मर्तुं शक्नोमि ।

तत्र सांख्ययोगतन्त्रागम प्रमाणाचार्याणां तत्र भवतां डॉ० रामश्री भारतीय महाभागानां सम्पूर्णानन्द-संस्कृत विश्वविद्यालये चिरं सांख्ययोगतन्त्रागमविभागीयाचार्य-पदमलङ्कुर्वताम् उपकारं स्मारं स्मारं मे चेतः प्रसीदति । ते हि स्वा-तीर्थभिः प्रज्ञामुखैः शिष्यं मां प्रबोध्य पदपदार्थादिकमनुकम्प्य पाठयन्ति स्म, अतः तान् सश्रद्धं प्रणिपत्य कृतज्ञतां ज्ञापयामि ।

अन्ते च सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालये" सांख्ययोगतन्त्रागम विभागे प्राध्यापकपदमलङ्कुर्वतां शैव-शाक्तागमसिद्धान्तप्रचार-प्रसारणाय ग्रन्थ-प्रकाशनेन सततं ... मम ... परिष्कारार्थं तन्त्रागमशास्त्र-सिद्धान्त-ज्ञानदीपस्य सम्यक् प्रदीप्य द्वारा ... सिद्धान्तप्रतिपादनात्मक सिद्धान्तानां सम्यगनुशीलनं मां निर्दिश्य च शोधप्रबन्धप्रणयनाय "डॉ० रामनारायण त्रिपाठिभिः" योऽस्माकमुपकारः कृतः । पुनः तेषा-मुपकारं स्मारं स्मारं आत्मानं धन्यमिति मन्यामहे । तन्त्रागम-शास्त्रे यदि दार्शनिकं तत्त्वं परिष्कृतागमिकत्वेन शास्त्रे मम तर्हि ... ग्रन्थानां सम्यग्ज्ञानम् । मम त्रिपुरारहस्य...

सन्मार्गेण निर्देशनं कृतवन्तः यत् शोधप्रबन्धोऽयं पूर्णतामगादिति।
तदर्थं तान् सारस्वत कार्तज्ञ्येन सादरं नमामि ।

शोधप्रबन्ध टंकक श्री जगन्नाथप्रसाद पाण्डेय सम्प्रति सम्पूर्णानन्द
संस्कृत विश्वविद्यालये अधिकारी कार्यरतः धन्यवादार्हः । यत्
ध्यानेन कार्येण सुष्ठु टङ्कणं तेन कृतवान् ।

मानवो भ्रमः प्रकृतिरिति भावनां विद्यमानं वर्तते, यत्
शोधग्रन्थेऽस्मिन् कार्यमिदं साधितमिति । यदि मयाऽत्र कुत्रचित्
कारणेन त्रुटयः स्खलनानि वा दृश्येरन् तत्र सुधियः विद्वांसः
क्षमां दास्यन्तीति पूर्णविश्वासं धारयन् विरमामि ।

"गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति साधवः ॥" इति

विदुषां वशंवदः
शत्रुघ्ननाथतिवारी
शत्रुघ्न नाथ तिवारी

विषयानुक्रमणिका

पृष्ठाङ्काः

पृष्ठाङ्काः

प्राक्कथनम्

भारतीया संस्कृतिर्हि वेदस्मृतिपुराणानामाश्रयेणाद्य यावत् प्रचलति । अनेकशाखाविभक्तेषु चतुर्षु वेदेषु, ब्राह्मणेषु आरण्यकेषु, उपनिषत्सु च विश्वकल्याणकारिणीषु परमोदारमन्वादिबहुसंख्याकासु स्मृतिषु, ब्रह्माद्यष्टादशभेदभिन्नेषु पुराणेषु तस्याः संस्कृतेः स्वरूपं सर्वश्रेष्ठमैक्यमेवोपलभ्यते । यद्यपि बहुषु कृतादि युगपरम्परासु व्यतीतासु भारतीयाचारविचाराणां नैकविधत्वमिवाभाति, तथापि न किमपि तादृशं यत् सर्वथा वेदादि प्रोक्ताचारविचारान् विसंवदेत् । वेदवाङ्मयेषु यद् भारतीयाचाराविचाराणां स्वरूपं संक्षेपतः उपलभ्यते, तत् स्मृतिषु विस्तृतं पुराणेषु च ततो ऽपि कथोपकथनेतिहासद्वारा ऽतिविस्तृतमुपलभ्यते, परन्तु सर्वत्र पुष्पमालायां सूत्रमिव वैदिकं मूलस्रोतःस्वरूपं सर्वत्रानुस्यूतमेव । अद्य यावद् भारतीया यत्र कुत्रापि भारते ततो ऽपि सुदूरमीक्का देशेषु गता अपि धार्मिकं कार्यमनुतिष्ठन्तः सर्वादौ श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलप्राप्त्यर्थमित्यादि संकल्पयन्त्येव । पुराणैरेव भारतीयानां सर्वदेशीयजनेभ्यो विशिष्टं भिन्नत्वं धार्मिकत्वमीश्वर देव-वेदपुनर्जन्मप्रभृतिषु दृष्टश्रद्धत्वम् कृपा हिंसादिस्वभावत्वं च सुरक्षितं विद्यते । पाश्चात्याधुनिकानां नूतनानीव विज्ञानानि, तानि क्वचित् संक्षेपतः, क्वचिच्च विस्तरतः पुराणेषूपलभ्यन्ते । प्रस्तुतावननीयाधुनिकविज्ञानवेतॄणां बुद्धेः सर्वथागोचरविषयः । यथा कया क्रमबद्धपद्धत्या सृष्टेः प्रादुर्भावः कथं कदा प्राणतत्त्वस्य चैतन्यस्य च पाञ्चभौतिकं शरीरं धृत्वा जगति सञ्चारः इन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च कदा क्रमेण वा समुत्पत्तिः ? इन्द्रिय

मनोबुद्ध्यादितत्त्वानि कैर्दव्यविशेषैर्निर्मितानि ? मरणानन्तरमुत्पत्ते:पूर्वं वा जीवस्य कीदृशीस्थिति: कुत्र वा वास: ? इत्यादयो बहवो विषया:पुराणेषु क्रमेणोपबद्ध उपलभ्यन्ते । तत्र प्रथमत:एकदेशिकशरीरी जीव उत्पद्यते,इति सिद्धान्त आधुनिक वैज्ञानिकानाम्,भारतीयप्राचीनपौराणिका अपि स्पष्टतया क्रमबद्धरूपेण जीवस्य शरीरधारणप्रकारमिन्द्रियाणां क्रमश:समुत्पत्तिं तद्भेदात् प्राणिषुच्चावच भेदांश्चोपवर्णयन्ति यथा हि श्री व्यासेन श्रीमद्भागवते -

"वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा ।
अन्त:शरीर आकाशात् पुरुषस्य विचेष्टत: ।।
ओज:सहो बलं जज्ञे तत: प्राणो महानसु: ।
प्राणेन क्षिपता क्षुत् तृट् जायते प्रभो ।।
पिपासतो जक्षतश्च प्राङ्मुखं निरभिद्यत ।
मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते ।।
विवक्षोर्मुखतो भूम्नो वह्निर्वाग्व्याहृतं तयो:।
जले वै तस्य सुचिरं निरोध: समजायत ।।
नासिके निरभिद्येतां दोधूयति नभस्वति ।।
यदात्मनि निरालोकमात्मानं च दिदृक्षत: ।
निर्भिन्ने ह्यक्षिणी तस्य ज्योतिश्चक्षुर्गुणग्रह: ।।इति

---

१. श्रीमद्भागवते 2 स्कन्धे 10 अध्याये श्लोक सं0 13-21पर्यन्तम् ।

अनेन महता प्रयत्नेन प्राणतत्त्वे शरीरस्थे जाते तत्तद्
देवेन्द्रियाणां क्रमशश्चोत्पत्तिर्जायते इति ज्ञायते । यद्यप्याधु-
निकाःपाश्चात्याःभारतीया अपि केचन क्रममिमं न विश्वसन्ति,
पौराणिकान् सर्वानपि बुद्धेरगोचरान् विषयान् काल्पनिकानीति
मत्वोपहसन्ति तथापि तत्तेषां कथनं सुविचारकेभ्यो न सर्वथा
रोचते । ते च विषये भ्रमयन्ति यस्य तत्त्वस्य ज्ञानार्थं यादृश
उपायो पेक्षते तादृशेनैवोपायेन तस्य तत्त्वस्य ज्ञानं भवतीति
पौराणिकस्य बुद्धेरगोचरस्य तत्त्वजातस्य साक्षाद् ज्ञानार्थं निर्मला
तपसा दोषरहिता सात्त्विकी बुद्धिरपेक्ष्यत इति नैकवारं तत्र-तत्र
पुराणादिषु वर्णितमतस्तत्तत्त्वज्ञानार्थं तादृशस्यैव वर्णितस्यो-
पायस्य स्वीकार अपेक्ष्यते । तादृशानि सकलज्ञानसंग्राहकाणि पुरा-
णान्यतिप्राचीनानि प्रत्युत वेदवत्परम्परया प्राप्तानीति वेदेष्वपि
क्वचित् पुराणशब्दस्य प्रचलितार्थस्योपलब्धतया वक्तुं शक्यते । अतएव
पुराणकथास्वव्यक्तिविशेषाणां पुरूरवोर्वशीतामथर्वप्रभृतीनामुल्लेखः
ऋग्वेदे प्युपलभ्यते । वेदानां समीचीनार्थकरणं पुराणं विना शून्य-
प्राणमेव, प्रत्युत वैदिकार्थस्य भ्रान्तिकरणमेव । अतःसम्यगुक्तं महाभा-
रतस्यादिपर्वणि-

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरेदिति ।।[1] इति

1• श्रीमहाभारते आदिपर्वणि श्लोक सं० 267

पुराणनामाधेयैव मनुष्यजीवनस्य प्राथमिकव्यवस्था, उत्पत्तिप्रकारे विधाना विशिष्टाः प्रकाराः, भिन्न-भिन्नजातीनां परस्परमेलनस्य प्रभावः नीतितत्त्वानां, धर्मतत्त्वानां, भिन्नभिन्न देवोपासना तत्त्वानां निरूपणम्, जीवस्यैहिककर्तव्यता, समाजस्य क्रमिका सः परमेश्वरस्य सर्वैकरूपेण स्थितिः सुखस्य मूलं साधनमित्यादयो बहवो विषयाः पुराणद्वारैव मनुजाः सरलतया सुखेन च ज्ञातुं शक्नुवन्ति । प्रत्युत पुराणैरस्पृष्टं किमपि तत्त्वं विचारजातं च नास्तीति कथने नात्युक्तिदोषस्पर्शनभीतिः ।

भारतीयार्यसंस्कृतेः सम्यक् परिशीलनार्थं वेदानां तन्मूलकस्मृ-तितन्त्राणां च समीक्षणमावश्यकं तथा वेदोपबृंहकाणामितिहास-पुराणानां परिज्ञानम् । साम्प्रतं वैदिकशैल्या कर्मोपास्तिसंविरत-रीणामुच्छिन्नतया गाथावरसंसारार्णवमुत्तरीतुमशक्नुवतामुद्धाराय च श्रुतिस्मृत्यप्रतिकूलम् आपामराऽप्रचुरवत्स्नपथपौराणिकवर्त्मैव परमं श्रेयस्करम् । पुराणमहोदधावगाहननिपुणतायै विचाराणां प्रामाणिकतायै च वेदानां मनुशीलनं नितान्तमावश्यकम् । अतएव निखिलशास्त्रपारावारपारदृश्वभिः वेद वाङ्मय-गुणगौरवाकृष्ट-हृदयैः सहृदयैः प्रेक्षावद्भिरनिवार्यतया वेदानामध्ययने बलं दत्तमस्ति-"ब्राह्मणेन निष्कारणं षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्च" इति ।

भारतीयसंस्कृतेर्मूलाधारः सन्ति वेदाः, यतो हि वेदानामक्षुण्णा विचारधारा एव भारतीयसंस्कृतिधारा नित्यं निरन्तरं प्रवाहिता भवति । वेदानां व्यापकप्रभावादेवानेकैराक्रमणैः सद्भिरपि अद्यत्वे

पि भारतीया संस्कृतिःअव्याधगत्या पूर्ववत् प्रचलति । अतएव प्राचीनेषु वाङ्‌मयेषु वेदानां महत्त्वं विविधैःप्रकारैःगीतमस्ति । वेदानामनुशीलनेन प्राणिनो लौकिकं पारलौकिकं चाभ्युदयं सम्पादयन्तः स्वं स्वं जीवनं मधुमन्ति शीलनं विधातुं शक्नुवन्ति । मानवजीवने ये ये विभिन्नाःप्रसङ्‌गाःउपतिष्ठन्ते, तेषां तेषां मार्गप्रदर्शनस्य क्षमता वैदिकविचारधाराया एवं वैशिष्ट्यं विद्यते ।

मानवजीवनस्य कर्तव्यविषये वैदिकविचारधाराया दृष्ट्यो न सन्ति एकाङ्‌गन्यः, अपितु ताःसन्ति सार्वभौमाः। परम्पराप्राप्त भारतीयदृष्ट्या वेदाःसन्ति, अप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवादिपुन्दोषशङ्‌काकलङ्‌कपङ्‌करहितरत्वेन अपौरुषेण अनादयो नित्याश्च । अतएव "वेदो खिलं धर्ममूलम्" इति मनूक्त्यनुसारं वेदमूलको धर्मो पि सनातनः, अपरिवर्तनशीलश्चास्ति । अतो धर्माचरणस्य मूलाधारो वेद एवाभिमतो अस्ति । वेदमूलकत्वादेव मनूक्ते रपि प्रामाण्यमङ्‌गीक्रियते । उक्तञ्च-

"यःकश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
स सर्वो भिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ।।इति[1]

इति तत्सम्बन्धे कस्यापि क्रमिकविकासस्य ह्रासस्य विचारस्य च कृते नास्ति किमपि स्थानम्, किन्तु वैज्ञानिकदृष्ट्यनुसारमितरमानवीयविचारधारावद्वैदिकविचारधारा पि सन्ति ।

---

1. मनुस्मृतौ 2 अध्याये श्लोक सं० 27

प्राचीनकाले वैदिकविचारधाराया भव्यभावना मानव-जीवनस्य कर्त्तव्यविषयेषु आसीदतिव्यापिका । अत्र नास्ति कश्चन सन्देहलेशो यदुत्तरकालिकाभि: विभिन्नधाराभिरपि भारतीयसंस्कृते: समये-समये महानुपकारो जात:। अथापि मानवीयजीवननिमित्तं लौकिकाभ्युदयोपयोगिशिक्षा दर्शदृष्ट्या वैदिकविचारधाराया व्यापकं क्षेत्रं न केवलं भारतीयानामेव कृते गौरवस्यास्ति विषय:, प्रत्युत विदेशीयानामपि कृते गर्वस्यास्ति वस्तु । वैदिकविचारधाराया व्यापकं क्षेत्रं समस्ताया जाते:, सार्वभौमस्य सार्वकालिकस्य आदर्शमयस्य सन्देशस्य चोपस्थापकमस्ति।

वैदिकविचारधाराया मानवीय:पक्षो विश्वशान्ते:विश्वबन्धुत्वस्य चोदात्तया भावनया संवलितो वर्तते । वैदिकमन्त्रेषु स्थले-स्थले मानवमात्रस्य कृते परस्परं सौहार्दस्य साहाय्यस्य मित्रतायाश्च भावनानामुदात्त उपदेशो विद्यते । यथा- "पुमान् पुमांसं परिपातु विश्वत:"[1] अर्थात् एकेनपुंसा द्वितीयस्य पुंस: संरक्षणं मानवमात्रस्यास्ति पुनीतं कर्त्तव्यम् । "मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि-भूतानि समीक्षे"[2] इति अर्थादहं न केवलं मानवमात्रम्, अपितु समस्तान् प्राणिनो मित्र दृष्ट्या पश्येयम् । एवमथर्ववेदे पि- "कृण्मो ब्रह्म वो गृहे संज्ञानं पुरुषेभ्य:"[3] इति अर्थात्-भो जना:। सर्वे वयं मिलित्वा एवं प्रार्थनां कुर्यामो येन मनुष्येषु सुमते:सद्भावनायाश्च विस्तार:स्यात् । इत्थं मानवमात्रं प्रति कल्याणभावनाया:सद्भावनाया:सौहार्दस्य च समुद्बोधका अनेके मन्त्रा वेदवाङ्मये समुपलभ्यन्ते।

---

1. ऋग्वेदे 6/75/14

2. यजुर्वेदे 26/18

एवमुत्कृष्टभावनाप्रयोगेण सहैव वैदिकी विचारधारा उदात्तानामादर्शानां रक्षायै वीरोचितैः संघर्षैः युद्धस्यावश्यकता भिरवापरिचिता नास्ति । "सत्यं वै देवा अनृतं मनुष्याः" इति सिद्धान्तानुसारं देवाः वास्तविकताया अनुगामिनो भवन्ति, मनुष्याश्च स्वभावतस्तत्प्रतिकूलमप्याचरन्तीति मनुष्याणां व्यवहारः प्रायः आदर्शवादतो दूरे तिष्ठति । एवम्विधायां परिस्थितौ विश्वशान्तेः विश्वबन्धुत्वस्य च मार्गे गन्तुमीहमानैः महापुरुषैः स्वकीयोत्कृष्टानामादर्शानां रक्षायै आत्मनो रक्षायै च विरोधिभिः सह संघर्षस्य तेषां दमनस्य, बाधकैः शत्रुभिः सार्कं युद्धस्य चावलम्बनं नितरामपेक्षितं जायत इति तथ्यो भिप्रायो वैदिकविचारधारया अज्ञातो नास्ति । अतो वैदिकमन्त्रेषु स्पष्टतया प्रतिपादितमस्ति यत्तया नूनमवधेयं यत् तव वास्तविकमुन्नते बाधिका शत्रवः स्वविजयं प्राप्तुं न शक्नुयुः "मा त्वा परिपन्थिनो विदन्"[1] इति यो हि निष्कारणमस्मान् द्वेष्टि, अतः ते वयमपि स्वद्वेष्यं मन्यामहे, तं वयं सर्वदा विश्वकल्याणकारिणीभ्यो शक्तिभ्यः समर्पयामः ।

राजनीतिकस्यादर्शस्य सम्बन्धे पि वैदिकविचारधाराया व्यापिका दृष्टिरस्ति । वैदिकविचारधारायाः सर्वतो वैशिष्ट्यं तद्व्यापक दृष्टौ निहितमस्ति । तस्या उद्देश्यमिदमेवास्ति यन्मानवः चतुर्णामपि पुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणामभ्युदयस्य निःश्रेयसस्य च प्राप्तिं नूनं कुर्यादिति । इत्थं वैदिकविचारधाराया व्यापिका दृष्टिः सर्वोन्नतस्य राष्ट्रस्य कृते एकं सुन्दरं निदर्शनं वर्तते ।

---

1. यजुर्वेद 4/34

एवं विधानां सर्वाननहितकारिणामुत्कृष्टविचाराणां भावना या ओतप्रोत वेदानामुपबृंहणार्थमितिहासस्य पुराणस्य च निर्माण जातमस्ति । तत्र मनोमुग्धकारिणो ज्ञानस्य विज्ञानस्य च पर्याप्ता चर्चा कृता स्ति । महर्षिणा व्यासेनालौकिकया तपस्यया परमात्मनो नुकम्पया वेदानां यथार्थमर्थमवगत्य तत्प्रचार प्रसारयोरावश्यकतामनुभूय पुराणेतिहासयो:प्रणयनं कृतम् । वेदेषु ये विषया गूढतया सूक्ष्मरूपेण निर्दिष्टा:सन्ति तेषामेव पुराणेतिहासयो: प्रपञ्च:कृतो स्ति । अतएव इतिहासपुराण द्वारा वेदानामुपबृंहणस्य सङ्केत:कृतो वर्तते । यथा-

"इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति ।।[1] इति

पुराणेन साकमितिहासस्यापि घनिष्टतम:सम्बन्ध:प्राचीन ग्रन्थेषु द्वयोर्नाम सम्मिलितरूपेण सहैवोपलभ्यते यथा छान्दोग्योपनिषदि " इतिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम्."[2] वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये विषयभेदेन साहित्यस्य त्रयोभेदा: कृता:सन्ति-यज्ञो-लोकचरितं व्यवहारव्यवस्थापनञ्च । तत्र यज्ञो मन्त्र ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्यास्ति विषय:,लोकचरितमितिहासपुराणस्य विषय:तथा

---

1. महाभारते आदिपर्वे 1/267
2. छान्दोग्योपनिषदि 7/1/2

व्यवहारव्यवस्थापनं धर्मशास्त्रस्यास्ति विषय:। तत:स्कन्दपुराणेन लोकप्रसिद्ध्या तद् भिन्नत्वेनाङ्गीकृतम् यथा- "इतिहासपुराणानि भिद्यन्ते लोक गौरवात्"[1] इति । अतएव शुक्रनीतौ तयोर्लक्षणं भिन्नं-भिन्नं कृतम् यथा-

"प्राग्वृत्तकथनं चैव राज्यकृत्यभिधादित:।
यस्मिन् स इतिहास:स्यात् पुरावृत्तं स एव हि "[2]।।इति

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं यस्मिन् पुराण तद्धि कीर्तितम्[3]।।इति

निरुक्ते पि-

"पुराभवं पुराणम् । इति ह आस इतिहास:।।इति

अत्र पुराणशब्दस्य तात्पर्यमस्ति यत् पुराणं सदपि नवीन मस्ति । अर्थात् यत् शास्त्रं पुरातनघटनानां वर्णनं विदधानं सदपि वर्तमानां भविष्यन्तीं च घटनां वर्णयति तदस्ति पुराणम्,यच्च शास्त्रं केवलं प्राचीनानां मेव घटनानां वर्णनं करोति सो स्ति इतिहास:।

एवमनेकस्थलेषु इतिहासपुराणशब्दौ सहैव पृथक् वा प्रयुक्तौ स्त:। अत एव विद्वद्भि: एकं द्वितीयस्य:पूरकमङ्गीकृतमस्ति । एवमितिहासपुराणशब्दौ क्वचन भिन्नभिन्नरर्थयो:प्रयुक्तौ स्त:

----

1. स्कन्दपुराणे कुमारखण्डे 40/198

2. शुक्रनीतौ 4/92

3. " 4/93

10

कदाचिदेकस्मिन्नर्थे प्रयुक्तो स्त:। अतएव अमरकोषे अमरसिंहेन यल्लक्षणमितिहासस्य कृतं तदेव लक्षणं नीलकण्ठेन महाभारतटीकायां पुराणस्य कृतम् । यथा-

इतिहास पुरावृत्तम्"[1] इति पुराणे पुरावृत्तम्

एवं पुराणे इतिहासशब्दस्य इतिहासे पुराणशब्दस्यापि प्रयोगो दृश्यते यथा- "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्"।[2]

व्यासेनापि- "द्वैपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ।[3]

याज्ञवल्क्यानुसारं तु इतिहासपेक्षया पुराणस्य क्षेत्रं विस्तृतं विद्यते । तेन याज्ञवल्क्यस्मृतो चतुर्दशविद्यानां गणनाप्रसङ्गे केवलं पुराणस्यैव गणना कृता न तु नैतिहासस्यापि, किन्तु तत्र विद्‌द्भि: पुराणमितिहासस्योपलक्षकंमत्वा पुराणेऽतिहासस्यान्तर्भावं विधाय तस्यापि विद्यात्वमङ्गीकृतम् ।

ब्रह्मवैवर्तपुराणीयश्रीकृष्णजन्मखण्डानुसारं महाभारतमितिहास:, वाल्मीकिरामायणञ्च काव्यमुच्यते परन्तु काव्यमीमांसायां राजशेखरेण इतिहासस्य द्वौ भेदौ कृतौ यथा-परिक्रिया, पुराकल्पश्च ।तदनुसारमेकनायिका कथा परिक्रिया तथा अनेक नायिका कथा पुराकल्प:प्रोच्यते । यथा "परिक्रिया पुराकल्प इतिहास गतिर्द्विधा ।

1· शुक्रनीतौ अमरकोषे 1/5

2· मत्स्यपुराणे 17/6

3· महाभारते 1/1/17

स्यादेकनायिका पूर्वा द्वितीया बहुनायिका"[1] इति तथा चानेक नायक कथाविशिष्टत्वेन महाभारतस्य एकनायककथासनाथत्वेन रामायणस्य च ग्रहणादितिहासपदेनोभयोरपि ग्रहणादुभयमपीतिहासत्वेन गृह्यते विद्वत्समाजे"।

कौटिल्येन तु स्वकीये र्थशास्त्रे पुराणानां गणनां इतिहासाभ्यन्तरे कृता स्ति । तस्य दृष्टौ इतिहासस्य क्षेत्रं पुराणापेक्षयातिविस्तृतमस्ति । तेन "पुराणम्, इति वृत्तम्, आख्यानम्, उदाहरणम् धर्मशास्त्रञ्चेतिहासान्तर्गतं स्वीकृतमस्ति पुराणमितिवृत्तमाख्यायिको दाहरणं धर्मशास्त्रं चेतिहास:"[2]

यथा पुराणं मुख्यतया सर्गादीनां पञ्चानां विषयाणां वर्णनेन सह धर्म-दान-व्रत-तीर्थ-भक्ति-अवतारादीनामपि पर्याप्तमात्रया वर्णनं करोति ,तथैवेतिहासो पि संस्कृतसाहित्ये न केवलं प्राचीनानां घटनानामेव वर्णनं विद्यते, प्रत्युत विभिन्नव्यावहारिक विषयाणामपि शिक्षां प्रदाय मानव हृदयस्य मोहान्धकारमपि निरस्यति, यस्य सङ्केतो महाभारते उपलभ्यते यथा-

"इतिहासप्रदीपेन मोहवारणघातिना ।
लोकगर्भगृहं कृत्स्नं यथावत् संप्रकाशितम् ।।[3] इति

अतएव महर्षिणा व्यासेन तत्र प्रतिपादितं यद् धर्मार्थ काममोक्षाणां विषये च वर्णितमस्ति, तदन्य ोपलभ्यते यदिहास्ति वर्णितं तदेवान्यत्र वर्णितमुपलभ्यते । यथा-

---

1. काव्यमीमांसायाम्-2
2. कौटिल्ये र्थशास्त्रे 5/14
3. महाभारते 1/1/87

"धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ।।[1] इति

अतएव महाभारतसमालोचकानामपि सुनिश्चितमस्ति यत् "यन्न भारते तन्न भारते"। अतो हि महाभारतं संस्कृतसाहित्यस्य सर्वाङ्गपूर्णः सर्वमान्यश्च एको द्भुतः इतिहासग्रन्थो स्तीति निर्विवादम् ।

वेदविभाजन-महाभारतनिर्माणानन्तरं भगवता वेदव्यासेनाष्टादशपुराणानि प्रणीतानि । तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् । 2. पद्मपुराणम् 3. विष्णुपुराणम्, 4. शिवपुराणम् 5. श्रीमद्भागवतम् 6. नारदीयपुराणम् 7. मार्कण्डेयपुराणम् 8. अग्निपुराणम् 9. भविष्यपुराणम् 10. ब्रह्मवैवर्तपुराणम् 11. लिङ्गपुराणम् 12. वाराहपुराणम् 13. स्कन्दपुराणम् 14. वामनपुराणम्, 15. कूर्मपुराणम् 16. मत्स्यपुराणम् 17. गरुडपुराणम् 18. ब्रह्माण्डपुराणम् ।

वैदिकरहस्यमयज्ञानानामनुशीलननिमित्तं पुराणसाहित्यं नितान्तमुपादेयमस्तीति वेदेषु सूक्ष्मरूपेण वर्णितानां विषयाणामवगतये आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्ध्यादिभिः पुराणानां प्रणयनं जातम् । इत्थं गूढतया निर्दिष्टानां वेदविषयाणां भाष्यरूपेण विस्तारार्थं सरलतमभाषया माध्यमेन भगवान् व्यासदेवो ष्टादश पुराणानि विरचयाञ्चकार । यथा-

"विस्ताराय च वेदानां स्वयं नारायण प्रभुः ।
व्यासरूपेण कृतवान् पुराणानि महीतले ।।[2] इति

---

1. महाभारते 1/1/87
2. " 1/62/53
3. विष्णुपुराणे-

आनन्दकन्दः सच्चिदानन्दो व्रजेन्द्रनन्दनन्दनो गोपगोपी-
जनवल्लभो राधाविलासरसिको लीलापुरुषोत्तमः पूर्णतो ऽवता-
वतारो भगवान् श्रीकृष्णचन्द्रोदिव्यं चक्षुः प्रयच्छन् अनन्यसखाय भक्त-
प्रवरमर्जुनं यद् विश्वरूपमदर्शयत् तदेव भगवता वेदव्यासेन पुराणात्मना
आबालवृद्धं स्त्री-पुरुषाणां कृते सुलभमकारि । यतो हि पुराणेषु
भगवतो विराट्रूपं वर्णयता तेन विश्वस्य सर्वे विषया उपस्थापिताः
सन्ति । विश्वस्मिन् नैतादृक् किञ्चित् तत्त्वमवशिष्टं यद् किल
महर्षिव्यासप्रणीतेषु पुराणेषु नोट्टङ्कितं स्यात् । अनया विशेषतया
विवेकिनो विद्वांसः कथयन्ति यद्-व्यासोच्छिष्टं जगत्सर्वम् । यथा
परमकारुणिकेन महर्षिणा पतञ्जलिना प्रणीतस्य योगशास्त्रस्य अयं
सिद्धान्तो ऽस्ति यद् समाधिना निरुद्धासु चित्तवृत्तिषु स्वयमेव
सर्वद्रष्टा परमात्मा साधकस्य अन्तःकरणे प्रकाशते । यथा- "योगश्चि-
त्तवृत्तिनिरोधः"[1] इति तथैव पुराणानुसारमनन्यया भक्त्या भक्तस्य
हृदये परमेश्वरपदोपलब्धिः स्वाभाविकी ।

पुराणेषु सर्वाभीष्टफलप्रदायकानां देवानां देवीनां च लीला-
मय्यो गाथा गीताः सन्ति । तत्र पूतान्तःकरणानामृषीणां मुनीना-
माख्यानोपाख्यानानि प्रोक्तानि, प्रख्यातकीर्तीनां प्रजापालकानां
धार्मिकाणामुदारात्मनां पुण्यश्लोकानां नृपतीनां समुज्ज्वलानि
जीवनचरितानि च वर्णितानि सन्ति । एवं तत्र इतिहासः काव्यं-
कला राजनीतिः अध्यात्मज्ञानं व्यवहारज्ञानं सर्वविधा विद्याश्च

---

1. पातञ्जलयोगसूत्रे 1/2

वर्णिता वर्तन्ते । पुराणेभ्य:सामान्यवर्गमारभ्य परमोच्चलमान् यावत् सर्वेषां जनानां यथाधिकारं लाभो भवितुमर्हति । पुराणेषु वर्णितं तत्त्वज्ञानं जातिशयं सुगमत्वात्ते,प्रसादगुणश्च सर्वत्र परिपूर्णो विद्यते । अनेकश: पठितेष्वपि पुराणग्रन्थेषु पाठकानां पुन:पुन: पुराणपाठे भिरुचि:वर्द्धते एव, न तेषां चित्ते कदाचिदपि लाभविभ-र्जायते ।

पुराणानां सर्वाधिकं वैलक्षण्यं भक्तिरसास्वादनमेव विद्यते । येनाशु प्रसीदति भगवान्नारायण: । यथा- देवासुरैर्मथ्यमानात् समुद्रात् विभिन्नानि रत्नानि निर्गतानि तथैव पुराणसागरमन्थनाद् हालाहलं गरलम्,सुरा अमरकारकममृतमपि नि:सर्तुमर्हति,तत:सुधासुधांशु अपि निर्गन्तुमर्हत: ।

पुराणे गर्भविज्ञानरहस्यम्

सृष्टिप्रपञ्चे स्त्रीपुरुषयो:पारस्परिकसम्बन्धिनो दुर्निवार:। परमपुरुषस्य परमात्मन:त्रिगुणात्मिकाया:प्रकृतेर्महामायाया:पारस्परिक सुसंयोगे दाम्पत्यभावो विद्यते । ब्रह्मविष्णुमहेशा अपि स्वस्वशक्त्या तथैव स्वं स्वं कार्यमनुतिष्ठान्ते । त्वदीया शक्ति: ब्राह्मी,वैष्णवी,रौद्री माया शक्तिर्वा भण्यते । जीवधारायां तदेव शक्तित्रयं प्रधानपुरुषात्मकं त्रिगुणं नियतकार्यकलापं कुरुते । स्त्रीपुरुषयो:सम्मेलनादेव देवमानवयो:पिण्ड:प्रसूयते । देवयोनौ ब्रह्मविष्णुमहेशानारभ्य वसुरुद्रादित्यादि महेन्द्रादिकं यावत् न के पि देवा शक्तिमन्तरेण स्वकीयं कार्यं कर्तुं प्रभवन्ति, न वा

तत्पदीयोगिनो भवन्ति । तथैव मनुष्ययोनावपि मानवःसस्त्रीकः एव सर्वविधान् प्रवृत्तिधर्माननुष्ठातुमुपयुनक्ति ।

अपि च पुरुषेण स्त्रीः, स्त्रिया च पुरुषःकार्यक्षमत्वं भजते, स्वधर्मपालनेनाभ्युदयति श्रेयसमार्गमपि सुगमयति । स्त्रियं विना पुरुषस्य पुरुषमृते स्त्रियो वा रक्षणमशक्यं स्यात् ।

यथा सृष्टौ द्वयोःप्रयोजनं तथा सृष्टिरक्षणे स्थितावपि नितान्तमुभावश्यकौ ।स्त्री खलु प्रवृत्तिधर्मपालनेन पुरुषस्याभ्युदयं विधाय निःश्रेयसं साधयति । तस्मात् स्त्रीतादात्म्यं सर्वैर्नोपेक्षितम्। सृष्टिकार्यं भारस्तु स्त्रीपुरुषसम्मेलनेनैव संवहति । अतएवोक्तम्-

"आब्रह्म कीटान्यमिदं निबद्धं स्त्रीपुंप्रयोगजगत्समस्तम्"

सृष्टेश्चत्वारो भेदाःभवन्ति । तत्र प्रथमो भेदो यदा द्वितीय निर्गुणब्रह्मदशातो जायमानसगुणभावसम्वलितब्रह्मणो ब्रह्माण्डगोलक मुत्पद्यते तदासौ हिरण्यगर्भसृष्टिर्निगद्यते । द्वितीयो भेदो यदापिण्ड-सृष्टि प्रारभ्यते यत्कारणं पितामहो ब्रह्मा वर्तते,सा ब्राह्मी सृष्टि रुच्यते ।

तृतीयोभेदो यदा -दक्षप्रजापतिसङ्कल्पन्नानावैचित्र्यमयी सृष्टिरुपजायते, एषा मानसीसृष्टिर्गम्यते । इत्थं हि स्त्रीपुरुषसम्ब-न्धाज्जायमाना सृष्टिर्मैथुनी सृष्टिरभिधीयते । अयमेव चतुर्थो भेदः। तथा च पूर्वजानां मानसादि सृष्टिसम्भवे पि मनोबलशक्तिह्रासाद

दक्षात् प्राचेतसानन्तरं केवलं मैथुनी सृष्टिरेव साम्प्रतं प्रचलति । तत्रैव च व्यस्तमस्ति समस्तं जगत् । तथाहि -

"सङ्कल्पाद् दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ।
दक्षात् प्राचेतसादूर्ध्वं सृष्टि मैथुनसम्भवा ।[1] इति

स्त्रीपुरुषयोः संयोगात् प्राणाकर्षविकर्षणसमान्वयेन स्वतएव पीठोत्पत्तिर्जायते उपासनापीठानि तु विविधानि भवन्ति, यत्र पूजानुष्ठानादिकं विधीयते । दम्पतिसम्बन्धेन यत् पीठमुत्पद्यते तत्कालयुग्मपीठमुच्यते । तदनन्तरं च रजोवीर्यमिथुनेन स्त्रीगर्भे जनिष्यमाणस्य जीवस्य कृते स्थूलशरीरात्मकगृहनिर्माणकार्यारम्भो जायते । यस्य जीवस्य कृते गृहरूपं तत् स्थूलशरीरं निर्मातुमारभ्यते, तस्य तेन दृढसम्बन्धोऽपि सुदृढायते । अतएव जीवःतेन तेन स्थूलशरीरेणात्यन्तं परितप्यते ।

अत्र जीवःपापी वा स्यात्,पुण्यात्मा वा भवेत् देवांशजन्यो वा स्यात्,ऋष्यंशोत्पन्नो वा भवेत्,स्त्री वा स्यात्,पुरुषो वा भवेत्,अस्मादेव कालादारभ्य तस्मिन् स्वगृहमूले निबद्धदृष्टिर्जायते । अर्यमप्रभृतयः पितृगणाश्च तत्र निर्माणे सहायका भवन्ति । यदा च तद्गृहं निवासयोग्यं जायते तदा ते तं जीवं तत्र प्रवेशयन्ति । ततः शनैःशनैः पुष्टिं प्राप्नुवन् विविधान् क्लेशाननुभवन् ।समये प्रसूतिवायुबलात् मातुरुदरस्थवह्निःनिर्याति । एतदेव मातृगर्भ द्वारा मर्त्यलोके जन्मगृह्णतो जीवस्य दार्शनिकं रहस्यम् ।

1.मत्स्यपुराणे 5/2

वेद पुराणयो:पार्थक्यम्

यद्यपि पुराणेषु वेदविहितानामेव विषयाणां विशदीकरणस्य विद्यमानत्वाद् वेदपुराणयोरैक्यमस्ति, तथापि उभयो:महदन्तरं विद्यते । वेदाद्विजसमुदायेषु प्रतिष्ठिता अशिक्षितासु जनतासु च अपरिमिता:सन्ति, परं पुराणानि सर्वेषु नरेषु सर्वासु च नारीषु विचरन्ति, सर्वेषां मनांसि अनुरञ्जयन्ति सर्वपरिचयानी च सन्ति। पुराणानां कृपया एव वेदा विरचितानां सर्वविधानां नराणां नारीणां च जीवनं सन्निचयस्य चरमलक्ष्ये परमतत्वे विशुद्धरूपिणो निर्मलानन्दस्य मार्गे उत्कृष्टकल्याणं प्रवर्तयितुमधिकारं प्राप्तवन्त:। वेदेभ्य: पुराणानामिदं वैशिष्ट्यं विद्यते, यत्र वेदै: "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"इत्युक्त्वा "नेति नेति" च कृत्वा य:परमेश्वरो बुद्धीन्द्रियादिभिरगम्यो निर्दिष्ट:,तत्र पुराणै: तं परमात्मानं सर्वसाधारणानां बुद्धीन्द्रियादेर्विषयं वर्णयित्वा सर्वसमक्षमुपस्थाप्यते स:। वेदानां "सत्यं ज्ञानमनन्तंब्रह्म पुराणेषु भक्तानां कृते न केवल माराध्यदेवस्य प्रेममयीमूर्तिरूपेण औदार्यसौन्दर्यमाधुर्यादीनां विलयरूपेण चोपस्थितं भवति, किन्तु दीनबन्धु दीनानाथ करुणावरुणालय पतितपावनाशरणशरणानाथनाथादिरूपेणापि समये समये उपतिष्ठते। वेदेषु अव्यक्तरूपेण वर्णितं ब्रह्मपुराणेषु अनेकेषु रूपेषु आविर्भूय जीव मात्रस्य वाङ्मनसगोचरीभवति । यथा-

> अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षु: स शृणो त्यकर्ण:।
> सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं प्रुरुषं महान्तम्।।[1]

---

1. श्वे०उ० 3/19

यत्र वेदानां क्लिष्टबोधास्ति, यद् ब्रह्मनामरूपाभ्यां परं विद्यते तत्र पुराणानि तं सर्वनाम्निं सर्वरूपिणं सर्वभावमयञ्च वदन्ति । वेदस्यैव ब्रह्मपुराणेषु असंख्यैरूपभावैः विभिन्नरूपेणात्मानं प्रकटयति । स एव ब्रह्मा, विष्णुः शिवः शक्तिः गणेशः सूर्यादिश्चास्ति, स एव रामः कृष्णो वामनो नृसिंहः मत्स्यो वाराहो बौद्धश्चास्ति स एवेन्द्र आदित्यो यमो, वरुणः कुबेरो ऽग्निश्चास्ति । यत्र वेदेषु ब्रह्म एकमेवास्ति तत्र पुराणेषु सर्वसम्प्रदायसिद्धान्तां विविधानां देवानां देवीनाञ्चोपासनां स्वीकृत्य सर्वेषां माहात्म्यं गौरवं च गीतमस्ति । एकमेव परमात्मानं विभिन्नसम्प्रदायानुसारं विभिन्न-नामरूपभावैः वर्णयद्भिः पुराणैः सर्वे सम्प्रदाया एकत्वसूत्रे बद्धाः सर्वाणि धर्मसाधनप्रणालीवैशिष्ट्यादीनि चाक्षुण्णानि स्थापयस्तिस्तैः तेषामान्तरिका भेदाश्च सुरक्षिताः स्थापिताः सन्ति ।

पुराणैः सर्वातीतं ब्रह्म जडजगतो मानवसमाजमध्ये आनीय भगवता सह मनुष्याणां सर्वविधं व्यवधानं दूरीकृत्य मनुष्येषु देव-त्वावबोधो भगवत्सत्तानुभूतिश्चोद्भाविता । पुराणानां जगत् न केवलं पञ्चजगदेवास्ति, किन्तु तत् सच्चिदानन्दघनस्य भगवतो लीलाभूमिरस्ति । भगवान् विशुद्धेन सत्त्वमयेनालौकिकेन देहेना-विर्भूय अस्मिन् देशमध्ये भवभीतिभञ्जनार्थमुद्भवाभिर्भगवती भागीरथी कालिन्दी, सरयू-नर्मदादिभिः नदीभिः परमपवित्रे अस्मिन् भारतभूभागे भ्रमन् सर्वत्र विशुद्धसत्त्वस्याविच्छिन्नां धारां प्रवाहयति । पुराणानि सर्वश्रेणीमनुष्यान् भगवत आविर्भावं लीलां च दर्शयन्ति । पुराणद्वारा भारतवर्षस्यासंख्यानां नगर-ग्राम-नदी-

वन-पर्वत-सरोवर-सागरादीनां ज्ञानं भवति । पुराणेषु सर्वेषां कृते नैकमेव किमपि तीर्थं निश्चितमस्ति, किन्तु भारतस्य सर्वेषु प्रान्तेषु पवित्राणि तीर्थानि सन्ति, सर्वत्र च भगवतो लीला भवद्। एवम्पुराणानि समस्तां भारतभूमिः चिन्मयस्य भगवतो लीलाधामरूपेणोपस्थापयन्ति । पुराणानां कृपया एकैकस्य भारतवर्षवासिनः कृते सर्वा भारतभूमिः सत्वाकर्या स्नेहमयी, दयामयी, वात्सल्यमयी, आनन्दमयी जननीव पूज्या समादरणीया रक्षणीया चास्ति । अनया दृष्ट्या भारतभूमेः दर्शनस्य सेवायाश्च शिक्षादानं पुराणानामेव कर्त्तव्यमस्ति ।

आध्यात्मिकसाधनाय बहूनि स्तोत्र कवच सहस्रनामादीनि पुराणेषु पलभ्यते। यत्र वेदेषु प्रकृतेर्निरूपणं विद्यते तत्र पुराणेषु अधिष्ठात्रीदेवीरूपेण प्रकृतेर्विशदीकरणं कृतमस्ति । अस्मिन्नेवाधारे महर्षिभिः स्मृतिग्रन्थेषु व्यवहारभागेषु प्राशस्त्य गीतमस्ति । तथा च वेदवेदाङ्गपुराणस्मृत्या दयो धर्मशास्त्राणि कथ्यन्ते । एतेषां श्रवणेन मननेन निदिध्यासनेन च प्राणिमात्रस्य अत्यं कल्याणं भवति ।

नामकरणम्

भारतीयहिन्दुपरम्परायां "यथा नाम तथा गुण" इत्याधारेण बहुशः विचार्य कस्यापि नामकरणं क्रियते, येन तद्व्यक्तेः गुणावगुणविशेषतादीनामाभासः सहसा जायते । धर्मशास्त्रानुसारि नामकरणमेकं षोडशसंस्कारेषु अन्यतमः संस्कारो मन्यते । अतः हिन्दुसमाजे कस्यापि

नामकरणं महत्या सावधानतया क्रियते । न केवलं मानवा एव प्रत्युत प्रायः सर्वे ग्रन्थलेखका कवयो ऽपि अस्याःप्रथाया सम्यक् पालनं कुर्वन्ति । रामायण-महाभारत-पुराण, रघुवंश, कुमारसंभव अभिज्ञानशाकुन्तल शिवराजविजय-प्रतापविजय-पारिजातहरण-रुक्मिणीहरण उषापरिणयादिभिर्नामभिःतेषां काव्यनाटकादीनां प्रतिपाद्यविषयाः स्पष्टरूपेण ज्ञायन्ते ।

न केवलमदेव लेखकास्तु स्वग्रन्थानां नायक-प्रतिनायक-तत्पात्राणामपि ईदृक् नाम कुर्वन्ति, येन तच्चारित्रिकविशेषता स्पष्टतया प्रतीयते । वाल्मीकिरामायणनायकस्य भगवतःश्रीरामचन्द्रस्य नामश्रवणमात्रेण तत् कालमर्थःप्रतीयते यत् "रमन्ते योगिनोयस्मिन् स रामः "इति व्युत्पत्त्यनुसारं रामो मर्यादापालकतया सर्वप्रियो भूत्वा सर्वप्राणिनां हृदयेषु रमणशीलो ऽस्ति, तथा रावयति सर्वं लोकमिति रावण इति विवरणानुसारं दुर्दान्तत्वात् स स्वकर्मणा सर्वं प्राणिनं रोदयत्येव ।

एवं महाभारतनायकस्य धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य नाम्ना-ऽयमर्थो व्यक्तीभवति यद् युधि-स्थिरःयुधिष्ठिर इत्यनुसारं स सदा युद्धे स्थिर आसीत् तदा विविधेषु संकटेष्वपि न विचलितस्म। तथा प्रतिनायकःदुर्योधनो दुःखेन युध्यते इति दुर्योधन इत्यनुसारं स दुराग्रही दुष्टशिरोमणिर्द्वेषी अन्यायी, युद्धप्रियश्चासीत् तथैव दुःशासनःदुःखेन शास्यते इत्यनुसारं दुर्दान्तःनिकृष्टतया विख्यातः कौरवसभायां सत्या द्रौपद्या नग्नीकरणेऽसफलतामनुभवति स्म ।

तथैव भीमो ऽपि शत्रूणां कृते भयङ्करत्वात् एकदया दुष्टस्य दुःशासनस्य वक्षःस्थलं विदार्य रुधिरं पातुं लालायित आसीत्, तथान्यायिनो दुर्योधनस्योरुभङ्गं कृत्वा रुधिरेण द्रौपदीकेश संयमनाय सचेष्ट आसीत् । अतःपुराणानां नामापि अन्वयार्थकं सार्थकञ्चास्तीत्यस्य विवेचनमत्रो क्रियते ।

पुराणशब्द व्युत्पत्तिरर्थश्च

पुरति अग्रे गच्छतीति पुरा । तुदादिगणपठितात् पुर, अग्रगमने इति धातोःऔणादिके काप्रत्यये कृते पुरा शब्दो निष्पद्यते, यो व्ययोमन्यते । कोशानुसारं स च त्रिषु अर्थेषु प्रयुज्यते-प्रबन्धे, अतीतकाले संकटे च । तथाहि- "स्यात् प्रबन्धे पुरातीते संकटागमिके तथा "इति[1] पुरापूर्वकात् देवादिकादण् प्राणने इति धातोःयथार्थं कृते पुराणशब्दं निष्पद्यते । अच् प्रत्ययान्तत्वाद् अजयःपुंसि इत्यनुसारं पुराणशब्दस्य पुल्लिङ्गे प्रयोगःसम्भवितुमर्हति, किन्तु पुराणं पञ्चलक्षणम् । पुराणं षोडशमपणे पुराणे प्रत्नशाश्वयोः"[2] इति "पुराणंग्रन्थभेदेन च क्लीबे त्रिषु"पुरातने"इत्याद्यनुसारं पुराण शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रयोगो भवति ।

---

1. वै०का० 15
2. हेमचन्द्रकोषे पृ० 13 पं० 7

2. पुराभवःपुराणमितिविग्रहे "पुरा"अव्ययात् "सायं चिरं-प्राह्णेप्रगे व्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च"[1] इति सूत्रात् ट्युप्रत्ययानन्तरं ट् कारस्येत्संज्ञायां लोपे च कृते "युवोरनाकौ"[2] इत्यनेन योरनादेशे णत्वे पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणं नव केवला समानाधिकरणेन"[3] अथवा पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु"[4] इत्यादि पाणिनिसूत्रेषु पुराणशब्दस्य निर्देशात् निपातेन तुडभावे पुराणशब्दःसिध्यति ।

3. पुरा पुरतनमनीति जीवयति बोधयति"इति पुराणं ग्रन्थविशेषःपुरा पूर्वकात् आदादिकात् अन् प्राणने इति धातोरचि णत्वे च कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

4. पुरा अतीतानर्था न णति कथयति इति व्युत्पत्तौ पुरा उपपदात् भौवादिकात् अण् शब्दे इति धातोःपचादित्वात् अचि प्रत्यये सति पुराणशब्दःसिध्यति ।

5. पुरा पूर्वान्णीञ् प्रापणे इति धातोःऔणादिके प्रत्यये टिलोपे णत्वे च कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते । अर्थात् पुरा +नी+ड + इमे वर्णोऽथवाःमिलित्वा पुराणशब्दरूपेण परिणता भवन्ति ।

---

1. नानार्थरत्नमालायां पृ0 66 पं08तमे
2. अष्टाध्यायाम् 4/3/22
3. " 7/1/1
4. " 2/1/4
5. " 4/3/105

6· महर्षिणा यास्काचार्येणापि स्वकीये निरुक्तग्रन्थे पुराणशब्दस्य निर्वचनं कृत्वा[1] प्रोक्तमस्ति यद् "पुराणं कस्मात्" ? पुरा नवं भवति " इति अर्थात् पुराणं कस्मादुच्यते ? अतो यद् कदापि पूर्वं नवस्यात् । निरुक्ते यास्काचार्यस्यैवं प्रकारणे निर्वचनेन पुराणे नवीनतायाः भावो नास्ति, किन्तु पुराणशब्दस्यार्थः प्राचीनोऽस्ति।

यद्यपि पुराणशब्दस्य पर्यायवाचिनः प्रत्न-प्रत्न-पुरातन-चिर-न्तनादयः शब्दाः सन्ति तथापि अत्र पुराशब्देन प्राचीनाख्यायिका-दियुक्ता महर्षिव्यासद्वारा निर्मिता अष्टादशग्रन्थ एव ज्ञायन्ते । यदि पुराणं कश्चिद् नवीनं कथयति तर्हि स एव कथयितुं युक्तो भविष्यति ,यस्य पूर्वोक्तानां व्युत्पत्तीनां ज्ञानं नास्ति । विचारशीलास्तु व्युत्पत्तिमात्रत एव पुराणं प्राचीनतमं ग्रन्थविशेषं मन्यते । संस्कृतसाहित्यस्य सर्वे ग्रन्थकारा इममेवार्थं स्वीकुर्वन्ति तथा स्वयं पुराणान्यपि अस्यैवार्थस्य मान्यतां प्रददाति । तथाहि - "पुरातनस्य कल्पस्य पुराणानि विदुर्बुधाः "[2] इति वायुपुराणमपि प्राचीन कालतो यावधि जीवितं साहित्यमेव पुराणं मनुते -

यस्मात् पुरा ह्यनक्तीदं पुराणं तेन कथ्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।। "[3] इति

1· निरुक्ते 3/9/36

2· मत्स्यपुराणे 5/3/72

3· वायुपुराणे 1/203

पद्मपुराणानुसारं प्राचीनां परम्परां व्यक्तीकर्तुं समर्थं शास्त्रमेव पुराणमुच्यते -

"पुरा परम्परां वष्टि पुराणं तेन वै स्मृतम्"[1] इति

ब्रह्माण्डपुराणे तु इतो भिन्नैव व्युत्पत्तिरुपलभ्यते -पुरा एतद्भूत् अर्थात् प्राचीनकाले संदृगासीत् । अत एतद् पुराणमुच्यते -

"यस्मात् पुरा ह्यभूच्चैतत् पुराणं तेन तत् स्मृतम्"[2] इति

एवं विभिन्नेषु पुराणेषु कृतायां व्युत्पत्तौ ध्यानप्रदानेन प्रतीयते यद् पुराणस्य वर्ण्यविषया:प्राचीन कालत:सम्बद्धा:सन्ति । अपि च पुराणशब्दश्रवणमात्रेणैव व्यासकृतानामष्टादशानां पुराणग्रन्थानां सहसा स्मरणं जायते । प्राचीनानि सन्त्यपि पुराणानि रचना-वैचित्र्य वस्तुवैचित्र्याभ्यां सदा अभिनवानि प्रतीयन्ते । एवं सृष्टि-प्रलय-प्रसिद्धराजर्षि वंश-परम्परामनुवर्णन विशिष्टमानवानां पावनचरित्राणां च वर्णनं यस्मिन् ग्रन्थे विद्यते तद् पुराणमुच्यते ।

-----

1. पद्मपुराणे 1/2/54
2. ब्रह्माण्डपुराणे 1/1/173

प्रथमो ऽध्यायः

प्रथमो ऽध्यायः

सम्प्रति पुराणलक्षणं प्रस्तूयते -

प्रायः सर्वे ऽपि भारतीयाः पुराणशब्देन परिचिता एव सन्ति । प्रतिष्ठा च वेदप्रतिष्ठा इव पुराणानामपि भारतवर्षे महती प्रतिष्ठा दृश्यते । यतश्च पुराणं पञ्चमोवेदः"इत्युक्तिरस्ति।

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रहरिष्यति ॥[1] इति ।

एतस्मिन् महाभारतस्थेन श्लोकेन वेदव्याख्यानामपि पुराणपद-मपि अवगन्तुं शक्यते । भारतीयेषु प्रचलिता लोके धार्मिकाः नाना-विधानोक्ताः पुराणाधारेणैव । अतोऽपि प्रचलिता सन्त्यपन्ते ।

आख्यानाभ्यां वस्तुविविधविचिति निरूपणप्रधानत्वा-दपरवतेन किं लक्षणं पुराणमिति जिज्ञासायां तत्तत्पुराणेषु पुराण-लक्षणानुषङ्गे प्रोक्तमस्ति यत् सृष्टिः प्रलयःप्रतिसर्गश्चवंशमन्वन्तरा, मन्वन्तराणि देवर्षिराजवंशेषु समुत्पन्नानां विशिष्टव्यक्तीनां चरित-चरितवर्णनञ्चेति पञ्चविषयाःप्रधानतया यस्मिन्ग्रन्थे विवेचिताः सन्ति तत् पुराणमुच्यते ।

अपि च - पुराणं पुरातनमाख्यानमुच्यते । संस्कृते: पुराणशब्दस्य विवरणमपि अस्ति । पुराणेषु वर्तमाना,भूता,भविष्यघटना वर्ण्यन्ते । पुराणेषु पुराणलक्षणमित्युक्तम् -

---

1. म० भा० आदिपर्वणि 1/268

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

तत्र सर्गो नाम सृष्टिः = जगदुत्पत्तिः । प्रतिसर्गः=सृज्यमानस्य जगत्सृष्टस्य प्रलयः, पुनश्च सृष्टिः । वंशो नाम=विश्वस्यो-त्पादानुष्ठानां सत्त्वानां देवर्षिमनुष्याणां पौलस्त्यपरम्परा। मन्वन्तरं नाम=वृन्दादीनां कालव्यवस्थापनम् वंशानुचरितं यथा= तत्तद्वंश्यानां मनुष्याणां, राजर्षीणां महर्षीणां च विषये यद्-यत्कथ्यम्, तथा च सूर्यसोमवंशोद्भवविषयकमपि तद् विवरणोपस्था-पनम् च इदं पञ्चलक्षणं पुराणेष्वभिधीयते ।

वस्तु-तस्तु नैतान्येव वस्तूनि पुराणेषु वर्ण्यन्ते । इदं तु न्यूनतमं सर्वेष्वपि पुराणेष्वतो अधिकान्यपि तानि तानि वस्तूनि वर्ण्यन्ते । उदाहरणार्थं अग्निपुराणे सर्वाण्यपि शास्त्रवस्तूनि वर्णितानि येन तद्" भारतीय ज्ञानकोषः"इत्यभिधीयते ।

विष्णुपुराणे-प्रथमांशस्य प्रथमेऽध्याये नित्यनियमनिवृत्तं मुनिवरं पराशरं प्रतिपद्यार्थमङ्गलस्य मैत्रेयस्य प्रश्नात्मकोपाय-

यन्मयं च जगद् ब्रह्मन् ? यतश्चैतच्चराचरम् ।
लीनमासीद् यथा यत्र लयमेष्यति यत्र च ॥
यत्प्रमाणानि भूतानि देवादीनाञ्च सम्भवम् ।
समुद्रपर्वतानां च संस्थानं च यथाभुवः ॥

सूर्यादीनां च संस्थानं प्रमाणं मुनिसत्तम ।
देवादीनां तथा वंशान् मनून् मन्वन्तराणि च ॥
कल्पान् कल्पविभागांश्च चातुर्युगविकल्पितान् ।
कल्पान्तस्य स्वरूपं च युगधर्मांश्च कृत्स्नशः ॥

देवर्षिपार्थिवानां च चरितं यन्महामुने ।
वेदशाखाप्रणयनं यथावद्व्यासकर्तृकम् ॥

धर्मांश्च ब्राह्मणादीनां तथा चाश्रमवासिनाम् ।
श्रोतुमिच्छाम्यहं सर्वं त्वत्तो वासिष्ठनन्दन ॥[1]

अत्र सूर्याणां प्रमाणं देवादीनां वंशः, समुद्र पर्वतादीनां भुवः सूर्यादीनां च संस्थानमिति सर्वं सर्गे न्तर्भवति । चराचरस्य-प्रलयः प्रतिसर्गो, देवादीवंशः वंशो । कल्प-कल्पविभागयुगधर्माश्च मन्वन्तरे । देवर्षिपार्थिवादीनां चरितं वेदशाखाविभागश्चेति सर्वं वंशानुचरिते न्तर्भवति ।

प्रायो पुराणलक्षणमिदं किञ्चिद् पाठभेदेन एकरूपेण वा विष्णुपुराणे ।3/6/24। मत्स्यपुराणे ।53/64। मार्कण्डेयपुराणे ।137/13। देवीभागवते।1/2/18। शिवपुराणस्य वायवीयसंहितायाः पूर्वार्द्धे।1/41। अग्निपुराणे ।1/14। भविष्यपुराणे ।2/25। ब्रह्मवैवर्ते ।131/6। कूर्मपुराणस्य पूर्वार्द्धे।1/12। वाराहपुराणे।2/4। गरुड-पुराणस्याचारकाण्डे ।2/28। स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डे।2/84।

---

1. विष्णुपुराणे 1/1/9-10-11-12-13-14श्लोकाः ।

ब्रह्माण्डपुराणस्यपूर्वभागे ।1/38। शुक्रनीतौ च ।4/93। मत्स्यपुराणे अमरसिंह प्रभृतिभिः कोशकारैरपि पुराणलक्षणं तथैवाङ्गीकृतम् । किन्तु श्रीमद्भागवतस्य द्वितीयस्कन्धे दशमाध्याये पुराणानि दशलक्षणानि कथितानि- यथा-

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः ।
मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ।।

दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः श्रुतेनार्थेन चाञ्जसा ।।[1]

अपि च-

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ।
ब्रह्मणो गुणवैषम्याद् विसर्गः पौरुषः स्मृतः ।।
स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः ।
मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्मवासनाः ।।
अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्तिनाम् ।
सतामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः ।।
निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ।
मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः ।।
आभासश्च निरोधश्च यतश्चाध्यवसीयते ।
स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते ।।[2]

---

1. श्रीमद्भागवते 2स्कन्धे 10 अध्याये 1-2 श्लोकौ ।
2. " " " 3-4-5-6-7 श्लोकाः ।

पाठक्रमान्वयः -

श्रीमद्भागवते महापुराणे पाठक्रमान्वयकारिणी विप्रतिपत्ति नास्ति यत् श्रीमद्भागवतस्य प्रथम द्वितीयौ स्कन्धौ उपोद्घातरूपौ । अत एतयोरपि स्कन्धयोर्नैव क्रमान्वयो भवितुमर्हति, किन्तु तृतीय-स्कन्धात् द्वादशस्कन्धपर्यन्तं दशसु स्कन्धेषु क्रमशो दशानां लक्षणानां भवति समन्वयः । तथाहि- तृतीयस्कन्धे 33 अध्यायाः सन्ति । तेषु सर्गस्य कारणसृष्टेः तत्त्वानामुत्पत्ति प्रक्रियाया वर्णनं क्रियते ।

चतुर्थस्कन्धे सन्ति 31 अध्यायाः । येषु विसर्गस्य सर्वभूतेश्व-रवरस्य कथा वर्णितास्ति ।

पञ्चमे स्कन्धे सन्ति 26 अध्यायाः, यत्र तृतीयलक्षणस्य-स्थान-निरूपणस्य जम्बूद्वीपादीनां विस्तरेण वर्णनमस्ति ।

षष्ठस्कन्धे -19 अध्यायाः सन्ति, तेषु चतुर्थलक्षणस्य पोषणस्य अजामिलादिकथाया पुष्टिः कृतास्ति ।

सप्तमे स्कन्धे 19 अध्यायाः सन्ति । तत्र ऊतेः प्रह्लादहिरण्य-कशिपु प्रभृतीनां शुभाशुभकर्मवासनाया उत्कर्षापकर्षौ वर्णितौ ।

अष्टमे स्कन्धे 24 अध्यायाः सन्ति, तेषु षष्ठ लक्षणस्य मन्वन्तरस्य निरूपणमस्ति नवमे 24 अध्यायाः सन्ति, यत्र 1-13 अध्यायेषु भगवतो विष्णोरंशभूतानां सूर्यवंशभूतानां राज्ञाम् । 14-24 अध्यायेषु च चन्द्र-वंशीयानां च राज्ञां नानाख्यानोपबृंहितकथा द्वारा सप्तमलक्षणस्य ईशानुकथायाः प्रमाणिकं विवरणं क्रियते ।

दशमे स्कन्धे-90 अध्यायाः सन्ति, येषु अष्टम लक्षणस्य निरोधस्य दुष्टानां राज्ञां दैत्यानां च वधस्य निरूपणमुपस्थापितमस्ति ।

एकादशस्कन्धे 31 अध्यायाः सन्ति, यत्र पुराणस्य नवमलक्षणस्य मुक्तेः स्व-
रूपस्य सोपानविस्तरेणैव विवेचनं कृतं ।

द्वादशस्कन्धे च सन्ति 13 अध्यायाः येषु दशमस्य पुराणलक्षणस्य
आश्रयतत्त्वस्य परमेश्वरस्योपदेशो दत्तो ऽस्ति ।

दशभिर्लक्षणैर्युक्तत्वमेव श्रीमद्भागवतस्यान्यतमं लक्षणम्।
इत्थं सामान्यतया दशानां पुराणलक्षणानां भवति श्रीमद्भागवतस्य
क्रमशः तासु 3-12 स्कन्धेषु समन्वयः अपि च -श्रीमद्भागवतस्य द्वादश-
स्कन्धे सप्तमाध्याये दशलक्षणप्रसङ्गेन भूयो दशलक्षणानीत्थं परिगणितानि
सन्ति *

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।
वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः ॥

दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।
केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् महदल्पव्यवस्थया ॥[1]

1. सर्गः 2. विसर्गः, 3. वृत्तिः. 4. रक्षा, 5. अन्तराणि
6. वंशः, 7. वंशानुचरितम् 8. संस्था, 9 हेतुः, 10. अपाश्रयः ।

एभिर्दशभिर्लक्षणैर्युक्तं साहित्यं पुराणविद्भिः विद्वद्भिः पुराणं
प्रोच्यते । येषु पुराणेषु एषां दशानां लक्षणानां पृथक्-पृथक् वर्णनं मिलते,
तानि महापुराणानि इति कथ्यन्ते । येषु च पञ्चलक्षणान्येव प्राधान्येन
तानि लघुपुराणानि,उपपुराणानि वा प्रोच्यन्ते । तस्मात् महदल्पव्यवस्थया
पुराणमहापुराणव्यवस्था च पुराणलक्षणं ज्ञेयं सर्वथा भवति । एवम् दशानां
सर्गादीनां लक्षणानि श्रीमद्भागवते समुक्तानि सन्ति ।-

---

1. श्रीमद्भागवते 12 स्कन्धे 7 अध्याये 9-10 श्लोकौ ।

१. ईश्वरप्रेरणया गुणत्रय साम्यावस्थापन्नायाः प्रकृतौ सम्पन्नात् क्षोभात् महत्तत्त्वस्याविर्भावो भवति, ततो अहंकारः तत् एकादशेन्द्रियाणि,पञ्चतन्मात्राश्च तेभ्यः पञ्चमहाभूतानि उत्पद्यन्ते । इत्येवं तत्त्वानामुत्पत्तिक्रमः सर्गः प्रोच्यते । तथाहि -

अव्याकृतगुणक्षोभात् महतस्त्रिवृतो अहमः ।
भूत मात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ।।[1]

२. परमात्मनो पुरुषात् सृष्ट्यर्थं सामर्थ्यं प्राप्य ब्रह्मणाद्वारा पूर्वकर्मानुसारं सदसद्वासनाप्राधान्येन बीजाद् बीजमितिप्रवाहोत्पन्न यद् चरा चरात्मकं जायते तद् विसर्गः कथ्यते । यथा-

पुरुषानुगृहीतानां एतेषां वासनामयः ।
विसर्गो यं समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम् ।।[2]इति

३. वृत्तिः प्राणिनां जीवननिर्वाहसामग्री । जीवननिर्वा-हार्थं चराणां प्राणिनामचराणिभूतानि वृत्तिः । मानवा जीवन निर्वाहार्थं येषां वस्तूनामुपयोगं कुर्वते, तदेव तद्वृत्तिः। मनुष्यैः स्व स्वभावतः स्वेच्छानुसारं कामनापूर्वका निश्चिताः,कामना च शास्त्रादेशतो गृहीताः । उभयविधाया वृत्तेरुद्देश्यं मानवजीवनस्थिति संरक्षणमस्ति ।

---

१. श्री० भा० १२/७/१

२. " १२/७/१२

वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च ।
कृता स्वेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा ॥[1]

4· प्रतियुगमीश्वरः पशुपक्षिमनुष्यर्षिदेवादिविशेषावतारैर्विविधा लीलां विधत्ते, वेदद्विषो निहत्य च धर्मं स्थापयति । तस्यावतार लीलाविश्वरक्षार्थैव भवति । अतो भागवतेऽयं रक्षाव्यपदिश्यते-

रक्षाच्युतावतारेहा विश्वस्यानु युगे युगे ।
तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैः त्रयीद्विषः ॥[2] इति

5· मनुः मनुपुत्रा ऋषयो देवा इन्द्रो विष्णोरंशावताररूपेत्येषां षड्भिः पृथग्भिर्विशेषाभियुक्तः कालो मन्वन्तरमुच्यते । मन्वन्तरैरेव सर्वोऽपि व्यवहारो निर्वहति । प्रत्येकमन्वन्तरस्याधिपतिरेकः धर्मपालविशिष्टो मनुर्भवति, तस्य सहयोगिनः पञ्चान्येऽपि भवन्ति यथा-

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।
ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥[3]

6+7-ब्रह्मणः सकाशाद् उत्पन्नानां भूतभविष्यद् वर्तमानानां राज्ञां ऋषीणां च सन्तानपरम्परा वंशः । तेषां वंशधराणां चरित्र वर्णं च वंशानुचरितं कथ्यते -

---

1· श्री०भा० 12/7/13

2· " 12/7/14

3· " 12/7/15

4· " 12/7/16

राज्ञां ब्रह्म प्रसूतानां वंशस्त्रैकालिको न्वयः ।
वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥[1]

8. संस्था प्रलयः, स्वभावादेव प्रलयान्यप्रलयो जायते । स च चतुर्विधः – 1. नित्यप्रलयः, 2. नैमित्तिकप्रलयः 3. प्राकृतिकप्रलयः 4. आत्यन्तिक प्रलयः । तत्त्वविद्भिः कविभिः प्रलय एव संस्थेति नाम्ना अभिधीयते –

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः ।
संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः ॥[2]

9. वस्तुतो जीव एव हेतु शब्देन व्यवह्रियते । यतः स एवादृष्टद्वारा सर्गविसर्गादीनां कर्मणां भवति हेतुः कर्ता । अपि च स विविधो जीवो विविधकर्मविपाकोपभोक्ता भवति । ये एनं च प्रधान-तत्त्वदृष्ट्या पश्यन्ति ते एनमनुशयिनं प्रकृतौ शयनकारि कथयन्ति । ये चोपाधिदृष्ट्या अवलोकयन्ति ते तमव्याकृतं प्रकृतिरूपं वदन्ति–

हेतुर्जीवो स्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।
यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥[3]

10. एतास्वेषु जाग्रत्-स्वप्न-सुषुप्तिषु अवस्थासु ततःपरं तुरीयतत्त्वरूपेण स्थितो, तदेव ब्रह्म अपाश्रयशब्देन प्रोच्यते–

---

1. श्री० भा० 12/7/16
2. " 12/7/17
3. " 12/7/18

व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।
मायामयेषु तद् ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ।।इति[1]

एतच्च श्रीमद्भागवतपुराणम् ब्रह्मवैवर्तपुराणस्य श्रीकृष्णजन्मखण्डे ऽपि महापुराणाभिधानेन अभिहितानि सन्ति ।

असौ विशेषेण ध्यातव्यौ यद् उपर्युक्तेषु लक्षणेषु दशलक्षण समन्वितं पुराणं महापुराणम् । पञ्चलक्षणान्वितं पुराणम् उपपुराणमिति कथ्यते तत्त्वविद्भिरिति यद् ।

1· श्री०भा० 12/7/19

पुराणानां विषयाः

(क) पुराणशब्दनिरुक्तिः

भारतीयहिन्दुपरम्परायां "यथानाम तथा गुणः" इत्याधारेण वस्तुनः विषयस्य कस्यापि नामकरणं क्रियते, येन तद्व्यक्तेः गुणावगुण-विशेषादीनामाभासः सहजः जायते । धर्मशास्त्रानुसारं नामकरणमेकः षोडशसंस्कारेषु अन्यतमः संस्कारो मन्यते । अतः हिन्दु समाजे कस्यापि नामकरणं महता समारोहेण क्रियते । अतएव सम्यक् विचार्य पुराणविषयविवेचनात् पूर्वं पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिपुरस्सरं नामकरणमपि कथ्यते ।

1. पुरति अग्रे गच्छति इति पुरा पुरादिगमनशीलत्वात् पुर अग्रगमने इति धातोः औणादिके क प्रत्यये कृते इति पुराशब्दो निष्पद्यते यो - ऽव्ययोऽस्ति स च त्रिषु अर्थेषु प्रयुज्यते- प्रबन्धे-अतीतकाले-निकटे च ।

2. पुराण पूर्वकाद् देवादिकादण् प्राणने इति धातोःपचाद्यचि कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते ।"अच् कर्तरि" इत्यनुसारं पुराणशब्दस्य पुंलिङ्गे प्रयोगो भवितुमर्हति, किन्तु "पुराणं पञ्चलक्षणम्"[1] पुराणं प्रत्नभेदे च त्रिषु पुरातने"[2] इत्यनुसारं पुराणशब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रयोगो भवति ।

3. पुराभवं पुराणमिति विग्रहे"सायं चिरं प्राह्णे प्रगे ऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च"[3] इति पाणिनि सूत्रात् ट्यु प्रत्यये,ट कारस्येत्संज्ञा-लोपे च कृते "युवोरनाकौ"[4] इत्यनेन योरनादेशे "अट् कुप्वाङ्‌नुम्व्यवायेऽपि" इति सूत्रेण णत्वे पुराणशब्दस्य सिद्धिःमन्यन्ते वैयाकरणाः ।

---

1. मत्स्यपुराणे 5/4/64
2. नानार्थरत्नमाला पृष्ठ 77 पंक्ति-8
3. पा०सू० 4/3/32
4. " 7/1/1

4. पुरा पुरातनम् नयति जीवयति इति पुराणं ग्रन्थविशेषः।

5. पुरा अतीतान् अर्थान् अणति कथयति इति व्युत्पत्तौ पुरा उपपदात् भौवादिकात् अणु शब्दे इति धातोःपचादि-त्वात् अचि कृते सति पुराण इति ।

6. पुरापूर्वकणीञ् प्रापणे इति धातोः औणादिके ड प्रत्यये टि लोपे कृते च कृते पुराणशब्दो निष्पद्यते । अर्थात् - पुरा+णी+ड=पुराण इति केचित् ।

7. महर्षिणा यास्काचार्येण स्वकीये निरुक्तग्रन्थे पुराणशब्दस्य निर्वचनं कुर्वता[1] प्रोक्तमस्ति यत् " पुराणं कस्मात् ? पुरा नवं भवति । अर्थात् पुराणं च कस्मादुच्यते ? यतो यत् पुरापि नवं स्यात् ।

यद्यपि पुराणशब्दस्य पर्यायवाचिनः प्रत्न-प्रत्न-पुरातन-चिरन्तनादयः शब्दाः सन्ति, तथापि अत्र पुराणशब्देन प्राचीनाख्यायिकादियुक्ताः महर्षिव्यास द्वारा निर्मिताः अष्टादशग्रन्थविशेषा एव गृह्यन्ते । संस्कृत साहित्यस्य सर्वे ग्रन्थकाराः एतदर्थं स्वीकुर्वन्ति । वायुपुराणे पि उक्तम् -

यस्मात् पुरा ह्यनक्तीदं पुराणं तेन कथ्यते ।
निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥[2]इति ।

---

1. निरुक्ते 3/9/34

2. वायुपुराणे -

महापुराणानां क्रमः -

देवीभागवते पुराणक्रमानुक्रमे महापुराणानां सेवं क्रमो निर्दिष्टः । यथा-

म-कारे पुराणद्वयम्- 1.मत्स्यपुराणं 2. मार्कण्डेय पुराणञ्च ।

भ-कारे पुराणद्वयम्- 1.भागवतपुराणं 2.भविष्यपुराणञ्च ।

ब्र-कारे पुराणत्रयम्- 1.ब्रह्म,2.ब्रह्मवैवर्तं 3.ब्रह्माण्डपुराणानि ।

व-कारे पुराणचतुष्टयम् 1.वायु 2.वामन.3.वाराह 4. विष्णुपुराणानि ।

अ. कारे एकम्- 1. अग्निपुराणम् ।

ना. कारे " 1. नारदपुराणम् ।

प. कारे 1.पद्मपुराणम्

लिं. कारे" 1.लिङ्गपुराणम्

ग- कारे " 1. गरुडपुराणम्

कू- कारे एकम् 1. कूर्मपुराणम् ।

स्क-कारे " 1. स्कन्दपुराणम् ।

अतिसरलतया महापुराणानां नामक्रमानुक्रमबोधकश्लोको यथा-

म-द्वयं भ-द्वयं चैव ब्र-त्रयम् व-चतुष्टयम् ।

अ-ना-प-लिं-ग-कू-स्कानि पुराणानि प्रकाशो ।।

15

ब्रह्माण्डेपुराणे–

1. ब्रह्मपुराणं 2. पद्मपुराणं 3. विष्णुपुराणं 4. शिवपुराणं
5. भागवतपुराणं 6. नारदपुराणं 7. मार्कण्डेयपुराणं
8. अग्निपुराणं 9. भविष्यपुराणं, 10. ब्रह्मवैवर्तपुराणं
11. लिङ्गपुराणं 12. वाराहपुराणं 13. स्कन्दपुराणं
14. वामनपुराणम् 15. कूर्मपुराणम् 16. मत्स्यपुराणम्
17. गरुडपुराणम् 18. ब्रह्माण्डपुराणमिति ।

नारदीयपुराणे–

1. ब्रह्मपुराणम् 2. पद्मपुराणम् 3. विष्णुपुराणम्
4. वायवीय पुराणम् 5. भागवतपुराणम् 6. नारदीयपुराणम्
7. मार्कण्डेयपुराणम् 8. अग्निपुराणम् 9. भविष्यपुराणम्
10. ब्रह्मवैवर्तपुराणम् 11. लिङ्गपुराणम् 12. वाराहपुराणम्
13. स्कन्दपुराणम् 14. वामनपुराणम् 15. कूर्मपुराणम्
16. मत्स्यपुराणम् 17. गरुडपुराणं 18. ब्रह्माण्डपुराणम् ।

उपपुराणविवेचनम्–

अष्टादशमहापुराणानाम् महर्षिणा वेदव्यासेन अष्टादशउपपुराणमपि निर्मितम् । तथा–

1. आदिपुराणम् 2. नरसिंहपुराणम् 3. स्कन्दपुराणम्,
4. शिवधर्मपुराणम् 5. दुर्वासःपुराणम् 6. नारदीयपुराणम्
7. कपिलपुराणम् 8. वामनपुराणम् 9. औशनसपुराणम् ।
10. ब्रह्माण्डपुराणम् 11. वरुणपुराणम् 12. कालिकापुराणम् ।
13. माहेश्वरपुराणम् 14. साम्बपुराणम् 15. सौरपुराणम्

16• पराशरपुराणम् 17• मारीचपुराण

18• भास्करपुराणमिति ।

औपपुराणविवेचनम्-

यथाष्टादश महापुराणानि अष्टादशोपपुराणानि विवेचि-तानि सन्ति । तथैव अष्टादशौपपुराणानि अपि विद्यन्ते । तथाहि –

1• सनत्कुमार पुराणम् 2• बृहन्नारदीयपुराणम् 3• आदित्यपुरा

4• कूर्मपुराणम् 5• नन्दिकेश्वरपुराणम् 6• कौर्मपुराणम्

7• भागवतपुराणम् 8• वसिष्ठपुराणम् 9• भार्गवपुराणम्

10• मुद्गलपुराणम् 11• कल्किपुराणम् 12• देवीपुराणम्

13• महाभागवतपुराणम् 14• बृहद्धर्मपुराणम् 15• परानन्दपुराणम्

16• वह्निपुराणम् 17• हरिवंशपुराणम् 18• पशुपतिपुराणम् ।

एवं श्री स्वामिना ज्ञानानन्दसरस्वती महोदयेन स्वकीये धर्म-कल्पद्रुमे अष्टादशानां औपपुराणानामपि संकेतःकृतो स्ति ।तन्मते पञ्च-प्रकारकाणिपुराणानिसन्ति ।

1• पुराणानि-[महापुराणानि] 2• उपपुराणानि 3• औपपुराणानि

4• उपोपपुराणानि 5• अनौपपुराणानि ।इति ।

केचित्तु-

पुराणानां मुख्यतया पञ्चभेदाप्रकल्पिताः। तन्मते –

1• महापुराणानि 2• पुराणानि 3• उपपुराणानि 4• पुराणसंहिता

5• इतिहासश्च ।

तत्र महाभारते इतिहासकर्मोपेतमपि कर्मोपासना ज्ञानात्मककाण्डत्रयरहस्यपूर्णत्वात् सर्वाङ्गपूर्णं पुराणकोटौ क्रियते ।

पुराणानि च लौकिकेतिहासरूपाणि नापि कल्पितगाथा-पूर्णानि । वस्तुतः पुराणानि ज्ञानकाण्डस्य त्रिकालदर्शिनो वेदस्य भाष्यरूपाणि ।

अतएव वेदानां सर्वे मन्त्राः पुराणानाञ्च सर्वे विषयाः अपि प्रायः आलङ्कारिकात्मकाः ।

---

*. कूर्मपुराणस्य पूर्वार्धे । स्कन्धे 17-18-19-20 श्लोकाः ।

"पुराणानां प्रतिपाद्यार्थाः"

पुराणानामधिकारः

पुराणानां कानि सन्ति प्रतिपाद्यानि येषामाधारेण भगवता व्यासदेवेन तेषां प्रणयनं कृतमिति जिज्ञासायामिदमुच्यते यत् पुराणार्थवेत्ता महर्षिर्वेदव्यासः चतुर्णाम् आख्यानानाम् ,उपाख्यानानाम्, गाथानाम्,कल्पशुद्धीनां चोपकरणानां आश्रयमादाय अष्टादशपुराणानि विरचयाञ्चकार । यथा-

आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पशुद्धिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥"[1]

आख्यानोपाख्याने-

तत्र स्वयं दृष्टार्थकथनमाख्यानमुच्यते, परम्परया श्रुतं कथानकमुपाख्यानमाख्यायते । तथा-

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राहुराख्यानकं बुधाः ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ॥[2]

अर्थात्- वस्त्वर्थस्य साक्षात्कारः स्वयं वक्त्रा कृतो भवति तदाख्यानं निगद्यते । यत्र चार्थस्य कथनं वक्ता अन्य व्यक्तिद्वारा श्रुतं विधत्ते तदुपाख्यानं कथ्यते । एतदनुसारं मार्कण्डेयपुराणोक्तस्य श्रीरामचन्द्रस्य ,तत्पूर्ववर्तिनो हरिश्चन्द्रस्य चरित्रवर्णनादो

---

1. विष्णुपुराणे 3/6/15
2. अष्टादशपुराणदर्पणे -25

ख्यातस्य कथानकं यस्य केवलं परम्परा श्रुतमस्ति, तद् रामो-
पाख्यानं हरिश्चन्द्रोपाख्यानं,ध्यारसुपाख्यानं च उच्यते ।

जैनाम्नायदृष्ट्या कथो- भेदो यं न दृष्टान्तकारको
भवन्तियतो, अपितु महत्त्वाकारको भवति । आकारे यद् कथानकं
महदस्ति तदाख्यानं निगद्यते २ लोकास्ता स्वल्पाकारकम् कथानक-
मुपाख्यानं नाम्ना प्रसिद्धः । यथा- रामायणे रामस्य कथानकं
ख्यातिसंघाताख्यानमुच्यते । तदेकदेशवर्तित्वात् सुग्रीवस्य कथानक-
मुपाख्यानं कथ्यते ।

<u>गाथा:-</u>

अनेन प्रकारेण लोकप्रख्यातानां जैनाम्नायमहापुरुषाणाम्
वैशिष्ट्यबोधकानां श्लोकानां संज्ञा गाथा अस्ति ।प्राचीनसाहित्येषु
श्लोकानि एव पिष्टानि प्राचीनाभिलेखानि समुपलभ्यन्ते,येषां कर्तॄणां
नामानि नोपलभ्यन्ते । यानि जैनाम्नाय महाकाव्यमहोपदेशीनां
प्रकाशान्तरान्ते कीर्ति दानवीर्यादि च प्रतिपादितानि सन्ति।
बहुलाख्यातकीर्तिः परम्परया प्रचलितलोकप्रख्याताःश्लोका गाथा-
पदेनोच्यन्ते । पुराणकालात् जैनाम्नायमहापुरुषाणां सार्वभौम
जीवनवृत्तैः श्लोकाःएतस्मिन् प्रयोगविलोकयोरभिव्यक्तीकृतमस्ति।
अधिकांशतःइमा गाथा भारतीयसाहित्येषु उल्लिखिताःसम्प्रदा
सन्ति । तथैतिहासिककाव्यकर्तॄणां दान महत्त्वाभिषेकादीनां वर्णन

कर्म कुर्वन्ति । तथा च महाभारते ययाति गाथा-

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ।।
यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ।।[1]

वायुपुराणे पितृगाथा यथा-

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येको पि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।।
गयां यास्यति यः पुत्रः स नस्त्राता भविष्यति ।
गयाप्राप्तं सुतं दृष्ट्वा पितॄणामुत्सवो भवेत् ।।[2] इति ।

मत्स्यपुराणे कुलकल्याणकाङ्क्षी पितृगाथामुपवर्णिता ।यथा-

अपि स्यात् स कुले स्माकं यो नो दद्यात्[3] जलाञ्जलिम् ।
नदीषु बहुतोयासु शीतलासु विशेषतः ।।

विष्णुपुराणे सप्तर्षिगाथा-कार्तवीर्यगाथा च -

तत्रापि श्लोकोऽयं गीतः सप्तर्षिभिः पुरा ।
खट्वाङ्गेनसमो नान्यःकश्चिदुर्व्यां भविष्यति ।।
नूनं न कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ।
यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण दमेन च ।।[4] इति 2

---

1. महाभारते आदिपर्वणि 85अध्याये 12-13 श्लोकौ ।
2. वायुपुराणे 105/9-10 श्लोकौ ।
3. मत्स्यपुराणे 203/3
4. विष्णुपुराणे 4/4/38-40 श्लोकौ ।

कल्पशुद्धिः

कल्पशुद्धिशब्दस्य तात्पर्यनिष्ठो विदुषामस्ति पारस्परिको-ऽपवादः। केचन कल्पशुद्धिशब्देन कल्पोक्तविधिपाठं मत्वा विभिन्नेषु कल्पेषु उपलभ्यमानानां पदार्थानां विवरणमिति स्वीकुर्वन्ति। श्रीधरस्वामिना तु कल्पशुद्धिरित्यस्यार्थः श्राद्धकल्प इति कृतो ऽस्ति। अमीषां वस्तुतिः पं०मधुसूदनोपाध्यायमहोदयानां तथा म०म०पं०गिरिधर-चतुर्वेदानां मते कल्पशुद्धिपदेन कर्मकाण्डस्य सर्वे विषयाः अभीष्टाः सन्ति। कल्पस्य तात्पर्यं तो वेदाङ्गम मन्यते।

अत्र श्रौत-गृह्य-धर्म-शुल्ब-संस्कारान्तर्गतानि। शुद्धि-पदेन तां षड्विधां शुद्धिं मन्यन्ते। तथाहि -

1. कर्मशुद्धिः, 2. सर्वशुद्धिः 3. द्रव्यशुद्धिः 4. मनःशुद्धिः
5. आत्मशुद्धिः 6 मन्त्रशुद्धिः इति।

तथा च भगवताव्यासदेवेन पुराणनिर्माणावसरेऽपि तेषां पञ्चानाम् आख्यानोपाख्यानगाथाकल्पशुद्धीनां सम्यगुपयोगः कृतो ऽस्ति। एता एवानि सन्ति पुराणां स्रोतांसि, उपकरणानि, उपादानानि चैतस्य नास्ति काचित् संशीतिः। स्कन्दपुराणानुसारं पुराणेषु पञ्च-लक्षणातिरिक्तो यावान् विवेको विषयो स्थितो तावान् आख्यान-पदेन गृहीतो ऽस्ति। यथा-

पञ्चाङ्गानि पुराणस्य आख्यानमितरत् स्मृतम्।[1]

---

1. स्क०पु०प्र० 7/75

किन्तु मत्स्यपुराणानुसारम् पञ्चाङ्गमेवाख्यानक-
मुच्यते । यथा-

पञ्चाङ्गानि पुराणेषु आख्यानकमिति स्मृतम्।।"[1]

<u>पुराणसंहिता-पुराणेतिहासश्च</u>

पुराणसाहित्यस्येतिहासेन सहातिसन्निकटः सम्बन्धः प्राचीनग्रन्थेषु उभयोरपि सम्मिलितोपयोगेन दृश्यते । छान्दोग्योपनिषदि एवं कथितं यत्- यदा यथार्थविकीर्षिरपि ब्रह्मविद्यामधीतुं सनत्कुमार-पार्श्वे उपस्थितवान् तेन पृष्टोऽयम् भवता इतःपूर्वं किं किमधीतमस्ति? तदुत्तरे स उक्तवान् किन्तु इतिहासपुराणयोरपि गृहीत्वा तत् पञ्चमं वेदं प्रोक्तवान् -

ऋग्वेदं भगवो ऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वण-
मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदम् ।[2]

न्याय भाष्ये वात्स्यायनेनापि विषयभेदात् साहित्यस्य त्रयो भेदाः स्वीकृताः सन्ति ।

1. यज्ञः 2. लोकवृत्तम् 3. व्यवहारव्यवस्थापनं च। तत्र मन्त्र-ब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य विषयः। लोकवृत्तमितिहास-पुराणानां विषयः । तथा व्यवहारव्यवस्थापनञ्जनानां पुण्य-पापादीनां निर्धारणञ्च धर्मशास्त्रस्यास्ति विषयः ।

---

1. मत्स्य० 53/64
2. छान्दो०उ० 7/1/14

वस्तुतो द्रष्टुः पृथक्त्वेन दृष्ट्या एषु भेदो नास्ति। यतो हि ते एव मन्त्राणां द्रष्टारः । इतिहासपुराणस्य,धर्मशास्त्रस्य च द्रष्टारो,व्याख्यातारश्च सन्ति । किन्तु विषयविभेदेन दृष्ट्या पार्थक्यं स्वीक्रियते । तैत्तिरीयारण्यके हि तथा भाष्यकृता-

"यद् ब्राह्मणानीतिहासान् पुराणानि कल्पान् गाथा-नाराशंसीरिति तैत्तिरीयारण्यकं विवृण्वता भाष्यकृता, पुराणानि ब्रह्मादीनि यद्वा देवासुराःसंयत्ता आसन्नित्यादयः, इतिहासः,"आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् नान्यत् किञ्चनमिषदिति सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि पुराणानि" इत्युक्तम्

पुराणेषु योगसिद्धिविमर्शः

भारतीयायाः संस्कृतेर्विकासपरम्परावबोधार्थं पुराण विषयकोऽध्ययनमस्ति । पुराणवाङ्मये बहूनामेवं विधानां सिद्धीनां सङ्केता उपलभ्यन्ते । पुराणप्रोक्तानि अलौकिककर्माणि सदा पठ्यन्ते ।

यया हि लोकातीतया शक्त्या अलौकिकेन वापि सामर्थ्येन कस्यापि अद्भुतस्य पदार्थस्य प्रादुर्भावो विधीयते ,सा खलु सिद्धिस्तत्ता-निर्धारिणी,अद्भुतपदार्थसम्पादिका दैवेन्द्रियादिषु विलक्षणपरि-वर्तनकारिणी,अलौकिकसामर्थ्यप्रकाशिका सिद्धिपदेन व्यवह्रियते ।

महर्षिः पतञ्जलिः योगदर्शने सिद्धिःपञ्चप्रकारान् उपदिशति । यथा-

"जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः "[1]

श्रीमद्भागवते पि-

पर कायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ।
पिण्डं हित्वा विशेत् प्राणो वायुभूतः षडङ्घ्रिवत्[2] ॥"

अपि च श्रीमद्भागवते उद्धवं प्रति भगवान् श्रीकृष्णोऽकथयत्-

कया धारणया कास्वित् कथं वा सिद्धिरच्युत ।
कति वा सिद्धयो ब्रूहि योगिनां सिद्धिदो भवान् ॥

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता धारणायोगपारगैः ।
तासामष्टौ मत्प्रधाना दशैव गुणहेतवः ॥[3]इति

---

1. पातञ्जलयोगदर्शन 4/1
2. श्री०भा० 11/15/23
3. " 11/15/1-2

पुराणेषु विष्णुपुराणस्य स्थानम्

पुराण शब्दो हि अथर्ववेदे ब्राह्मणग्रन्थेषु च सर्व-त्रिवे-ण्यर्थे पठ्यते । महाभारते तु शब्दो यं पुरातनोपाख्यानबोधकत्वेन प्रयुज्यमानो दृश्यते । विष्णु-वायु-ब्रह्माण्डपुराणेभ्यो सर्वपुराणेषु प्राचीनतमस्यपुराणस्य जन्मकथा विद्यते। यथा-

व्यासो हि वेदान् चतुर्धा विभज्य तान् अध्यापयतु: शिष्यान् अधिगत्यानन्तरमसौ कथा:आख्यायिका:उपाख्यानानि गीतानि,गौथायाश्च संगृह्य पुराणं नाम ग्रन्थविशेषं प्रणिनाय । इतिहासेन च सार्धमयं ग्रन्थ रोमहर्षण[लोमहर्षण] नामानं स्वशिष्यं पाठयामास । तदनन्तरं च तेन महाभारतम् अपि निबद्धम् इति श्रूयते किल । व्यास अयमस्य पुराणस्य कर्ता उतान्य इति विवादस्तु अकि-ञ्चित्करो स्यादस्माकं तत्र प्रयोजनाय ।एतावत्तु वेद्यं अस्य प्रयोजनोपयोगिनी भवति यत् पुरा पुरुषा:परम्परा प्राप्ता:नानाकथा: लोके प्रचलिता आसन्,ताश्च उपादाय महाभारतस्य निर्माणं सम्पन्नम् । तस्मादपि अन्यान् संगृह्य पुराणनिर्माणमभवत् ।

पुराणानामध्ययनेन नानाविधानां प्राचीनसंस्था उन्नतिप्रकारे विभागा विविधप्रकारा:,भिन्न-भिन्नजातीनां परस्परसंबन्धभाव:,नीतितत्त्वानां ,धर्मतत्त्वानां,भिन्न-भिन्न-देवोपासनातत्त्वानां,सिद्धान्त,जीवस्यैतिहासिकता,तथा सृष्टिविकास: परमेश्वरस्य सर्वविधलीलाविस्तृति:इत्यादय बहव सामान्यविषया बहवो विषया:पुराणद्वारैव ज्ञाता:तत्कालस्थाने न च अत्र संज्ञाप्यन्ते ।

अपितु तानिपुराणानि भगवता व्यासेन सूताय पुत्राय रोमहर्षण शिष्याय उपदिष्टानि । अयं रोमहर्षणाय महापुराणवक्ता आसीदिति वायुपुराणोक्त तन्नामनिर्वचनात् ज्ञातुं शक्यम् -

> लोमानि हर्षयाञ्चक्रे श्रोतृणां यत् शुभाषितैः ।
> कर्मणा प्रथितस्तेन लोके स्मिन् लोमहर्षणः ।।[1]

रोमहर्षण तस्य सुमतिप्रभृतिभिः षड्शिष्यैश्च पुराणसंहिता द्वारा सर्वं भारतीयजनेषुःपुराणज्ञानस्य च प्रचारः कृतः -

> प्राप्य व्यासात् पुराणादि सूतो वै रोमहर्षणः ।
> सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रयुःशांशपायनः ।।
>
> कृतव्रतो थ सावर्णिः षट्शिष्यास्तस्य चाभवन् ।
> शांशपायनादयश्चक्रुःपुराणानां तु संहिता ।।इति[2]

पुराणसाहित्यं भारतीयजीवन साहित्य अस्ति अमूल्य रत्नं तथा लोके वर्तमानेन सह सर्वोपरिपि स्वर्णिमी शृंखला विद्य-साहित्यस्य ज्ञानभाण्डारे अष्टादश महापुराणानि,उपपुराणानि अष्टादशानि च रत्नानि सन्ति ।एतानि पारम्पर्य सामाजिक सांस्कृतिक,राजनीतिक धार्मिक,दार्शनिक-जीवनं स्वच्छ दर्पणवत् प्रतिबिम्बितं कुर्वन्ति,सर्वेषु सरलभाषया इन्द्रजालकथानकशैल्या च प्राचीनानि सन्त्यपि नवीनतमां स्फूर्तिं सञ्चारयन्ति ।

1• वायुपुराणे 1/16

2• अग्निपुराणे 271/10,12

भारतीयवाङ्मये पुराणसाहित्यस्य कृते एकं विशिष्ट महत्वपूर्णञ्च स्थानमस्ति धार्मिकपरम्परायां वेदानन्तरं पुराणानामेव मान्यता अस्ति । पौराणिकज्ञानस्याभावे वैदिकसाहित्यस्यार्थावबोधःकथमपि सम्भवो विद्यते । यथा-

"इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् समूढमस्य पांसुरे"[1] ।

अस्य मन्त्रस्यार्थो न सायणादिभाष्यैरपि सम्यक् स्पष्टीभवति,यद् विष्णुना कदा कथं केनप्रकारेण वा त्रिधामिदं त्रिभिः पदैःमापितम् ? किन्तु पुराणेषु यदा बलि-वामन कथा मन्त्रार्थस्यास्य विवरणम् समुपलभ्यते,तदा सन्देहस्य अवकाशो न तिष्ठति । यथा-"नमो नील ग्रीवाय"[2] इति मन्त्रस्यार्थो महीधरेण स्वभाष्ये कृतो किन्तु यद् विषभक्षणान्नील जातं कण्ठं यस्य सो शिवाभिधानः । परन्तु केन भाष्यार्थेन न स्पष्टं जायते यच्छङ्करेण कदा कथं केन प्रकारेण विषभक्षणं कृतम् ? किन्तु पुराणेषु समुद्रमन्थनप्रसङ्गे तस्य समाधानं सम्पूर्णरूपेण जायते । अतः पौराणिक साहाय्यं विना वेदानां गूढार्थस्य समाधानं न सम्भवति। इत्थमपि वेदस्य भाष्यरूपा पुराणसाहित्यं भूत्वा तदुपयोगित्वं नितरां वर्धयति ।

---

1. ऋग्वेदे- 1/5/22/17
2. यजुर्वेदे- 16/28

वस्तुतः पुराणस्य वा पुराणानां रचना कस्मिन् समये जाता ? अथ तानि एकस्यैव व्यासोःसन्ति कृतयः।इति विषय दुरूहमेव प्रतिभाति, किन्तु वेदकालतो द्वापरान्तं यावत् सततं तेषां रचना,संस्करणं,संकलनं सम्पादनञ्च जायतेति वाचस्पति गैरोलाप्रभृतीनामभिमतं मतम् ।

पुराणेषु प्रायःपाणिनि व्याकरणनियमानां क्वचिद् पालनं दृश्यते । अतः सिध्यति यद् इमानि पाणिनिव्याकरण-निर्माणानन्तरं निर्मितानि सन्ति । महर्षि पाणिनेःकालः चतुर्थी शताब्दी स्वीक्रियते ।

केचित् तु- द्वापरस्य तृतीयचरणे व्यासदेवजायमाने सति पुराणानां रचनाकालं स्वीक्रियते । यथा श्रीमद्भागवते-

"द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीये युगपर्यये ।
जातः पराशराद्योगी वासव्यां कलया हरेः ।।इति ।

शिवपुराण समीक्षा-

सार्वकालीन विद्वद्वृन्देषु प्रवृत्तानां पुराणानां नाम-क्रम-संख्या सम्बन्धे पुराणेष्वेव महान्मतभेदो दृश्यते । विष्णु,पद्म श्रीमद्भागवत,मार्कण्डेय,ब्रह्मवैवर्त,कूर्म,वाराह,लिङ्ग,स्कन्द-पुराणेषु चतुर्थपुराणस्थाने शिवपुराणस्योल्लेखो विद्यते, किन्तु मत्स्य,नारदीय,देवीभागवतेषु शिवपुराणस्य स्थाने चतुर्थस्य वायुपुराणस्य नामनिर्दिष्टमस्ति । एवं एतद् पुराणेषु निर्दिष्ट-

पुराणसूच्यनुसारं चतुर्थपुराणत्वेन द्वे पुराणे दृष्टिगोचरीभवतः:-

एकं शिवपुराणं अपरञ्च वायुपुराणमिति । कूर्मपुराणे उभयोरेव पुराणयोः स्पष्टमुल्लेखौ मिलतः । तत्र कतरद् महापुराणम् कतरच्चोपपुराणं मन्तव्यमित्यत्र किमस्ति वास्तविकं रहस्यमिति समीक्षा जागर्ति । धीमन्तो विचारकाः शिवपुराणम् चतुर्थमहा-पुराणम् स्वीकुर्वन्ति । केचिद् वायुपुराणमेव मन्यन्ते । कतिपये च समालोचकाः शिवपुराण-वायुपुराणयोरेकत्वमङ्गीकुर्वन्ति। तेषां मते शिवपुराणस्यान्यतमाभिधानमस्ति वायुपुराणम् । यतो हि शिवपुराणस्य वायवीयसंहितायां वायुप्रोक्तत्वाद् तदेव वायुपुराण नाम्ना प्रसिद्धं जातम् । कल्याणविशेषाङ्ककारेण च द्वयोःपुराणयोः नाम्ना एकस्यैव शिवपुराणस्य सूची प्रदत्ताऽस्ति,तन्मते पि शिवपुराणस्यैव नामान्तरमस्ति वायुपुराणम्,न तदस्ति भिन्न पुराणम् । तथाहि -

> यथा शिवस्तथा शैवपुराणं वायुनोदितम् ।
> शिवभक्तिसमायोगान्नामद्वय-विभूषितम् ।।इति

तन्न पुष्टिकरं प्रमाणमुपलभ्यते ।"एशियाटिकसोसायटी" कलिकातातः,आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलीपूनातः,म०म०पं०पञ्चा-ननतर्करत्न द्वारा सम्पादितवङ्गभाषीय संस्करणतः,गुरुमण्डल-ग्रन्थमालायां कलिकातातश्च प्रकाशितस्य वायुपुराणविषयसूची वेङ्कटेश्वर-प्रेस-बम्बईतः,पण्डितपुस्तकालयवाराणसीतश्च प्रकाशितस्य

शिवपुराणस्य विषयप्रतीतिःसर्वथा स्ति भिन्ना । अतो वायु पुराणं शिवपुराणान्तर्गतमिति स्वीकरणं,उभयोरैक्यमिति मतम् प्रामाणिकम् । तस्मात् शिवपुराणं वायुपुराणस्य विक-साङ्गीकरणमेव युक्ति युक्तं प्रामाणिकञ्च । किञ्च उक्त-वादिना "अल्बेरुणिनापि स्वकीये "भारत-भ्रमण" नामके पुस्तके पुराणानां सूचीपत्रं प्रदत्तम् अस्ति । तत्रैकस्यां सूच्यां वायु-पुराणस्योल्लेखो विद्यते अपरस्यां च सूच्यां वायुपुराणस्य स्थाने शिवपुराणस्य नाम निर्दिष्टमस्ति ।

अपि च साम्प्रतं शिवपुराण-वायुपुराणनाम्ना प्रकाशिते विषय भेदान्विते हस्तलिखिते च भिन्ने भिन्ने द्वे पुराणे उपलब्धे स्तः । उभयोरपि पुराणयोराकारप्रकार वर्ण्य-विषया भिन्ना-भिन्ना उपलभ्यन्ते । अतस्तयोर्द्वयोः स्वरूपमुपस्था-पयितुमत्यावश्यकं मत्वा तयोःस्वरूपं वर्ण्य-विषयाश्च पृथक्-पृथक् मन्तव्यम् ।

<u>शिवपुराणस्य स्वरूपम्-</u>

शिवपुराणस्योपक्रमणिकायां लिखितमस्ति यत् यस्य पुराणस्य पूर्वोत्तरखण्डे भगवतः शिवस्य चरितं चरितं विविधैः प्रकारैः वर्णितमस्ति तत् पुराणं पुराणमर्मज्ञा विद्वांसस्तु शिवपुराणं कथयन्ति -

> यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
> शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥"[1]

---

1. शिवपुराणे- 44/125

शिवपुराणं हि सप्तसु संहितासु विभक्तमस्ति ।

1. विद्येश्वरसंहिता, 2. रुद्र संहिता; 3. शतरुद्रसंहिता

4. कोटिरुद्र संहिता, 5. उमा संहिता, 6. कैलाश संहिता

7. वायवीय संहिता ।

यथा-

विद्येश्वराख्या प्रथमा द्वितीया रुद्रसंहिता ।

तृतीया शतरुद्राख्या कोटिरुद्रा चतुर्थिका ॥

पञ्चमी कथिता चोमा षष्ठी कैलाससंहिता ।

सप्तमी वायवीयाख्या सप्तैवं संहिता इह ॥

तत्रापि द्वितीयायां रुद्रसंहितायां -1. सृष्टिखण्ड, 2. सतीखण्ड 3. पार्वतीखण्ड, 4. कुमारखण्ड, 5. युद्धखण्ड । इत्यादि पञ्चखण्डानि सन्ति।

सप्तम्यां वायवीयसंहितायां अपि द्वौ भागौ स्तः, पूर्वोत्तर-राख्येन सप्तसंख्यासु संहितासु इत्थं क्रमेण 457 अध्यायाः सन्ति ।

शिवपुराणस्य वायवीयसंहितायाः पूर्वार्धे तु द्वादशसंहितात्मक-त्वापरत्वेऽस्य शिवपुराणस्यापि कीर्तिः किल, यत्र लक्ष संख्याकाः श्लोकाः सन्ति ।

तस्मिंस्तुरीयं यत्कार्यं सर्वशैवात्मकम् ।

ग्रन्थतो लक्ष प्रमाणं तद् व्यस्तं द्वादशसंहितम् ॥

निर्मितं तथा शैवं शैवेनानुत्तमम् ।

शैवं नाम पुराणं तु चतुर्विंशं तथा ॥[2]

---

1. शिवपुराणे वायवीय संहिता- 1/59-60

2. " " 1/49-50

अपि च – कैलास-शतरुद्रं च कोटिरुद्राख्यमेव च ।
सहस्रकोटि रुद्राख्यं वायवीयमतः परम् ।।[1] इति

किन्तु साम्प्रतं द्वादश संहितात्मकं शिवपुराणं नोपलभ्यते, परं भक्तजनैः व्यासदेवेन तद् एव संक्षिप्तीकृत्य सप्तसंहितात्मकं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकं चतुर्थं शिवपुराणम् उपलभ्यत एव –

व्यासेन तत्तु संक्षिप्तं चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।
शैवं तत्र पुराणं वै चतुर्थं सप्तसंहितम् ।।[2]

अपि च-प्रभुत शैवभक्तसमाजातिरिक्तः सामान्ये जनसमुदाये पि शिवपुराणस्य श्रीमद्भागवतपुराणस्य च कथायाः पठन-पाठनस्य च अतीव महत्त्वमासीत् । एतस्मात् कारणात् पुराणेषु लोककल्याणकारक सर्वोपरि-शिवपुराणस्यैव महत्त्वं स्वीक्रियते ।

जानन्त्येव सर्वे भक्ताः यद् भगवान शङ्करः परमकल्याणमयः । तस्य चरणौ लीलायां च परमं कल्याणकारित्वं समनुभूयते । अत एव बहवो मनीषिणः सांसारिकं प्रपञ्चं विहाय गाढभक्तिपुरस्सरं सततं शिवाराधनपरायणा दृश्यन्ते । एवं कृत्वा ते महानुभावा ऐहलौकिकं पारलौकिकं चाभीष्टं लभमाना परमानन्दमनुभवन्ति, यद् सांसारिणां कृते यावज्जीवनमसम्भवप्रायमेव । अतो भक्ताः शङ्करस्य महिमा न केवलं भारते अपितु निखिले जगतीतले येन-केनापिरूपेण विलसन्ती सती स्व-स्व श्रद्धाविश्वासानुरूपं सर्वान् जनान् आप्याययति । भारते तु

---

1. शि०पु०वा०सं०पूर्वार्द्ध 1/52 1/2 श्लोकः
2. " " 7/1/58

शाक्तमीरात् कन्याकुमारीपर्यन्तम् नैकापि काचिदेव स्थली यत्र शिवस्य तद् भक्तानां चाराधनमस्तु:। ते केऽपि सन्ति अहर्निशं ते भगवतो निखिलेशस्य गुणगणान् गायमाना लोक कल्याणं विचरन्ति। एतादृशानां महापुरुषाणां पुण्यपुञ्जबलादेव स्वार्थे तत्पराणां संसारे योग-क्षेम पूर्ति ।

अतः सर्वतोभावे सर्वैरपि समर्थितं स्वीकार्यं यत् शास्त्रोपनिषत्सु अष्टादशमहापुराणेषु ,उपपुराणेषु,औपपुराणेषु शिव-पुराणस्य अतीवमहत्त्वपूर्णस्थानमस्ति । इतिशम् ।

शिवपुराणस्य विशेषता:

भगवतः शिवस्य महत्त्व-तात्त्विक चरित्रैतिहास-विविधोदारता-गुणानां कथानां विशदतया वर्णनं शिवपुराणस्यास्ति वैशिष्ट्यम् । अत्र शिवतत्त्वनिष्ठा प्रयोगपाठ-पूजापद्धति-तपस्या-योगसाधनादीनां वर्णनम् मधुरस्पष्टम् विद्यते । प्रसङ्गतो ब्रह्माण्ड-भारतवर्ष-द्वीप-गुहेश्वरि-सत्यापत्नीनामस्थानानि-पादुका-कुण्डादीनं च वर्णनं विद्यते । अत्र साधारणानामपि तत्त्वेषु शिवमाहात्म्य प्रतिपादकस्य शिवपुराणस्य पठन-पाठन-श्रवण-मननैः विविध तापतप्तानां प्राणिनां स्वान्तो शान्तिरुपजायते । अतएव बहवो मनीषिणः सांसारिके प्रपञ्च-जालाय गाढ भक्तिपूर्वकं भगवतः निखिलेशस्य गुणगणान् गायमानाः शिवाराधन तत्पराः ऐहलौकिक-पारलौकिक च अभीष्ट कल्याणाः परमानन्दमनुभवन्तो अनुदिनं लोककल्याणं कुर्वन्ति ।

एवं हि साम्प्रतिके युगे भगवता वेदव्यासेन विरचित प्रस्तुतकस्य शिवपुराण (चतुर्षु)भागेषु संहितासु विभक्तमस्ति । तद्यथा-

१. विद्येश्वरसंहिता:-

शिवपुराणस्य आद्यायां विद्येश्वरसंहितायां सन्ति बहवो वर्णिता विषयाः किन्त्वत्र विशिष्ट-विशिष्ट विषयाणामेव संक्षिप्य मया प्रस्तूयते । तद्यथा-

१. तीर्थराजप्रयागे मुनिगणसहितस्य आगताय सूताय पञ्चितैः शौनकादि कलियुगे कथं नृणां श्रेयःसाधनमिति विविधानां मुनीनां प्रश्नस्योत्तरे शिवपुराणस्य कलिकल्मषनाशकत्वकथनानन्तरं, संहिताविभेदनिरूपणम् । शिवलिङ्गस्य अर्चनान्मुक्ति प्राप्तिः, तथा विविधप्रकारैः पुष्पैर्विल्वपत्रैश्च पूजने फल वर्णनम् । भस्मरुद्राक्षधारण महत्त्वकथा । शिवलिङ्गस्य भस्म निर्माणः । पार्थिवेश्वर पूजनम् । परस्पर ऐश्वर्याभिमानिनोः विष्णु-ब्रह्मणोः विवादमाकर्ण्य शाकुलस्य भीतानामराणां कैलास गमनम् विदिताभिप्रायस्य शम्भोः तत्रागमनानन्तरं स्तम्भाविष्कारेण विवादरतयोः विष्णु-ब्रह्मणोः स्तम्भ-प्रमाणज्ञाने प्रवृत्तिः । तदनुसन्धाने केतकीपुष्पस्य कूट साक्षित्वं विधाय दृष्टव्यापारौ सद्य इति ब्रह्मोक्त्या विष्णुना ब्रह्मणश्च स्वीकार ततः प्रसन्नस्य शम्भोर्विष्णवे स्व साम्यप्रदानम् । शिवाज्ञया विधिच्छेदे प्रवृत्तमस्तकस्य भैरवकृतेन प्रार्थितस्य शम्भोर्विधेरपूज्यत्वं विधाय शिवानुग्रहः केतकीपुष्पस्य च स्वान्यत्र स्वीकारः ।

विष्णुविरिञ्च्यानर्चितो लिङ्गरूपो शिवराभिर्भवितात् महाफल-प्रदमभिधानस्यास्य ईश्वरत्वमभिहितं महेश्वरः इति कथानकम् ।

पार्थिवपूजनप्रकारं प्रदर्श्य शुभाशुभमयं मुक्तामुक्त फलप्राप्ति-रिति वर्णितम् । वैदिक विधिना पार्थिवपूजाप्रकारं अभिधाय नाम-नामुरोधेन लिङ्गसंख्याविधानं प्रकारान्तरेण तदर्चाविधानम् । रुद्राक्षमहिमा, भस्मविधिश्चेत्यादयो विषया अतीव सूक्ष्मीयमस्ति ।

२. रुद्र संहिता-

१. सृष्टिखण्डे:-

निर्गुणस्य शिवस्य शक्त्या सम्बन्धेन प्रपञ्च निर्माणवर्णनम् । शिवदर्शनार्थं स्थिताणौ ब्रह्म-विष्ण्वोरेतद्‌कारणात् कलहम् । ब्रह्मा-ण्डोत्पत्तिः । पञ्चवक्त्र शिवस्तुत्युभ्यामुत्पत्तिः । ततो वेदाविष्कारः लिङ्गपूजायां शिवपूजायां कारणम् । पुष्पविशेषैर्लिङ्गपूजने फलविशेष कथनम् ततो लौकिक सृष्टि वर्णनम् निरूपितमस्ति ।

२. सतीखण्डे-

दक्ष प्रजापतेः पुत्र्याः भगवत्याः सत्याः पावन चरित्रम् लौकिकैः विविधकथाप्रसङ्गैश्च 43 अध्यायेषु निरूपितमस्ति । तत्रैव दक्षकन्यायाः सत्यासह भवस्य विवाहवर्णनपूर्वकं सतीशिवयोर्विहारो-त्तरानन्तरं लीलया पृथिव्यामटतोः तयोः वने वियुक्तस्य श्रीरामचन्द्रस्य परीक्षायाः अतीव मार्मिकः प्रसङ्गो वर्णितोऽस्ति । तमेवाधारीकृत्य गोस्वामिना श्री तुलसीदासेन स्वकीये रामचरितमानसे मार्मिक वर्णनं कृतमस्ति । पितृगृहे गतायाः सत्याः दक्षापमानः, तद्विनाशा

तिरस्कारवर्णनम्,दक्षाय सत्या शिव माहात्म्य कथनम् । तदेव योगा-ग्निना सती शरीरत्यागेनपित्रापराधित्वस्याभिव्यक्तिं [illegible] प्रवृत्ता सती । तत्कृतापरित्यक्तस्य दुष्कृत्यभावात् [शिवविरोधात्] वीरभद्रेण निखिलविनाशः । तदनन्तरं दुःखेन विष्णोः प्रसन्नो:देवैः सह वैकुण्ठगमनम् तत्र संवादः,पद्मध्यानात देवैःसह कैलाशगमनम् । शिवप्रसन्नार्थं विविधविधस्तुतिः । वीरभद्रवचः:शिवः:प्रजापतेर्दक्ष-शिरः:सन्धानार्थोऽजशीर्षाय कथाम् । यज्ञपूर्णत्वार्थं सतीकृत दक्ष-पत्नीकृतापिकथम् वर्णितानि सन्ति ।

३. पार्वतीखण्डः:-

शिवपुराणस्य पार्वतीखण्डे 55 अध्यायेषु पर्वतराज हिमालयस्य भार्यायां मेनायां द्वितीये जन्मनि पार्वतीनाम्ना प्रसिद्धा-यासत्या पूर्वकृतं भवन्तं शिवं पतिरूपेण पुनः प्राप्तुं घोरतपश्चर्या-नुष्ठानस्यकथावर्णनम् । परीक्षायै वनागतेन वटिन ब्रह्मचारिवेषेण शिवेन सह भगवत्याः= पार्वत्याः सम्वादो ऽत्यन्त रुचिकरो ऽस्ति । यस्य शाश्वती कीर्तिः कुमारसम्भवे महाकाव्ये कविकुलगुरुणा महा-कविना कालिदासेन स्वीये ग्रन्थे सप्ततर:प्रभावो प्रतिष्ठापितः ।

ततः शिवपार्वत्योः विवाहविधिवर्णनम् ।कुमारयोर्जन्म प्रसङ्गे मेनायाः:पार्वत्याः शिवमन्याये पातिव्रत्यधर्मस्योपदेशः।गौरि-रीत्यापि सर्वविवाह कृत्यं निर्वर्त्य शिवपार्वत्योःकैलाशगमनमित्या इत्यादयो विषयाः वर्णिताः सन्ति ।

4. <u>कुमारखण्डे</u>-

शम्भोर्दिव्यवर्षसहस्रं गिरिजया सह लीलाविहारवर्णनं तारकार्दित सुराणां विष्णुदेवानां शिवसन्निधौ दुःखनिवेदनम्। ततः क्रमशः 20 अध्यायेषु कार्तिकेय जन्मकथाप्रसङ्ग.गःततःब्रह्मादि देवानां स्व स्वायुधप्रदानपूर्वकं कार्तिकेयाभिषेकवर्णनम् । तारकेण सहेन्द्रादि देवानां युद्धवर्णनम्,ततःदेवासुरसंग्रामः तारकेण वीरभद्र-विष्ण्वोर्वैरियुद्धम्,स्वामीकार्तिकेय द्वारा तारकवधः।कुमारेण बाण प्रलम्बवधः ततः देवैःप्रीतैःकृत् शिवाशिवयोः कार्तिकेय स्तुतिः।

गणेशोत्पत्तिः तत्प्रसङ्गे गजमुखयोजनम्,गणेशपूजा-प्रकार निरूपणम् तद्विवाहादिकं च नवोदशि श्लोकैः वर्णितमस्ति ।

5. <u>युद्धखण्डे</u>-

त्रिपुर,त्रिपुरनाशकी कथाक्रमःपूर्वोक्त प्रसङ्गा यत्र युद्धानम् । तारकार्दितः देवानां तद्वधाय शिवस्तुतिः,शिवोपदेशात् देवानां विष्णुप्रार्थना- त्रिपुरमोहनार्थं विष्णुना निरस्योत्पादनम्, त्रिपुरसंहारार्थं,त्रिपुरवधाय शिवकर्मारथनिर्माणम्,शिवस्य युद्धाया-वर्णनम्,त्रिपुरदाहवर्णनं स्तुतिभिःस्तवनादिकमन्ये तद्राज्ञानन्तरोक्तिरिति। कालान्तरे रुद्रेण जलन्धरवधः। शंखचूडवध प्रसंगः,पार्वतीप्रकोपतो न्धक-जन्म शिवद्वारा तस्य हिरण्याक्षायप्रदान तुलसी-वृन्दादितुलनां प्रसंगः विष्णुनाप्रतीतान्धकस्य शिवद्वाराजितम् उषापहरण,बाणपुत्री उषा, अनिरुद्धप्रसंगः,गजरूप गजासुरस्य वधः,श्रीगौरी द्वारा विदलो-त्पल दैत्यवध वर्णनं च युद्धे निरूपितमस्ति ।

3· शतरुद्र संहिता:-

अस्यां संहितायां मुख्यतोऽत्र सर्व-शिवावताराणां क्रम:42 अध्यायेषु क्रमशः शिवस्याष्टमूर्ति वर्णनम्, अर्धनारीश्वर प्रथमः वर्णनं, अष्टाविंशति द्वापरपर्यन्त शिवावतारवर्णनम्। कालभैरवोत्पत्तिः नृसिंह चरिते श्रीमहादेवस्य प्रतिष्ठा, ब्रह्मणोऽभितः विश्वानराख्य मुनिं प्रतिशम्भोः गृहपति रूपेण प्रसङ्गः, भगवतः नीलाङ्गी स्वरूप-वर्णनम्, यक्षेश्वरावतारः, पिप्पलादावतारः, वृषावतारवर्णनम्। पार्वतीपुत्रपरीक्षया शम्भोः कृष्णदर्शनेन तस्या यात्रा, अवधूतावतारेण हनुमदवतारवर्णनम्, किरातवेशधारेण शिवेन सह अर्जुन युद्ध वर्णनम्। अर्जुनाय पाशुपतास्त्रदानम्। श्रीशम्भोः द्वादशज्योतिर्लिङ्गावतारवर्णनम्।

4· कोटिरुद्र संहिता

शिवपुराणस्य चतुर्थी कोटिरुद्रसंहितायां क्रमशः- लिङ्ग माहात्म्यवर्णनं द्वादशज्योतिर्लिङ्गवर्णनम्। काशीस्थलिङ्गानां वर्णनम्, अनसूयात्रिभ्यां वर्णनम्, नन्दिकेश्वरमाहात्म्य, वैद्यनाथमाहात्म्यवर्णनम्, गोकर्णस्थ लिङ्गमाहात्म्यवर्णनम्, अन्धकेश्वरमाहात्म्यं सोमेश्वरमल्लि-कार्जुन, महाकाल, ओंकारेश्वर, केदारेश्वर, भीमेश्वरादिलिङ्गानां विवेचनम्। शिवसहस्रनामवर्णनम्, शिवरात्रिव्रतविधानिरूपणं, शिवस्य सगुण-निर्गुण भेदवर्णनादिविषयविचारं परिलक्षितम्।

5. <u>उमा संहिता:-</u>

पञ्चम्यां उमासंहितायां - श्री उपमन्यु-कृष्णसंवाद वर्णनम्, श्रीशिवेन ,श्रीकृष्णायाभीष्टवरप्रदानम्,दाशरथे (श्रीरामचन्द्राय) वरं प्रदानं,तेन च रावणं विजित्य वानरप्रगमनः,मायावर्णनम्,पाप-भेदाद् ,विविधकर्माणां नरक यातनानां च वर्णनम्,दानमहिमा,तपो-माहात्म्यं ,कर्मानुसारिजीवानां कर्मभोगवर्णनम्,ब्रह्माण्डस्य सप्तद्वीप-वर्षाणां च वर्णनम्,प्रजानां स्थितिः मान्वन्तरमाहात्म्यवर्णनपूर्वकं शिव-लोक प्राप्तिवर्णनम् । नारस्य स्त्रीस्वरूपादिवर्णनम्,मृत्युकालज्ञानवर्णनम्, चतुर्दशमन्वन्तराणुकीर्तनम्,दुर्गा-लीला वर्णनम्,पितृश्राद्ध-पितृकल्पादीनां वर्णनम्,सत्यवत्यां पराशराद् व्यासोत्पत्ति कथनम्,देवी चरित्रस्य मधुकैटभादि कथानकं, महिषासुरवधप्रसंगः,शुम्भ-निशुम्भ वर्णनम्, धूम्रलोचन-चण्ड-मुण्ड वधादयमहालक्ष्म्युत्पत्तिः,ज्ञान-क्रिया-भक्तियोग-वर्णनम् प्रतिमास्थापनादिकञ्च निरूप्यन्ते ।

6. <u>कैलास संहिता-</u>

कैलाससंहितामाहात्म्यवर्णनोत्तरं कार्तिकेयवर्णनम्, पार्वतीमन्त्रदीक्षावर्णनं दीक्षाग्रहणे ॐकारमाहात्म्य कथनं,पूजास्थान-मण्डपनिर्माणविधिः,षोडशोपचार पूजाविधानकथनम्,प्रणवविधानोऽपि च: नित्य.नैमित्तिकविधिवर्णनं नान्दीश्राद्धन्यासादिविधिवर्णनम्,प्रणवका-रागी गायत्रीजपविधि-उपासना,सृष्टि,पशुगतस्वरूपवर्णनञ्च,शिवतत्त्वस्वरूप-वर्णनम् । यतीनां गुरुत्व,शिष्यत्वकरणविधिवर्णनम्,क्षौर-स्नानविधिः, यतीनां अन्त्येष्टिसंस्कारविधिः,कथनं महत्त्वस्थापनमिति ।

पूर्व भागः-1

7. वायवीय संहिता:-

अत्र तत्राख्यां वायवीय संहितायामपि अन्य संहितावत् विविध विषयाणां विवेचनम् दृश्यते । यथा हि -

वेदादि चतुर्दशविद्याविभक्तिकथनम्, पुराणोपपुराणादि कथनम्, शिवकृपातःजीवानां मुक्तिः, पशुपति शब्दार्थविवेचनम्, शिव-गुणगानकथनम्, ऋषीणां पाशुपति शिवस्य प्रीत्या विचार कथनम् ब्रह्म-विष्णुपुरस्सरा उत्पत्ति कथनम्, प्रतिकल्पे ब्रह्मोत्पत्तिकथा अर्धनारी-श्वररूपेण सृष्टि रचना, रुद्रादीनां पोत्पत्ति कथनम् । ततो कथानकम्, वीरभद्रोत्पत्तिः, तदनन्तु मन्दराचले शिवस्य गमनं, तत्रोपमन्युभिक्षां शिक्षा कथनम् पार्वत्याः निर्वाह शिवाशिवयोःसम्बन्धकथनम्, मोक्ष-प्रापके वेदधर्मेण शैवधर्मस्य चर्चा, पाशुपत व्रतविधिः, भस्मधारणमहिमा कथा, उपमन्यु चरित्रम् शैवागम कथनम्, उपमन्योपदेशदानपुरस्सरं शिवस्य स्तोत्रमहिमादिकथनान्ते विषया वायवीयसंहितायाम् वर्णितानि सन्तीति दिक् ।

उत्तरभाग-2

7. वायवीय संहिता:-

तदनन्तरं वायवीयसंहितायां वेदान्तव्याख्यया उपास-नापद्धति विविध विवेचनं वेदागमसिद्धान्तानां निरूपणं, वेदान्तिकानां मतो निरोधाय परमं ताण्डवप्रयोगोऽपि च कृतः । तथाहि-

पुत्र कामनया शिवाराधनार्थं गतस्य श्रीकृष्णस्य पाशुपत व्रतस्य विधिः, कथा, वर्णाश्रमानुसारं पाशुपत धर्मस्योल्लेखः । ततः

शिवमहिमा कथा तत्त्वस्य विवेचनम् । शिवस्यार्धनारीश्वरत्वम् । शिवद्वारैव जगदुत्पत्तिः कथनम्, वेदान्तानुरोधेन शिवस्वरूपकथनम्, युगे-युगे शिवस्य योगावताराः, गौरीपूजने शिवस्यैव प्राधान्यम्"नमः शिवाय" इति पञ्चाक्षर महामन्त्रस्य माहात्म्यकथनम्, पञ्चाक्षर मन्त्र द्वारैव कलियुगे विवेचनम् । पञ्चाक्षरमन्त्रजपविधानम्, शिवदीक्षाविधानम्, गुरोः शिष्यायोग्यताविचारः, शाम्भव संस्कारमन्त्रमाहात्म्यम्, आचार्य महत्त्वम्, नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठान, शैवागमोक्तपूजाविधिकथनम्। शैवानां लिङ्गपूजाविधानम् । पूर्वोक्तकर्मणां विधिवद् विवेचनम्, शिवलिङ्गपूजने उत्तम पात्रस्य विवेचनम्, अग्निकार्ये कुण्डादिविधान-कथनम्, शिवपुराणोक्तपूजा कालेऽन्न-पान-दानादि कथनम्, निष्कर्मा लिङ्गस्यैव प्रतिष्ठाविधानम्, शिवस्य सादिरूप लिङ्गप्रतिष्ठापनविधिः कथनम्, शिवध्यानयोगस्य वर्णनम्, नैमिषारण्यमाहात्म्यम्, सन्दर्भः तत्प्रसङ्गागतस्य ऋषिभ्यः शैवागमप्रतिपादकं शिवपुराणमाहात्म्यनिरू-पणञ्च महापुण्यकारी विद्यते । शिवपुराणस्यास्य: सर्वेषां प्राणिनां महापुण्यकारी त्रिविधतापनाशकःसकलोपकारकमपीति विज्ञायते । यथा-

शैवं पुराणमिदमात्मविदां वरिष्ठं,
सेव्यं सदा परमवस्तु सतां समर्च्यम् ।
तापत्रयाभिशमनं कुरुते सदैव,
प्राणप्रियं विधिहरीश मुखामराणाम् ।।इति

[इतिशम्]

पुराणैः सह तन्त्रागम सिद्धान्तस्य सम्बन्धः

इदं हि सङ्कल्पितं प्रमाणयितुं शक्यते यद् पौराणिक
शिवस्य स्वरूपस्योपासनायाश्च प्रायः मूलधारणा वैदिकरुद्रस्वरूपाद्
तदुपासनायाश्चैव गृहीताः सन्ति । स्वयम् " शिव"इत्यभिधानमपि
वैदिकरुद्रस्य प्रशस्तिपरं विशेषणमेवेति मन्ये यद् प्राचीनेन यजुर्वेदे प्राप्यते।
शिवस्यान्येषां नाम्नामभ्युदयो ऽपि वैदिकाधारे एव जातमित्यत्र
शङ्कायाः लेशावसरो नास्ति । शिवस्य यथार्थ नैगमागमानां "त्र्यम्बक"
इत्यनेन सम्बन्धः । नीलकण्ठोपाधौ शिवस्य हालाहलविषपानस्य
पौराणिक कथाबीज प्राप्यते । अतएवाथ यजुर्वेदे "नीलग्रीव" इत्यनेन
दीयते । कपर्दिन् " केशिन्" प्रभृत्युपाधिभिः परिवर्तितकालिक शिवस्य
जटामण्डितरूपस्य कल्पना समभवत् । "केशिभिः मुनिभिश्च सह वैदिक
रुद्ररूपस्य प्राचीन सादृश्य रूपेण पुराणकालिक शिवस्य योगिक्रियाभिः
सम्बन्धः, तस्य महायोगित्वस्य च उत्पत्तिः सञ्जनि वैदिकरुद्रस्याधारतः
उत्तरीय पर्वतेषु स्थितिः तस्मादेव परिवर्तितमपि शिवस्य कैलासे
प्रतिष्ठापिताः । यजुर्वेदस्य "शतरुद्रिय"स्तोत्रे रुद्रधनुः पिनाके त्वभि-
धानेनाभिहितं, तेन शिवो सधनुः समाख्यात । वैदिकरुद्रस्यैको ऽप्युपाधिः
कृत्तिवासा इत्येति । पश्चैव पौराणिक कथास्वाधिकृतिः, कृत्तिवासं नाम-
सार्थकं भवति । एवं दृश्यते हीदं यद् कथनाधिष्ठितात्मा परम्परा
इदानीमपि यथाक्रमेण प्रचलति । पशोः आगमिकयोगस्य मन्त्रस्य
च तत्त्वं निहितं । तन्त्रेऽपि शिवात्मा परम्परायां प्रतिष्ठापि तत्र
प्रतिष्ठापिताः यज्ञः । अतः पाशुपतपरम्परा लाकुलिकाचार्यस्य
इदानीं यावद् शिवोपासनायां प्रचलन्ति, मन्ये तत्कालपरम्परा
नान्यत्किञ्चिद् अपि समकालीनमस्तु ।

आगमिक,पौराणिकोपासनास्व च केचनसदृशाःप्रकाराः अपि सन्ति, ये वैदिकदृष्टोपासनायां प्रायः नैवलभ्यन्ते । यथा-लिङ्ग-पूजायाःप्रकारःवेदेषु न दृश्यते, परं वेदोत्तरकालादारभ्य आधुनिक-काल लिङ्गोपासनायाःप्रभुत्वमा पद्धतिः दृश्यते । यद्यपि ऋग्वेदे वेदेषु क्वचिद् पदार्थःलिङ्गपूजा प्रचलिता सीत् ,तथापि स्पष्टतया लिङ्ग-पूजायाः वेदेषु अनुपदेशात् नैतेन पश्चात्कालिकी लिङ्गपूजापद्धति र्घोषयितुं शक्यते । शक्तिपूजा नामापर वैशिष्ट्य वेदोत्तर बहू-पासनायाःदृश्यते । यजुर्वेदस्य प्रथमकाण्डे अष्टमेऽनुवाके त्र्यम्बक होमे रुद्रेण सह एकस्याःस्त्रीदेवतायाःअम्बिकायाःसमुल्लेखो विद्यते, या च तस्य भगिनीत्वेनापरिणता,परं तत्रो न्नत अम्बिकाया काप्यु-ल्लेखो न जातः । अतः तस्या अविछिन्नत्वमेव महत्वं कल्पनीयम् । एतदतिरिक्ता वेदोत्तरकाले शक्तेःस्त्रीरूपेण देवैक्यरूपत्वेन प्रतिष्ठा वर्धीयसि । शक्तेः भावनास्या विभिन्नरूपाणि ,तत्त्वम्, कल्पितान्यपि वा विद्यते । अतः स्वतन्त्ररूपेण उपासना शक्तेःकालात् प्रभवति । अतएवेयं यजुर्वेदीया अम्बिका नैतत्स्वरूपमविरोधति । अतः वेदादन्य-स्मात्तस्या प्रतिष्ठाया अन्वेषणं अत्रापि शक्तिपूजा प्रकरणे कर्तव्यमिति सन्तो लोकाः तं स्वीकुर्युः । इति ।

तन्त्रागमे देवालयानां निर्माणं तत्र विग्रहस्य लिङ्गानां स्थानस्य अन्वेषणं वा देवानां स्थापनं पूजा वेदेषु क्वचित् साक्षात् निरूपणाभावेऽपि उत्तरवैदिककाले तत्प्रतिष्ठापनं दृश्यते । वैदिकयुगे दीर्घसत्रकालानां यज्ञानां यज्ञस्थानानां निर्माणानि भवन्त्यासन्।

106

44

पर परवर्तिकाले अत्युत्कृष्ट देवालयानां तत्र देव मूर्तीनां प्रतिष्ठापनेनेदं कल्पनीयं भवति, यद स्या परम्परायाः प्रादुर्भावः वेदोत्तरकाले एव समजनि । एवं च तृतीयं वैशिष्ट्यम्, वेदोत्तरकालस्य संलक्ष्यते । एवं हि -

रुद्रोपासनायाः विविधोपचाराः विचारधारा च रुद्राद्वैतवादः द्वैतवादः द्वैताद्वैतवादाश्च वेदोत्तरमेव प्रादुर्बभूवुः । अत्यंशयेन वक्तुम् शक्यते एवं च क्रमेण शैव धर्मस्य तदुपासनायाः तत्र विविधसाधनामार्गाणां च विकासः प्रायः शनैः शनैः जातः । यस्यप्रभावः भारतीयसाहित्येषु देशान्तरेष्वपि अंशयेन सम्भवदिति तत्तत्प्रमाणैः दृश्यते स्माभिः ।

निगमागमप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वात् पुराणानामपि प्रामाण्यम् । भारतीय जीवनस्य निखिला शोभा पुराणेष्वेव लभ्यते। तत्र हि शिवमुद्दिश्य "शिवपुराणम्" देवीमुद्दिश्य "देवीभागवतम्" विष्णुमुद्दिश्य "विष्णुपुराणादिकन्च संगच्छन्ते ।

एवं हि तत्तद्पुराणेषु तेषां-तेषां देवानाम् स्वरूपनिरूपणन्च वर्तते । एवं अन्येषां देवानां अपेक्षया तस्य वैशिष्ट्यमपि तत्र तत्र संसाधितमेवास्ति । भगवतः लोकगुरोः परमकारुणिकस्य शिवस्य विषपानं श्रूयते । अस्याख्यानस्य विवेचनं प्रायः बहुपुराणेषु विद्यते । तथा वाग्निपुराणे-

क्षीराब्धेर्मथ्यमानाच्च विषं हालाहलं ह्यभूत् ।
हरेण धारितं कण्ठे नीलकण्ठस्ततो भवत् ।।इति ।[1]

एवं हि अत्र पुराणे शिवार्चनस्य विविध-विषयाःनिर्दिष्टाः वर्तन्ते । एवं गणेशपुराणे, कल्पपुराणे, ब्रह्मपुराणे, ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ब्रह्माण्डपुराणे, मत्स्यपुराणे, मार्कण्डेयपुराणे, लिङ्गपुराणे, वाराहपुराणे, वायुपुराणे, विष्णुपुराणे, सौर्यादिपुराणेषु तन्त्रागम सम्मिलत शिवस्वरूपस्य तथा अन्येषां देवानां स्वरूपाणां तत्तत् प्रभावस्य च विपुलं निरूपणं दृश्यते । तत्र च लिंगपुराणे शैवानां वैशिष्ट्यं सर्वातिशेष्ठतरामिति प्रतिपाद्यमानामिदमुच्यते -

अन्य भक्त सहस्रेभ्यो विष्णुभक्तः विशिष्यते ।
विष्णुभक्तसहस्रेभ्यो रुद्रभक्तोविशिष्यते ।।
रुद्र भक्तात् परोनास्ति परं लोके न संशयः ।।इति[2]

अपि च तत्रैव पुराणे-

सर्वावस्थांगतो वापि मुक्तो यं सर्वपातकैः
शिवध्यानान्न संदेहो यथारुद्रस्तथा स्वयम् ।।
हत्वा भीत्वा च भूतानि भुक्त्वा चान्यतो पि वा ।
शिवमेकं सकृद् स्मृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।।[3]

---

1. अग्निपुराणे 3 अध्याये 8-9 श्लोकार्धा ।
2. लिंगपुराणे 5 भागे 4 अध्याये 20 श्लोकः ।
3. " " 45 " 38-39श्लोकौ ।।

इत्थं विचारणायां सम्यक् प्रतिभाति यद् पुराणेषु तन्त्रागमसिद्धान्तस्य भूयस्त्वेन विमर्शः कृतो विद्यते ।

तन्त्रागमस्य विवेचकस्तु साक्षात् भगवान्शिवः निर्णायिका साक्षात् भगवती परान्बा उमादेवी, आख्यानस्तु सर्वजगन्नियन्ता भगवतः विष्णोरेव । उक्तञ्च -

आगतं शिव वक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजानने ।
मतं वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ।। इति

तथा च विविधाख्यानैः, कथाप्रकल्पैः, प्रतीकैश्च शिवतत्त्वस्य यन्निरूपणं जातं पुराणेषु तदुपेक्ष्य शिवस्वरूपविमर्शप्रक्रियारमणीयक प्रतियोगिनीतिरस्यति इति । पुराणेषु यादृशं एतत्तत्त्वमभिहितं तन्त्रागम ग्रन्थेषु तदेव महता समारोहेण निरूपितमस्ति। पुराणानामेतेदं वैशिष्ट्यम् यद् नार्य शिवानुरूपमजरामरम् गुरुं पतिं पतिम् कामयन्ते, पराश्च शुभगुणसम्पन्नां निग्रहानुग्रह समथां समस्त साधनसामग्रीसम्पन्नां शिवा सन्निभां नारीं कामयन्ते।

शिवपुराणे पि तन्त्रागमसिद्धान्तसम्बन्धिनो अनेके प्रसंगा विद्यन्ते । यथा- पाद्मकल्पे कुबेरतपोबलात् रुद्ररूपेण शिवस्य कैलासे गमनम्, तत्रैव अति तुष्टे शिवे ढक्का (डमरु) वादनान्ते तन्त्रागमसूचक घोष द्वारा देवादीनाम् तन्त्रागम प्रदानस्य सुस्पष्टतरा चर्चा वर्णिता स्ति । यथा-

इति संचिन्त्य रुद्रो सौ शिवेच्छां गन्तुमुत्सुकः ।
ननाद तत्र ढक्कां स्वां सुगतिं नादरूपिणीम् ॥
तच्छ्रुत्वा विष्णु-ब्रह्माद्या सुराश्च मुनयस्तथा [1] ।
आगमा-निगमा मूर्तिसिद्धा जग्मुश्च तत्र वै ॥इति

अत्र मूर्तरूपेण आगमनिगम इत्यनयोः उल्लेखः अस्ति। अपि च उपमन्यु कथा प्रसङ्गे शैशवे सर्वज्ञानसम्पन्न उपमन्योः आराधनया प्रीतः सन् तस्मै उपदिशति भगवान् शिवः। यथा-

तस्य ज्ञानागमो ह्यस्य प्रसादादेवशङ्करात् ।
कौमारं हि परं साक्षात् ज्ञानं शक्तिमयं विदुः ॥
शिवशास्त्रप्रवक्तृत्वमपि तस्य शिवात्कृतम् ।
कुमारो मुनितो लब्धज्ञानाब्धिरिव नन्दनः [2] ॥इति

अपरञ्च तन्त्रागमोक्तपूजापद्धति व्याख्यानावसरे पि ग्रन्थकारेण इत्थं निर्दिष्टम् यथा-

व्याख्यां पूजाविधानस्य प्रवदामि समासतः [3] ।
शिवशास्त्रे शिवेनैव शिवायैकथितस्य तु ॥इति

अत्रापि शिवशास्त्रस्य चर्चा विद्यते । एतेनापि ज्ञायते यद् तन्त्रागमस्य विचारकः शिव एव । अतएव पुराणेषु तन्त्रागमसिद्धान्तस्य सम्बन्धः निर्विवादं स्वीक्रियते । इत्यलम् ।

---

1. शि०पु० रुद्र सं० 20 अध्याये 6-8 श्लोकः ।
2. शि०पु० वायवीय सं० 34 अध्याये 8-9 श्लोकः।
3. " " उत्तरभागे 23 अध्याये -। श्लोकः।

द्वितीयोऽध्याय:

शिव पुराणे "विद्येश्वर संहिता" इति खण्डविषये विचार:

ननु अष्टादश भेदैर्विभक्तेषु पुराणेषु शिवपुराणे श्रीमता-भगवता वेदव्यासेन पुराणलक्षण निर्देशपुर:स्सरम् । सर्ग-प्रतिसर्ग वंश-वंशानुचरित-मन्वन्तर वर्णनं, अवतार तत्वस्यसमीक्षा, भक्ति तत्त्वस्य मीमांसा, इहलोक-पारलौकिक सुखसाधन विवेचनम्, प्राणिमात्रस्य कल्याणकामनाय, विविधाभ्युदयस्य मार्गप्रदर्शनं, संसारसागरसंतरेणापाय जातं विवेचितमस्ति । किमधिकम् सर्वोपयोगिनो धर्मार्थकाममोक्षादयो विविधा ज्ञातव्या: विषया पुराणेषु सम्यक् विवेचितास्सन्ति ।

एवं विध चतुर्णां ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ, सन्यासा-श्रमाणामपि विवेचनेन सह भव्य, उत्कृष्टश्च विचारो व्यक्तीकृतोऽस्ति। तेषु अष्टादशपुराणेषु विशेषत:शिवपुराणस्य सर्वाधिकं वैलक्षण्यं भक्ति-रसास्वादनमेवविद्यते । येनाशु प्रसीदति भगवाञ्छिव:। यथा देवा सुरैर्मथ्यमानात् समुद्रात् विविधानि रत्नानि निर्गतानि । तथैव पुराणसागर मन्थनात् हालाहलं गरलम्, सुराअमरकारकामृतमपि नि:सर्तुमर्हति, तत:सुधा सुधांश अपि निर्गन्तुमर्हत:। ततश्च हालाहलं गरलभिया भीता:त्रयो लोका ब्रह्मेन्द्रविष्णु, पुरस्कृत्य चन्द्रशेखरसमीप-मागत्य विविध स्तोत्रमन्त्रै:स्तुतवन्त: आशुतोष भगवान्शिव:लोक-कल्याणार्थं तथा च सुरकार्य सिद्ध्यर्थं हालाहलमपाययत् । एतेन पुराणेषु शिवपुराणस्य सर्वाधिकं वैशिष्ट्य विलक्षणत्वं च दरीदृश्यते लोके ।

वस्तुत:शिवपुराणे सर्वाभिष्टफल प्रदायकानां अन्येषा-मपि देवानां देवीनाञ्च लीलामयीगाथा सन्ति तत:पूतान्त:करणानां ऋषीणां मुनीनाञ्चाख्यानोपाख्यानानि प्रोक्तानि सन्ति। प्राख्यातकीर्तीनां प्रजापालकानां ,धार्मिकाणामुदात्मनां पुण्यश्लोकानां नृपतीनां समुज्ज्वलानि जीवनचरितानि च वर्णितानि सन्ति। एवं तत्र इतिहास:-काव्यं-कला-राजनीति:अध्यात्मज्ञानम्-व्यवहारज्ञानम्,सर्वविधा विचारश्च वर्णिता वर्तन्ते । अन्येभ्यो पुराणेभ्य: सामान्यवर्गमारभ्य परमोच्चतमान् यावत् सर्वेषां जनानां यथाधिकारे लाभोभवितुमर्हति । शिवपुराणे वर्णितं तत्त्वज्ञानं साहित्यम् सुगमत्वात्तस्मिन् ओज,प्रसाद,माधुर्य गुणत्रयो पि सर्वत्र परिपूर्णो विद्यते ।

अनेकश:पठितेष्वपि पुराणग्रन्थेषु पाठकानां पुन:पुन: शिवपुराण पाठे अभिरुचि वर्द्धते एव, न तेषां चित्ते कदाचिदपि अरुचि:जायते । यदि बालवृन्दं शिवपुराणं पठेत् तदा तस्य सौजन्य-वृद्धि पूर्वकम् भाविजीवनस्य पुण्यमये मार्गे नूनं प्रवृत्ति प्रसरेत् । यदि युवानो वा शिवपुराणस्य पाठं विदधीरन् तदा तेषां कर्तव्य निष्ठा विवर्द्धेत । वृद्धा वा चेत् पाठं कुर्यात् तदा तेषु प्रगाढ़ भक्ति पुरस्सरम् सायुज्य मोक्षमवाप्नुयात् । पुराणपाठप्रभावात् स्त्रीणां हृदयेषु गृहिणी धर्मस्योदयो भवेत्,पातिव्रत्य धर्मस्य च मूलं दृढ़मुपजायते एवं च शिवस्वरूप साक्षात्कार एवात्यन्तिकमनन्तं च सुखं जीवनस्य वास्तविकं लक्ष्यं,अन्तिमोद्देश्यम् आत्यन्तिक निरतिशयं सुखमेव मोक्ष:मुक्ति:अपवर्ग:,कैवल्यम्,निर्वाणं,नि:श्रेयसं, परमपुरुषार्थस्य प्राप्तिर्भवितुमर्हति नूनमेव ।

वस्तुत:पुराणेषु शिवमहापुराणे वेदवद् भाषात्रयं भावत्रयं,गुणाधिकारत्रयं च विद्यते । यथा वेदार्थरहस्य विज्ञाने काठिन्यं तथैव पुराणार्थ रहस्यावबोधने पि तद् वेदनीयम् । शिवपुराणे यत्र केवलं समाधिगम्य विषयाणामेव वर्णनं विद्यते सैव समाधिभाषेति निगद्यते । यथा- आत्मस्वरूपविवेचनम्, ब्रह्म-प्रकृतिस्वरूप वर्णनम्,दुर्ज्ञेयकर्मरहस्य प्रतिपादनम् ।

यथा वर्णन पद्धत्या समाधिगम्यं विषयम् लौकिक रीत्या विधियते सा हि लौकिकी भाषा निरूप्यते । यथा- ब्रह्म-प्रकृति स्वरूपयो:शिवपार्वत्योर्विवाहवर्णनम् ।अनाद्यनन्त चिन्मय-शिवलिङ्•गवर्णनम् । इत्थञ्च,यथा भगवान् ब्रह्मेश विराट् रूपत्रिभावात्मक:तथैव वेदा:पुराणानि,शास्त्राणि च आध्यात्मिक,आधिदैविक,आधिभौतिक दु:खत्रय विद्यातय भगवत् कृपा स्वरूप एव परिवेद्यानीति ज्ञेयम् । त्वादौ शिव- महापुराणे सर्वसिद्धान्त समन्वित आद्या विश्वेश्वर संहितायां पञ्चविंशति:अध्याया:सन्ति । तद्यथा-

।•तीर्थराजप्रयागे यत्र गंगा-यमुना तथा गुप्तधारया प्रवाहमानां सरस्वतीसमुपेत त्रिवेणी भूतां भुवनं पुनानां पुरुषार्थ चतुष्टय प्राप्तिस्थानं तत्रैव लोककल्याणार्थ मुनीनां धर्मसभायां आगताय सूताय "महापौराणिकाय "सर्वसाधनबाधक विविधोपद्रव- कारिन् कलिदोषै: क्षीयमाणे वर्णाश्रमधर्मो आधिव्याधि क्षुत्पिपासा तृषार्दितानां नृणां श्रेय:साधनमधिजिगमिषूणां मुनीनां प्रश्नस्य वर्णनं अतीव सुष्ठुरूपेण वर्णितमस्ति ।

2· द्वितीयाध्याये कलिकल्मषार्दितानां नानाव्याधि प्रपीडितानां नृणां कल्याणार्थं कलिकल्मषध्वंसित्व वर्णनं शिवमहापुराण दृष्ट्या विवेचनपुरःसरम् तत्संहिताभेद प्रदर्शनञ्च सम्यक्रूपेण विवेचितमस्ति ।

3· तृतीयाध्याये-महापौराणिक श्री शिवतत्त्वप्रेमी सूतमुखात् शिवमहापुराणस्य दैहिकामुष्मिकाञ्च वर्णनं संश्रुत्य शिवतत्त्व जिज्ञासुः षट्कुलीनान् मुनीन्प्रति परमात्मा शिवकृत साध्य-साधन-साधक वर्णनं मधुरतम् सरलतम् च भावनया विविधवत्रूपेण हृदय आह्निनीभावनया वर्णितमस्ति ।

4· चतुर्थाध्याये अतिक्रूर कलिप्रभावेण कुप्राभितानां नृणां निःश्रेयसार्थाय तथा तपःपूतान्तःकरण महर्षिवेदव्यासाय भगवता सनत्कुमारेण भगवतः शिवस्य श्रवणकीर्तनमननानि एव भुक्ति-मुक्तिसाधनानि इति । अस्मिन् विषये सम्यक्रूपेण विवेचनं कृतमस्ति ।

5· पंचमाध्याये-भगवतः शिवस्य प्रियतमः अनन्यतमश्च भक्तः नन्दिकेश्वरेण शम्भोः उत्पत्तिस्थितिलय साधनव्याख्यातरु य लिङ्गबेर पूजनादेव भुक्ति-मुक्तिः इति सविधिः विवेचनं विवेचितमस्ति ।

6· षष्ठाध्याये- एकदा विष्णुब्रह्मणोःपरस्परमी-श्वरत्वाभिमानिनो आहवे प्रक्षिप्त माहेश्वर-पाशुपतास्त्र भीतानां

अमराणां त्राणार्थं भगवतः शिवस्य सन्निधौ कैलासं प्रति गमनमिति वर्णितमस्ति ।

7. सप्तमाध्याये- विदितामराभिप्रायस्य शिवस्य युद्धक्षेत्रागत्यानलस्तम्भाविष्कारेण विमनस्कयोर्विष्णुब्रह्मणोः स्तम्भप्रमाणज्ञानेप्रवृत्तिः तदनुपलब्धौ केतकीपुष्पस्य कूटसाक्षित्वं विधाय दृष्टपारो हमिति ब्रह्मोक्त्या विष्णुना ब्रह्मणोरव-स्वीकारो ततः प्रसन्नस्य शम्भोर्विष्णवे स्वसाम्यप्रदानम् ।

8. अष्टमाध्याये- शिवाज्ञया विधिवधे प्रवृत्त भक्तोच्य भैरवाच्युते नम्रार्थितस्य शिवस्यवेतरमपूज्यत्वं विधाय विधानुग्रहः केतकीपुष्पस्य च स्वान्यत्रस्वीकारः।

9. नवमाध्याये- विष्णुविधिभ्यामर्चितो येनदिवसं शिवरात्रि संज्ञितं महाफलप्रदमभिधाय स्वस्येश्वरत्वमभिदधे महेश्वरः।

10. दशमाध्याये- ब्रह्मविष्णुभ्यां पंचकृत्यमोंकारमन्त्रं चोपदिश्य भगवतः शिवस्यान्तर्धानमिति प्रसंगे भगवतः शिवस्योक्तिः-

सृष्टिः स्थितिश्च संहारस्तिरोभावो प्यनुग्रहः।
पंचैव मे जगत्कृत्यं नित्यसिद्धमजाच्युतौ ॥[1]
सर्गः संसारसंरम्भस्तत्प्रतिष्ठा स्थितिर्मता ।
संहारो मर्दनं तस्य तिरोभावस्तदुत्क्रमः ॥[2] इति

---

1. शि०पु० वि०सं०द०अ० 33 श्लोकौ ।

2. " " 7 श्लोकौ ।

ज्ञायते यद्जगत:समस्त प्रक्रिया भगवान् शिवस्य दैविकी वार्ता संजाता ।

।।•एकादशाध्याये- भगवत:शिवस्य लिङ्•गप्रकरणे सूत:कथयति -

प्रथमंमृच्छिलादिभ्यो लिङ्•गं लोहादिभि:कृतम् ।
येन लिङ्•गं तेन पीठं स्थावरे हि विशिष्यते ।।

तथा च लिङ्•गपूजा प्रकरणे-

गुडेन नवनीतेन भस्मना न्नैर्यथा रुचि:।
लिङ्•गीयत्नेन कृत्वान्ते यजेत्तदनुसारत:।।[1]

इति भगवता व्यासेन शिवपञ्चाक्षरस्य पूजाजप विधाने उक्तम्-

अथ पंचाक्षरं नित्यं जपेद्युत्नादरात् ।
संध्ययोश्च सहस्रं वा ज्ञेयं शिवपदप्रदम् ।।
प्रणवेनादि संयुक्तं ब्राह्मणानां विशिष्यते ।
दीक्षायुक्तं गुरोग्राह्यं मंत्रं ध्यन फलाप्तये ।।[2]

इत्यादय:। शिवं पूजयित्वा नर:सर्वपापै: विनिर्गत्य सद्य: परमशिवपदं प्राप्यते । एवं शिव:लोककल्याणकारी ।

1• शि०पु० वि०सं० ।। अ० श्लोक सं० 33

2• " " ।। अ० श्लोक सं० 39/40

द्वादशाध्याये:-भारते वर्षे परमं पावनं स्थानं शिवक्षेत्र मिति पुण्यक्षेत्रे शिवक्षेत्रागत्यदुष्कर पापिनो पि शिवसायुज्य शिवत्वं प्राप्नोति उक्तञ्च -

अथास्मिन् भारते वर्षे प्राप्नोति मरणं नर:।
स्वयंभूस्थानवासेन पुनर्जन्म न प्राप्नुयात् ।।
क्षेत्रे पापस्य करणं दृढं भवति भूसुरा: ।
पुण्यक्षेत्रे निवासे हि पापमण्वपि नाचरेत् ।।इति

त्रयोदशाध्याये- अस्मिन्नध्याये सदाचारवर्णने धर्माधर्मान् स्वर्गनरकौ केन कारणेन प्राप्नोति,तान् सर्वान् निरूप्यते -

ब्राह्मण: ,राजन्य:,वैश्य:,शूद्र: स्वस्वकर्मणा स्वत्वं प्राप्नोति,कस्य कर्मस्य क:कारणमिति तु सतं विविचितम् यथा-

सदाचारयुतो विद्वान् ब्राह्मणो नाम नामत:।
वेदाचारयुतो विप्रो ह्येतैरेकैकवान्द्विज: ।।
अल्पाचारो ल्पवेदश्च क्षत्रियो राजसेवक: ।
किञ्चिदाचारवान्वैश्य:कृषिवाणिज्यकृत्तथा ।।
शूद्रब्राह्मण इत्युक्त:स्वयमेव हि कर्षक: ।
असूयालु:परद्रोही चाण्डालद्विज उच्यते ।।
पृथिवीपालको राजा इतरे क्षत्रिया मता: ।।
धान्यादिक्रयवान् वैश्य:इतरो वणिगुच्यते ।
ब्रह्मक्षत्रिय वैश्यानां शुश्रुषु:शूद्र उच्यते ।।
कर्षको वृषलो ज्ञेय इतरे चैव दस्यव: ।
सर्वो बुध:प्राङ्मुखश्च चिन्तयेद देव पूर्वकान् ।।
धर्मानर्थांश्च तत्क्लेशानायं च व्ययमेव च ।।[2]

सदाचारवर्णने तु नित्यकृपायांमस्वस्थतायां स्नाना-शक्तौ मन्त्रस्नानं विधीयते । प्रथमं पादप्रक्षालनं तदन्तरं मूर्ध्नि हृदि तदन्तरं मूर्ध्नि हृत्पादं सम्प्रोक्ष्यमन्त्रस्नानं विधिः। उक्तञ्च-

ईश्वरस्पर्शे च दौःस्वास्थ्ये राजराष्ट्रभये पि च ।
अगत्या गतिकाले च मन्त्रस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःसूर्यानुवाकेन सायमग्न्यनुवाकतः।
अपःपीत्वा तथा मध्ये पुनःप्रोक्षणमाचरेत् ॥
गायत्र्या जपमन्त्रान्ते त्रिरूर्ध्वं प्राग्विनिक्षिपेत् ।
मन्त्रेण सह चैकं वै मध्ये ऽर्घ्यं तु वर्द्विजाः ॥

शिवपुराण वर्णितं सदाचारमाश्रित्य जनाःधर्मार्थकाम-मोक्षाख्य पुरुषार्थचतुष्टयेषु पारङ्गतां यान्ति ।

चतुर्दशाध्याये- अस्मिन्नध्याये त्रिविध यज्ञानां वर्णनं भगवता वेदव्यासेन सर्वजनहिताय सर्वजनसुखायेति भावनया भावपन्ना`भूत्वा कथयति यत् -

अग्नौ जुहोति यद्द्रव्यमग्नियज्ञःस उच्यते ।
ब्रह्मचर्याश्रमस्थानां समिदाधानमेव हि ॥
समिदग्नौ व्रताद्यन्च विशेष यजनादिकम् ।
प्रथमाश्रमिणामेवं यावदौपासनं द्विजाः ॥

---

१. शिवमहापुराणे वि०सं० ।10 अ०श्लोक सं० 39/40
२. " " 12 " 6/7
३. " " " 2,3,4,6,7

आत्मान्यारोपिताग्नीनां वनिनां यतिनां द्विजा:।
बिलं च मितमेधान्नं स्वकाले भोजनं शुचि:।।"[1]

इत्यनेनार्ष वचनेन ब्रह्मचर्य-गृहस्थ-वानप्रस्थसन्यासाश्रमस्थानां सर्वेषां कल्याणकामनादरीदृश्यते ।

पञ्चदशाध्याये-

अध्याये स्मिन् देवयज्ञादिषु देशकालपात्रादि वर्णनं पूजा स्थानवर्णनं, बिल्व-तुलसी-अश्वत्थमूलकवर्णनं गङ्गादिनदीनां वर्णनं,ब्रह्म-क्षत्र-विट्-शूद्राणां ऐहिकपारलौकिक सुखार्थं समीचीन वर्णनं वर्णितमस्ति ।

षोडशाध्याये-

पार्थिव-पूजन तत्प्रकारस्तत्फलानि चेत्यस्मिन् विषये सविधवर्णनं समायोजिता भगवता वेदव्यासेन ।

सप्तदशाध्याये-

अस्मिन्नध्याये प्रणवपञ्चाक्षर मन्त्रमाहात्म्य विषये विवेचनं कृत्वा ग्रन्थकारणोक्तम्-

"अकारश्च उकारश्च मकारश्च ततःपरम् ।
बिन्दुनादयुतं तद्धि शब्दकालकलान्वितम् ।।[2] इति

---

1. शिवपुराणे 14 अध्याये श्लोक सं0 2,3,4
2. " 17 " " सं0 13

अष्टादश अध्याये-

अत बन्धमोक्षस्वरूपं शिवलिङ्गमाहात्म्यञ्च वर्णयति भगवता वेदव्यासेन यथा-

प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन बद्धो जीवःस उच्यते ।
प्रकृत्याद्यष्टबन्धेन निर्मुक्तो मुक्त उच्यते ।।
प्रकृत्यादिवशीकारो मोक्ष इत्युच्यते स्वतः।
बद्धःजीवस्तु निर्मुक्तो मुक्त जीवःस कथ्यते इति ।[1]

तथैवलिङ्गप्रकारविषये पञ्चधा लिङ्गं वर्णयति ।यथा
स्वयम्भूलिङ्गं प्रथमं बिन्दुलिङ्गं द्वितीयकम् ।
प्रतिष्ठितं चरं चैव गुरुलिङ्गं तु पञ्चमम्।।[2]इत्यनेन संक्षिप्तरूपेण भगवता व्यासेन संसारिणां जीवानां बन्धान्मोक्षं प्रति नेतुं सुप्रयत्नं कृता ।

एकोनविंश अध्याये-

पार्थिवलिङ्गमाहात्म्यविषये भगवता ग्रन्थ कृता सर्वेषु पूजाविधानेषु लिङ्गपूजायाःमाहात्म्यं सर्वोपरि वर्णितमस्ति लिङ्गपूजाप्रभावेणैव किं मानवानामपितु देवानामपि स्वेष्टसिद्धिः सम्प्राप्ता । उक्तञ्च-

हरिब्रह्मा च ऋषयःसप्रजापतयस्तथा ।
सम्पूज्य पार्थिवं लिङ्गं प्रापुःसर्वंप्सितं द्विजाः।।[3]इति

---

1. शिवपुराणे 18 अध्याये श्लोक सं० 2,3
2. " " " " 31
3. " 19 " " 05

अपि च- युगे युगे अन्यान्य धातोर्निर्मितलिङ्गपूजायाःविधानं दरीदृश्यते शिवपुराणे-

"कृते रत्नमयंलिङ्गं त्रेतायां हेमसम्भवम् ।
द्वापरे पारदं श्रेष्ठं पार्थिवं तु कलौयुगे ।।[1]

एवमेव पार्थिव माहात्म्य विषये प्युक्तम्-
यथा सर्वेषु देवेषु ज्येष्ठःश्रेष्ठो महेश्वरः।
एवं सर्वेषु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।।[2]इति

विंशा ध्याये-

अध्याये स्मिन् पार्थिवपूजायाःवैदिकी प्रकारः निर्दिष्टः । उक्तञ्च -

अथ वैदिक भक्तानां पार्थिवार्चा निगद्यते ।
वैदिकेनैव मार्गेण भुक्ति मुक्तिप्रदायिनी ।।[3]इति

अस्मिन् विषये पूजायाः षोडश विधिषु पाद्यार्चमनादिषु वैदिकविधिना सम्यक् रूपेण लिङ्गार्थने भीष्टसिद्धि-प्राप्स्यति ।

---

1. शिवमहापुराणे ।9 अ0 श्लोक-7
2. " ।9 अ0 श्लोक-9
3. " 20 " " ।

एकविंशाऽध्याये-

अस्मिन्नध्याये विविध कामनानुरोधेन सर्वंथाक शिवलिङ्गपूजाया:विधानं तन्माहात्म्यञ्चोपस्थापित:।

द्वाविंशाऽध्याये-

अस्मिन् प्रकरणे शिवनैवेद्य भक्ष्याभक्ष्य निर्णय:बिल्व-माहात्म्यञ्च वर्णितमस्ति । उक्तञ्च -

अग्राह्यं शिवनैवेद्यमिति पूर्वं श्रुतं वच: ।
ब्रूहि तन्निर्णयं बिल्वमाहात्म्यमपि मन्मुने।[1] इत्यृषीणां कृते निवेदने सति परमशैव श्रीसूतेनोक्तम्-

शिवभक्त:शुचि:शुद्ध:सद्व्रती दृढनिश्चय: ।
भक्षयेच्छिव नैवेद्यं त्यजेदग्राह्यभावनाम् ॥
दृष्ट्वापि शिवनैवेद्यं यान्ति पापानि दूरत:।
भुक्ते तु शिवनैवेद्ये पुण्यान्यायान्ति कोटिश:॥[2] इति

बिल्वमाहात्म्ये पि-

"पुण्यतीर्थानि यावन्ति लोकेषु प्रथितान्यपि ।
तानि सर्वाणि तीर्थानि बिल्वमूले वसन्ति हि ।
बिल्वमूले महादेवं लिङ्गरूपिणमव्ययम् ॥
य:पूजयति पुण्यात्मा स शिवं प्राप्नुयाद्ध्रुवम् ।[3] इति

1· शिवमहापुराणे 22अध्याये । श्लोक ।
2· " 22" 3·4
3· " 23" 23, 24

त्रयोविंशा ध्याये-

रुद्राक्षमाहात्म्यं शिवनाममहिमाविषये लोकोपकार भावनया सम्यक् विवेचितम् ।

त्रिपुण्ड्रं यस्य नो भाले नाङ्गे रुद्राक्षधारणम् ।
नास्ये शिववी वाणी तं त्यजेदधमं यथा ।।इति[1]

चतुर्विंशा ध्याये-

भस्ममाहात्म्य वर्णनविषये उक्तं भगवता वेदव्यासेन -

एकं ज्ञेयं महाभस्म द्वितीयं स्वल्पसंज्ञकम् ।
महाभस्म इति प्रोक्तं भस्मनानाविधं परम् ।।
तद् भस्म त्रिविधं श्रौतं स्मार्तं च लौकिकम् ।
भस्मैव स्वल्पसंज्ञं हि बहुधा परिकीर्तितम् ।।
श्रौतं भस्म तथा स्मार्तं द्विजानामेव कीर्तितम् ।
अन्येषामपि सर्वेषामपरं भस्म लौकिकम् ।।इति[2]

पंचविंशा ध्याये-

अध्याये स्मिन् रुद्राक्षमहिमाविषये वृहद्रूपेण वर्णनं कृतम्।

यथा-

शिवप्रियतमो ज्ञेयो रुद्राक्षःपरपावनः ।
दर्शनात्स्पर्शनाज्जाप्यात्सर्वपापहरःस्मृतः।।
पुरा रुद्राक्षमहिमा देव्यग्रेकथितो मुने ।
लोकोपकरणार्थाय शिवेन परमात्मना ।।इति[3]

1• शिवपुराणे 23 अध्याये 13 श्लोक ।

2• शिवमहापुराणे 24 अ0 2,3,4श्लोकाः।

3• " " 25 अ0 2,3, श्लोकाः।

एवमेव रुद्राक्षमहिमा वर्णनं भगवाञ्छिव स्वमुखेनैव स्वादरात् बहुप्रकारं कृतम् । मन्ये तत् सर्वं सर्वेषां मानवानां कल्याणाय सुखवर्धनाय भुक्तिमुक्तिप्रदाय चास्ति ।

रुद्रसंहिता इति खण्डविषये विचार:

लोकोपकरणकामनया श्रीमद् वेदव्यासेन शिवमहापुराणे द्वितीयायां रुद्रसंहितायां पञ्चविभागा:कृता । तेषां नाम खण्ड-रूपेण लिख्यते । प्रथम:सृष्टिखण्ड:, द्वितीयो सती खण्ड:, तृतीयो पार्वतीखण्डो प्रथित:। तत्रादौ सृष्टिखण्डे विंशति अध्याया: सन्ति । तत्रादौ प्रथमा ध्याये निर्गुणशिवस्य शक्ति सम्बन्धेन प्रपञ्चनिर्माणादिनाभिविषयकानेकप्रश्न कर्तृकान् शौनकादि ऋषीन् प्रति सूतस्यस्थानन्दपूर्वकं ब्रह्मनारदसंवादमुखेन कथने प्रतिज्ञादि वर्णितम् । द्वितीया ध्याये तु ब्रह्मर्षिनारदस्य तपसो वर्णनं, नारदस्य घोर तपसो भिरत्वादेवराज इन्द्र:तस्य तपोनाशार्थं कामदेवं प्रेषयति,मदन: तत्रागत्य स्वकामजालमातनोति किन्तु महाकल्याणकारी शिवप्रभावात् कामदेव:पराभूत:। कामं पराभूत्य नारद: स्वं जितेन्द्रियं,कामजयं मत्वा स्ववार्ता शिवस्याग्रे निवेदित: तं श्रुत्वा शिव: कथयति यद् हे नारद ? वार्ता यं हरग्रेन निवेदनीयम् । यत् स्वपराक्रमं स्वयमेव नहि कथनीयम् । यथा-

हे तात नारदप्राज्ञधन्यस्त्वं शृणुमद्वच: ।
वाच्यमेवं न कुत्रापि हरेरग्रे विशेषत: ।।
पृच्छमानो पि न क्वा:स्ववृत्तं मे यदुक्तवान् ।
गोप्यं गोप्यं सर्वथा हि नैव वाच्यं कदाचन् ।।[1]

---

1. शिवमहापुराणे रुद्रसंहितायां सृष्टिखण्डे 3 अ0 श्लोक 32,33

परन्तु भगवान् नारदः हरेरग्रे पि स्ववार्तां श्रावयति तदनन्तरं नारदः स्वं कामजयं मत्वा परिभ्रमति, अनुस्मरति च । यथा-

किम्प्रभावाः स्मरः स्वामिन्कृपा यदस्ति ते मयि ।
इत्युक्त्वा हरिमानम्य ययौ यादृच्छिको मुनिः ।[1]

ततस्तृतीये ध्याये नारदः परिभ्रमन् श्रीपुरनगरस्य राजाशीलनिधेः परमरूपवतीं कन्यां विलोक्य कामवशंगतः । स स्मरार्दितः नारदः विष्णुं प्रत्यागत्य विष्णोः सौन्दर्यं स्वरूपमयाचत । विष्णुरपि हरेरूपं प्रदाय नारदस्योपकारं कृतं ।

ततः चतुर्थे ध्याये स्वयम्बरेपराभूतः मायाच्छन्नः स्मरार्दितः नारदः वैकुण्ठं प्राप्य भगवतः विष्णोः शापितम् । यथा-

तद्रूपेण मनुष्यस्त्वं भवत्वद्दुःख भुग्धरे ।
यन्मुखं कृतवान् मे त्वं ते भवन्तु सहायिनः ।।
त्वं स्त्रीवियोगजं दुःखं लभस्व परदुःखदः ।
मनुष्यगतिकः प्राणो भवाज्ञानविमोहितः ।।
इति शप्त्वाहरिं मोहाद्नारदो ज्ञानमोहितः ।
विष्णुर्जग्राह तं शापं प्रशंसञ्शाम्भवीमजाम् ।।[2] इति

1· शिवपुराणे रु०सं०सृष्टिखण्डे अ० 3 श्लोक 55

2· " " " 4 " 16, 17, 18

तदनन्तरं पञ्चमे ऽध्याये ज्ञानान्धकारान्मुक्त्वा श्री विष्णोः प्रसादेन शिवस्य प्रसन्नतार्थं काशीक्षेत्रम् प्रतिगच्छति तत्र सदाशिव-गणयोःसमागमं जातं, तयोःस्वशापमुक्तये प्रार्थना, ततःतावस्थास्य नारदस्य काशीक्षेत्रगमनम् ।

ततः षष्ठे ऽध्याये नारदस्य लोकोपकारकानेकप्रश्न श्रवणो-त्तरं महाप्रलयस्वरूपनिरूपणं, शिवनिर्गुण लक्षणवर्णनम्, ईशेच्छारूप-शक्तेरुत्पत्तिस्वरूपकथनं तथा च विष्णोरुत्पत्तिकं वर्णनं कृतम्, भगवता श्रीमतावेदव्यासेन ।

ततःसप्तमे ऽध्याये प्रलयान्ते सृष्टेरारम्भकाले परम-कल्याणकारी परमेश्वरो शिवेच्छया क्षीरसागरे प्रसुप्तस्य नारा-यणस्य नाभेःपंकजमुत्पन्नंपंकजाद् ब्रह्मा चतुर्मुखो जातः, शिवदक्षिणा-ङ्गाद्ब्रह्मोत्पत्तिप्रकारः, पुनर्लीलया तस्य कमलादाविर्भावः मयकुतो जन्मेति ब्रह्मणो भ्रमः पुनर्मोहात्पत्तावेषणाय विष्णोर्नालद-ण्डादधःप्रवेशःतदाधाराज्ञानात्पुनरुपर्यागमः एवं ब्रह्मणो बहुकाल भ्रमणं कृतं तदनन्तरं तपसा ब्रह्मणो विष्णुदर्शनं संजातं, ब्रह्मविष्णवोः स्वस्वश्रेष्ठत्वे विवादं वर्णितं तयोर्मध्ये लिङ्गाविर्भावःतदवलोक-नेन ब्रह्मविष्णवोःस्वस्व ज्ञाय, वाराहहंसरूपे धृत्वा लिंगोर्ध्वा-धोभागगमनम्, लिंगान्तानधिगमात्लिंगनिकटागमनवर्णनं कृताय, भगवता श्रीमद्व्यासेन ।

ततःअष्टमे ऽध्याये भगवतःपरमेश्वरस्य शिवस्य दर्शनार्थं स्थितयोर्ब्रह्मविष्ण्वोरोंकारनादश्रवणं ओंकारगतवर्णानां लिङ्गे स्थितिप्रकारः, ओंकारादेव ब्रह्माण्डोत्पत्तिः, हरिब्रह्मणोर्ज्ञाना-प्राप्त्युक्तिस्तव वर्णनम्। एतस्मादेव पंचवक्त्रशिवसगुणमूर्तिप्रादुर्भावः इति तयोर्ज्ञानाधिगमः, ततःशब्दब्रह्मस्वरूपवर्णनम्, शब्दब्रह्मज्ञानेन। शब्दब्रह्मज्ञानेन विष्णुविधि गर्वपरिहारस्य वर्णनम् विद्यते ।

नवमे ऽध्याये तु पंचवक्त्रशिवाद्विधिविष्ण्वोर्वेदाधिगमः, लिङ्गपूजैव शिवतुष्टौ परं कारणमिति ब्रह्मविष्ण्वोरुपदेशः, सृष्टिकर्मणि सहाये याचिते शिवे सृष्टिकर्त्ता हमेव रुद्ररूपेण कर्तृ-पालने त्रिगुणया शक्त्या सहकारी भवामीति तयोर्वरदान प्रदानेन कष्टनिवारणोक्तिःवर्णितमस्ति ।

तदनन्तरं दशमे ऽध्याये विधिसृष्टप्रजादुःखमोचने नैक-रूपधारणे च विष्णोराज्ञाकरणम् रुद्ररूपेणाहमपि स्वदशवदं कार्यं करिष्यामीति रुद्रोक्तौ हरिहररूपदेवतां निरयगामित्वोक्तिर्विष्ण-वोरधिकारप्रदानं च, ब्रह्मविष्णुरुद्राणामायुष्यप्रमाणवर्णनम् विष्णु-प्रार्थनया त्रिगुणताप्रदानोत्तरं लिङ्गस्वरूपकथनं वर्णितम् ।

एकादशे ऽध्याये शिवार्चाविधिवर्णनं तत्प्रकरणावसरे उक्तं ग्रन्थकारेण-

शिवे भक्तिःशिवे भक्तिःशिवे भक्तिर्भवे भवे ।
अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम्[1] ।।इति

---

1. शिवपुराणे रुद्रसंहितायां सृष्टिखण्डे अ0।। श्लोक-78

ततः द्वादशेऽध्याये लिंगार्चनज्ञानेच्छया देवैः सह ब्रह्मणः क्षीरनिधितीरगमनम्, पुनश्च लिंगार्चनमेव सर्वेषां सर्वार्थदमित्येवं रूपां विष्णूक्तिं श्रुत्वा सर्वेषां यथाधिकारं लिंगानि देयानीति ब्रह्मोक्तिं श्रुत्वा विश्वकर्माणम्प्रति सर्वेभ्यो लिङ्गप्रदाने विष्णोराज्ञादानम्, तत्सकाशाद् देवानां लिंगप्राप्तिः लिंगार्चनादेव सर्वेषां सर्वार्थलाभ कथनम्, कर्मयज्ञादीनां स्वरूपवर्णनम्, बाह्याभ्यन्तरभेदेन लिंगस्य द्वैविध्योक्तिर्भक्तिज्ञानस्वरूपकथनं तद्द्वारा च द्विविधलिंगपूजाधिकारवर्णनम् ।

त्रयोदशेऽध्यायः-विस्तृतलिंगपूजाविधिवर्णनप्रसंगे स्नानासनादिविधिकथनम्, मृन्मयादि लिंगप्रतिष्ठाभूतशुद्धिपाद्याऽर्घ्याद्युपचारार्पणविधिवर्णनम् पूजान्ते जपस्तोत्रपठनपूर्वकं लिंगविसर्जनप्रकारकथनं विस्तृतरूपेण वर्णितम् ।

ततः चतुर्दशेऽध्याये- पुष्पविशेषैर्लिङ्गपूजने फलविशेषवर्णनम्, लक्षबिल्वपुष्पपूजनेऽपि फलविशेषकथनम्, तथा कामनाभेदेन पुष्पविशेषैर्लिंगपूजने- विविधफलप्राप्तिवर्णनम्, चम्पककेतकी हित्वा सर्वपुष्पविहितत्वोक्तिः धान्यलक्षपूजायां मानलक्षणकादिकथनम्, जलादिधारापूजनवर्णनञ्च कृतम् ।

पञ्चदशेऽध्याये तु सृष्टिरक्षणार्थं -हरिविधिभ्यां वाराहहंसरूपधारणे कारणोक्तिः, भुवनात्मकाण्डनिर्माणप्रकारः, तस्मिन् विराट्प्रवेशः कैलासवैकुण्ठयोरुत्पत्तिः नवधाभक्तसृष्टिवर्णनम्, ततो

रुद्रादिरुद्रगणशिवसृष्टिवर्णनम् कृतम् ।

ततः षोडशोऽध्याये-सूक्ष्मभूतेभ्यः स्थूलाकाशादिपंच-
भूतसृष्टिवर्णनं तदनन्तरं ब्रह्मणः स्वाङ्गेभ्यो मरीच्यादीनामुद्भव-
कथनम्, मानवरूपेण ब्रह्मणा सुरासुरनिर्माणप्रकारस्तेषां तच्छरीर-
दानञ्च सर्वजगत्पूर्तिवर्णनम्, दक्षकन्यावंशवर्णनम्, सतीनाम्न्याः
शिवशक्तेर्देशात्प्रादुर्भावस्तस्याः स्वगुणास्वप्रकारकथम्, शिवसती-
विवाहवर्णनम्, दक्षयज्ञे स्वतनुत्यागेन विपुलकीर्त्यानेकनामलाभवर्णनम्,
शिवशक्तिरुद्रस्वरूपवर्णनञ्च कृतम् ।

ततः सप्तदशोऽध्याये शिवस्य कैलासागमनकुबेरमित्रता-
गमनप्रसंगे गुणनिधिचरित्रवर्णनं कृतं भगवता वेदव्यासेन ।

ततोऽष्टादशोऽध्याये-स्वदुराचारेण तन्नयनार्थं समागतैर्यम-
दूतैःसह शिवगणानां संवादः शिवगणैः सार्धं गुणनिधेः कैलासगमन-
वर्णनम् । पुनर्भूमौ राजपुत्रीभूतस्य शिवोपासनस्यैव तस्यालकापुर-
पुरप्राप्त्युचित द्वारा शिवस्यात्यन्ततोषितत्ववर्णनम् ।

एकोनविंशेऽध्याये तु पाद्मकल्पे पौलस्त्यो वैश्रवणो लङ्का-
पतिः पश्चान्मेघवाहनकल्पे यादवत्वेस्तस्याधिपत्यप्राप्तिः, तथापि
तस्य शिवभक्त्युद्रेकाच्छलक्षयसम्पादने भवानीवचनादनेकाब्दत्वा-
प्राप्तिपूर्वकयक्षपतित्वाद्यैश्वर्यप्राप्तिवर्णनम् ।

ततो विंशेऽध्याये तु कुबेरतपोवशाद्रुद्ररूपेण शिवस्य
कैलासगमनम्, तत्र डमरुवादनेनाह्वान सूचनाद्देवादीनामागमः
तथैव कुबेरशिवसख्यवर्णनञ्च सम्यक्रूपेण कृतं श्रीमताभगवतावेदव्यासेन ।

द्वितीय:सतीखण्ड:

परमकारुणिकेन भगवता वेदव्यासेन शिवमहापुराणे रुद्रसंहितायां द्वितीये सतीखण्डे 43 त्रिचत्वारिंशदध्याया:सन्ति किल । तत्र प्रथमे ध्याये-रुद्रे ब्रह्माणं संध्यारूपस्वसुतारूपदर्शनेन मोहितं दृष्ट्वा दक्षादिस्तत्सुत:सहतं निर्भर्त्स्य स्वस्थानं गते गर्वित ब्रह्मणो रुद्रमोहार्थप्रयतकरणम् । दक्षात्स्वसुतोपासनया रुद्रमोहाय स्वसुताद्दक्षात्सतीनाम कन्योत्पादनं तया सह रुद्रस्योद्वाह: तथा रमयाणस्य रुद्रस्य दक्षेण विरोधस्तत्सम्बन्धेन रुद्ररहितदक्षा-गारम्भ:,तस्मिन् रुद्रभागानवलोक्य सतीकोपेन यज्ञविध्वंस:पुन: सन्धानं ज्वालामुख्युत्पत्त्यादिवर्णनञ्च कृतम् ।

द्वितीये ध्याये तु किल निर्गुणशिवस्य द्विरूपं ततस्तस्य रुद्रादित्रिधाभवनम्, स्वपुत्रब्रह्मण:सकाशात् सुरासुरनरादिप्रजानां प्रजापतीनां चाविर्भाव:प्रसन्नमनस्कस्य विधे:सकाशात् सम्मोहिनी-संध्योत्पत्त्युचित:,मदनोत्पत्तिस्तस्मरस्वरूपैश्वर्यदानादिवर्णनम्।

ततस्तृतीये ध्याये-ब्रह्मण:सकाशात् कामस्यनामकर्माधित्वय प्राप्तौ तेन विधितत्सुतौ परिसाक्षात् प्रयोगकरणात् पितृसर्गो-त्पत्तिमवलोक्य क्रुद्धस्य ब्रह्मण:शापप्राप्तितन्मोचनादिवर्णनम् ।

ततस्तुरीया ध्यायादारभ्य दशमा ध्याय पर्यन्तमनेका-नेकविध कथाप्रसंगवर्णनं कृतम् । यथा-

दक्षकन्यया रत्या सह मदनस्य विवाहवर्णनम्,रतिरूप वर्णनम्, शिवमायामोहेन कामशापविस्मरणारस्वकन्याया योग्यवर-

प्राप्तिजन्यानन्दादिवर्णनम् । सन्ध्यायास्तपस्तुष्टशिवादनेकवर-
लाभ:पूर्वरूपत्यागश्च,सन्ध्यायामेधातिथियज्ञगमनं तत्राक्षितरत्वेन
शरीरत्यागात्सूर्यलोकगमनं ततस्तस्या अरुन्धतीनामप्राप्तिवर्णनम्,
वशिष्ठेन तस्या:विवाह:तयो:शक्त्यादि पुत्रोत्पत्ति:।रुद्रोपहास-
रुष्टनारदसन्तोषार्थं रुद्रसम्मोहनाय प्रेषितयो:कामरत्योर्वसन्ता-
दिसहचारसाधनेन कामस्य रुद्रलोकप्रमाणवर्णनम्, वसन्तादिसहाययुक्त-
स्यापि मदनस्य रुद्रमोहनाशक्तत्वेन विमनस्कत्ववर्णनम्,पुनश्च विधे-
राज्ञया मार नामकगणै:सह यत्र-यत्र गमनं तत्र-तत्र गच्छतो मदनस्य
असफलत्वात्स्वलोकगति:,अमोहितशिवकामस्वधायमतो खिन्नविधे-
र्विष्णुस्तुति:,शिवमहिमस्मृतिदानेन विष्णुकृतविधेर्बोध:शक्तेरवतार
ग्रहणे तपश्चर्यायां दक्षस्य प्रवर्तनेन शक्तिप्राकट्योत्सवविवाहादि
सम्भवोप्राप्त्युवनवर्णनम् विद्यते । यथा-

मद्रूपं परमं विष्णो ईदृशं ह्यंगतो विधेः
प्रकटीभविता लोके नाम्ना रुद्र:प्रकीर्तित:।।
पूर्णरूप:स मे पूज्य:सदा वां सर्वकामकृत् ।
लयकर्त्तागुणाऽध्यक्षोनिर्विशेष:सुयोग कृत् ।।
त्रिदेवा अपि मे रूपं हर:पूर्णो विशेषत: ।
उमाया अपि रूपाणि भविष्यन्ति त्रिधासुतौ ।।
लक्ष्मीर्नाम हरे:पत्नी ब्रह्मपत्नी भविष्यति ।
पूर्णरूपा सती नाम रुद्रपत्नी भविष्यति ।
इत्युक्त्वान्तर्हितो जात:कृपां कृत्वा महेश्वर:।
अभूतां सुखिनावानां स्वस्वकार्यपरायणौ ।।इति

1· शि०पु० रुद्रसंहितायां सतीखण्डे अ०प०श्लोक 54,55,56,57,58

एकादशाऽध्याये तु ब्रह्मा दुर्गाया: स्तवनं कृतम् ।
स्तुत्यां उक्तम् -

नमो नमस्ते जगत:प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपे स्थितिसर्गरूपे ।
चराचराणां भवती सुशक्ति:सनातनी सर्वविमोहनीति:।।
या श्री:सदा केशवमूर्तिमाला विश्वम्भरा या सकलं बिभर्ति।
या त्वं पुरा सृष्टिकरी महेशी सर्वत्रिलोकस्य परागुणेभ्य:।।[1]

अथ पराम्बा शिवाया:स्वरूपं वर्णितम् या मूर्ति:श्रीरूपा विश्वपालनकर्त्री सा एव रजोगुणी भूत्वा सृष्टिकारिणी एव प्रतिभाति सा एव तमोगुणीभूय महेशी त्रिलोकस्य परारूपा भूत्वा संहारकर्त्रीरपि सिद्ध्यति । सा एव दुर्गा ब्रह्माणं प्रति कथयति। यत् -

सती मूर्तिमहं धृत्वा तस्यैव वशवर्तिनी ।
भविष्यामि महाभागा लक्ष्मीर्विष्णोर्यथाप्रिया ।।
यथा सो पि महेशान वशवर्ती सदा भवेत् ।
तथा यत्नं करिष्यामि तस्यैव कृपया विधे ।।
उत्पन्ना दक्षजायायां सतीरूपेण शङ्करम् ।
अहं समाजयिष्यामि लीलया तं पितामह ।।[2] इति

तत:द्वादशाऽध्याया दारभ्य विंशा ऽध्यायपर्यन्तमनेकानेक विधकथानकद्वारा शिवस्य ब्रह्म नारदादि सम्भाषण वर्णनं सतेरपि दक्षगृह जन्मादि वर्णनंचकृतम् यथा- ब्रह्मनिर्देशेन प्रजासर्गे प्रवृत्तस्य

---

1. शिवपुराणे रुद्रसंहितायां सतीखण्डे अ0 ।। श्लोक 46.47.48

दक्षस्य ब्रह्मोत्पत्त्या असिक्नीनामक पंचजनकन्यया विवाह, मैथुनधर्मेणो
त्पादितानां दक्षपुत्राणां नारदस्य निवृत्तिमार्गोपदेशेन वैराग्य-
प्राप्तिः तन्नारदकार्यासहिष्णोर्दक्षान्नारदस्य शापप्राप्त्यादिवर्णनम्
विद्यते । ब्रह्मनारदाभ्यां सदृशवरप्राप्त्यवरोपलब्धनन्तरं मात्र
चतुर्थ्यालस्यानादशमासात्मकशिवार्चनव्रतावरणं विष्णुवादिसर्व देवानां
च सदक्षलोकनेनानन्दवर्णनं सत्कीर्त्तिविधि विष्णोः शिवलोकप्रस्थानं
तत्र च नैवकरणञ्चोपपादितम् । ब्रह्मविष्णोः स्वागमनप्रयोजनकथना-
नन्तरं पुनः स्त्रीस्वीकरणं विना सृष्ट्यसम्भवे इति ब्रह्महरिभ्या-
मुक्ते संगस्यापि शिवस्य तयोराग्रहाद्विवाहस्वीकारकरणम् । दक्ष
कन्यायाः नन्दाव्रतपूर्त्यंतु शिवस्य दर्शनं तन्मनोभिलषितवरप्राप्ति
वर्णनञ्चोपपादितम् । विष्णवादिदेवैः मरीच्यादिऋषिभिः सह शिवस्य
सती वरणार्थं दक्षगृहगमनं शिवसतीविवाह वर्णनं तथा च सती शिव-
विवाहोत्सवे सतीरूपावलोकनेन ब्रह्मणस्तद्विषयककामुक वर्णनं
शैवाच्छिवस्य विधिहनने प्रवृत्तिः, विष्णुप्रार्थनया च ब्रह्मवधनिवृत्तिः ।
शिवसती विवाहावसरे ब्रह्मणो विरूपताकरणं पुनश्च मर्त्यलोके वैतद्-
रूपेणैव ब्रह्मणः पूज्यताख्यातिप्राप्तिवरलाभवर्णनञ्चोपपादितम्
भगवता वेदव्यासेन ।

शिवः सत्या सह विवाहोपरान्तं स्वनिवासस्थानं कैलाशं
प्राप्य तल्लौकिकदृष्ट्या व्यवहारमर्यादया च तत्र तयोः शिवसत्योः
विहारवर्णनं कृतम् भगवता वेदव्यासेन-कैलाशविहारकाले सर्वे देवाः
सर्वादिशः सर्वा वनस्पतयः सर्वानद्यः जलाशयाः वृक्षाः जन्तवश्चापि प्रमुदिता
आसन् ।

ततःएकविंशतितमाध्यायादारभ्य पंचविंशत्यध्यायपर्यन्तं शिवसत्योर्विवाहानन्तरं तयोर्विहरणं तथा पर्जन्यकाले निलयनिर्माणाय सत्या प्रेरितस्य शिवस्य मरुस्थाने मेघानां गत्यभाव इत्युक्तः सतीच्छया हिमालये शिवयोःक्रीडावर्णनम् । तथा च विषयोपभोग-जातविरागायाःशिवाया लोक लोकरक्षार्थं सभेदस्वरूपभक्तिभाव-कथनं तथा च मोक्षश्चनेकशास्त्रोपदेशकथनञ्चोपपादितम् । लीलया पृथिव्यामटतोःसतीशिवयोर्वने विहरिणं रामं प्रणान्तं शिवमवालोक्य शंकितायाः सत्याःरामपरीक्षा वर्णनं कृतम् । ततःशिवसतीवियोग कारण वर्णनं जातम् । यथा-

> ज्ञातं मे रामविष्णुस्त्वं दृष्ट्वा ते प्रभुताखिला ।
> निःसंशया तदापि तच्छृणु त्वं च महीपते ।।
> कथं प्रणम्यस्त्वं तस्य सत्यं ब्रूहि ममाग्रतः ।
> कुरु निःसंशयां त्वं मां शमनं प्राप्नुहि द्रुतम् [1] ।।इति

अन्यच्च-

> शिवाशिवचरित्रं को जानातिपरमार्थतः ।
> स्वेच्छया क्रीडतस्तौ हि चरितं कुरुतःसदा ।।
> वागर्थाविव सम्पृक्तौ सदा खलु सतीशिवौ ।
> तयोर्वियोगःसम्भाव्यःसम्भवेदिच्छयातयोः [2] ।।इति

---

1. शिवपुराणे रुद्रसंहितायां सतीखण्डे अ024 श्लोक 58,59
2. " " " 25 " 68,69

ततः चतुर्विंशाध्यायादारभ्य त्रिंशदध्याय पर्यन्तन्तु क्रमशः रामपरीक्षार्थं सीतारूपेण गतायाः सत्याः रामभक्तायोगा-त्परस्यालापः वर्णने शिवस्याधिकारार्पणम्, सत्रे दक्षशिवयोर्विरोध-कारणवर्णनञ्चोपपादितम् । ततः दक्षप्रजापतेः रुद्रभागरहितयज्ञे देवा-दीनामागमनं तत्र रुद्रमदृष्ट्वा दधीचेर्यज्ञवाटान्निर्गमनम् । तत्पक्ष-पातिब्राह्मणानामपि निर्गमे शिवविरोधिनो यज्ञप्रवृत्तिः । गन्ध-मादने सखीजनसहितायाः सत्या रोहिण्या सह चन्द्रस्य दक्षयज्ञ-गमनमवलोक्य स्वगमनेच्छाप्रकटनं बोधने पि माज्ञार्थीशिवाज्ञाप्रदानम् । दक्षयज्ञे गतायाः सत्या दक्षादवमानः सर्वदेवानां तत् कृततिरस्कारवर्णनं दक्षाय सत्या शिवमाहात्म्य कथनञ्च वर्णितम् । ततः सत्या योगात् स्वेच्छया तत्र देहत्यागे कृते - भृगुणा शिवगणेषु पराभूतेष्वपि विघ्न-दर्शनाद्देवादीनां साध्वसोत्पत्तिवर्णनं कृतं भगवता वेदव्यासेन ।

ततः एकत्रिंशदध्यायादारभ्य पंचत्रिंशदध्यायं यावत् दक्षयज्ञे देववाणी द्वारा दक्षकृत्ये तिरस्कार दर्शनम् भविष्ये किं भविष्यतीति संसूचितम् । भृगुपराजितगण द्वारा सतीदेहत्यागादिवृत्तश्रवणा-त् क्रुद्धस्य शिवस्य जटाया वीरभद्रमहाकालीज्वरादीनां प्रादुर्भावः, तेभ्यो दक्षतत्पक्षीयाणां संहाराय शिवाज्ञेति वर्णनम् । कैलाशाच्छिव-गणैः सह दक्षनाशाय निर्गते वीरभद्रे यज्ञवाटस्थानं देवादीनामुत्पात-दर्शनाद्भयोत्पत्तिः, देववाण्या शिवनिन्दकस्य दक्षस्य भयदभ्यसूचने विष्णुप्रार्थनोक्तः । विष्णुं प्रति दक्षस्य तद्विज्ञप्तिः शिवनिन्दकस्य रक्षणे केषामपि सामर्थ्यं नेति तात्पर्यगर्भिता हरेरुक्तिः, एतत्कर्मणा तत्र वीरभद्रात् मृत्युरस्मदादीनां च मृत्युलमशासनं भविष्यतीति च तदुक्तिः शिवसामर्थ्यमप्यवर्णितेन श्रीमद्भगवता वेदव्यासेन ।

ततः षट्त्रिंशदध्यायारभ्य चत्वारिंशदध्यायं यावत् शिवमायामोहितैर्देवैर्वीरभद्रस्य संग्रामः तस्मिन्नेव तेषां सर्वेषां पराभवः ततो विष्णुवीरभद्रयोः संवादोत्तरं संग्रामोन्मुखत्वादिकथनम्, विष्णुवादिदेवैर्वीरभद्रादिशिवगणानां दारुणसंग्रामस्य वर्णनं, तथा वेदं सत्यं सतीकृतं मत्वा पराभूतानां देवानां स्वस्वस्थानगतं जयशीलवीरभद्रकृतदेवर्षिगणानां दन्तत्रोटन श्मश्रुलुञ्चनादि उपद्रवो यज्ञविध्वंसनञ्च वर्णितम्, ततो दक्षस्य दीक्षितस्यापि वीरभद्रकृतशिरश्छेदादिवर्णितम् । शिवप्रभावं ज्ञात्वा विष्णोः शिवं विना देवैः सह दक्षयज्ञगमनं कारणकथनप्रसङ्गे दधीचिक्षुवराजयोः स्वस्वश्रेष्ठ्यविषयकविवादकथनं क्षुवयोः सकाशाद्दधीचेः पराभवः मृत्युञ्जयप्रभावाद्दधीचेरमरत्वप्राप्तिः तस्मात् पराभूतस्य क्षुवयोर्हरेराराधनादिवर्णनम् । दधीचिप्रति द्विजरूपेण क्षुवप्रिय कार्यार्थं विष्णोर्गंदधीचिविष्णवोः युद्धनिमित्तको महानकुलहः दधीचेः शिवाद्विष्णोश्च पराभवः दधीचिसकाशाद्देवैः सह विष्णोः शापप्राप्तिः । दक्षप्रजापतिभि जनितदुःखेन खिन्नस्य ब्रह्मणो देवैः सह वैकुण्ठगमनं दक्ष संजीवनं यज्ञसंधानाय देवैः सह कैलासे विष्णोर्गमनम् वर्णितम् ।

ततः एकचत्वारिंशदध्यायादारभ्य त्रिचत्वारिंशदध्यायं यावत् सतीविरहिणोऽपि शिवस्य विष्णुकृतस्वापरापरव्यापन प्रदर्शिका स्तुतिः स्तुत्याप्रसन्नस्य शिवस्य यज्ञसंधानोपायकथनम् । वीरभद्रदग्धशिरसः प्रजापतेर्बस्तशिरःसंधानाज्जीवनोपायकथनं, यज्ञानुसन्धानप्रकारः, सतीखण्डश्रवणपठनफलावाप्तिकथनञ्चोपपादितम् यथा-

पुन:कृत्वा तपस्तप्तं शिवं वव्रे पतिं च सा ।
गौरी भूत्वा र्धवामांगी लीलाश्चक्रे शुभा:शिवा ।।
इत्थं सती चरित्रं ते वर्णितं परमाद्भुतम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं दिव्यं सर्वकामप्रदायकम् ।।
इदमाख्यानमनघं पवित्रं परपावनम् ।
स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं पुत्रपौत्रप्रवर्धनम् ।।
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्भक्तिमान्नर:।
सर्वकर्मफलं प्राप्य लभेत परमां गतिम् ।।
य:पठेत्पाठयेद् वापि समाख्यानमिदं शुभम् ।
सो पि भुक्त्वा खिलान् भोगानन्ते मोक्षमवाप्नुयात्।।इति[1]

1· शिवपुराणे रुद्रसंहितायां सतीखण्डे अ0 43 श्लोका:40,41,42,43,44

पार्वती खण्डे

परमकल्याणकारी लोकहिताय सर्वजनमानस प्रमुदिताय अष्टादशपुराणरचनाप्रसङ्गे परमतत्त्वज्ञेन परमर्षिणा वेदव्यासेन शिवमहापुराणे रुद्रसंहितायां तृतीये पार्वतीखण्डे जगज्जननी राजराजेश्वरी पराम्बा उमाया:जीवन वर्णनं वर्णितम् । पूर्वजन्मकाले पार्वत्या सतीनामासीत् । सा स्वपितु दक्षस्य यागे स्वस्वामिनं शिवस्यापमानं दृष्ट्वा स्वदेहत्यागं चकार । स्वदेहत्यागसमये तथा प्रतिज्ञाता तस्या: प्रतिज्ञा गोस्वामि तुलसीदासेन स्वकाव्ये रामचरितमानसे पि वर्णितम् यथा-

'कोटि जन्म लगि रगरि हमारी ।
बरऊँ सम्भु न त रहऊँ कुआरी ।।इत्यादय:

महतीप्रतिज्ञा कृता पराम्बा देवी ।

ततः पार्वतीखण्डे श्रीमद्वेदव्यासेन 55 पंचपंचाशदध्याया: वर्णिता किल । तेषु प्रथमाऽध्यायारभ्य पंचमाऽध्यायान्तं क्रमेणेदं वर्णनम् । यथा-

सत्या हिमालय गृहे जन्मधारणनिमित्तकथनम् नारदस्योपदेशतस्य पार्वत्या:पुन:शिवप्राप्तिकथनं हिमगिरेर्वैभवनिरूपणं तेन च पितृकन्यकाया मेनाया विवाहादि कथनम् । येनोत्पत्तिप्रसंगात्पितृणां मेनकादिपितृकन्यानां सनकादिमुनिभ्य:शापप्राप्ति:प्रसन्नेभ्यस्तेभ्यश्च पुन:शापनिर्मुक्तिप्रकारस्य वर्णनम् ।

---

1. रामचरितमानसे बालकाण्डे दोहा सं०

हिमाचल गृहे पार्वत्युत्पत्तिशिवप्राप्ति कथाप्रसङ्गे हिमवद्गृहे विष्णवादीनां गमनं तत्कृतशिवस्तुति वर्णनञ्चोपपादितम् । सती विरहाद् रुद्ररोदन श्रवण जात दुःखानां देवानां देव्याः स्वरूपदर्शनं हिमवन्मेनाप्रार्थनाञ्च स्वद्गृहे मदाविर्भाव इति सूचितः देवकार्य सम्पादनप्रकारवर्णनं तथा च मेनारुद्रतपोर्वर्णनं मेनायाः शिवाया जन्म कथनम्, मेनायाः शिवप्रसादात्कन्यापुत्रप्राप्तिरूपवरप्राप्तिरुपपादितम् । यथा-

शतपुत्राः सम्भवन्तु भवत्या वीर्य संयुता ।
तत्रैको बलवान्मुख्यः प्रथमं सम्भविष्यति ॥
सुता हं सम्भविष्यामि सन्तुष्टा तव भक्तितः ।
देवकार्यं करिष्यामि सेविता निखिलैः सुरैः ॥[1] इति

तदनन्तरं षष्ठाध्यायादारभ्य द्वादशाध्यायपर्यन्तम् । पार्वत्या मेनायाः जन्मप्रकारवर्णनम् पार्वत्या जन्मनिमित्तस्य हिमवत्कृतमहोत्सवस्य वर्णनं, नामकरणसंस्कारोत्तरं पार्वत्याः बालक्रीडाविहारवर्णनञ्चोपपादितम्, भगवता वेदव्यासेन । ततः हिमाचलः स्वकन्यायाः उमायाः स्वभाग्यादिकं नारदमुखाच्छ्रुत्वा दिगम्बरविरक्ताशुभामङ्गलादिवेषधारिणं स्वकन्या दुर्दैवं विचिन्त्य दुःखितस्य हिमवतो नारदेन सह वार्तालाप करणम् वर्णितम्। योग्यवरोपलब्धौ पित्रोः पार्वत्यै शिवाराधनोपदेशः, शिवस्य स्वप्ने आविर्भावः श्रीरुद्रस्य पार्वतीप्राप्त्यै हिमगिरिगमनं पार्वत्याश्च तत्सेवायां नियोगादि वर्णनम् ।

---

1. शिवपुराणे रुद्रसंहितायां पार्वतीखण्डे अ05 श्लोक 38,39

पार्वतीप्राप्त्यै तपश्चरतो रुद्रस्य भालोत्पन्नधर्मबिन्दोर्भौमोत्पत्तिः क्षितिरूपिण्या पृथ्व्या स्वस्तनदानादिना वर्धितस्य तस्य शिवकृपया ग्रहत्वप्राप्तिश्च वर्णिता श्रीवेदव्यासेन । ततः शिवां मनसि निधाय हिमगिरौ गणैः सह रुद्रस्य तपःस्थितिः तत्र हिमाचलस्य शिवदर्शन सम्भाषणादि वर्णनञ्चोपपादितम् एकदा पार्वत्या सार्धं शिवदर्शना-यागतस्य हिमगिरेः कन्यया सह त्वया कदापि नागन्तव्यमिति शिवोक्तौ गिरिकृतविनयप्रकाशः । ततः उक्तम् -

इयं कुमारी सुश्रोणी तन्वी चन्द्रानना शुभा ।
नानेतव्या मत्समीपे वारयामि पुनःपुनः ॥
मायारूपा स्मृता नारी विद्वद्भिर्वेदपारगैः ।
युवती तु विशेषेण विघ्नकर्त्री तपस्विनाम् ॥
अहं तपस्वी योगी च निर्लिप्तो मायया सदा ।
प्रयोजनं युवत्या वै स्त्रिया किं मे धराधर ॥
एवं पुनर्न वक्तव्यं तपस्विवरसंश्रित ।
वेदधर्मप्रवीणस्त्वं यतो ज्ञानिवरो बुधः ॥
भवत्येव तत्संगाद्विषयोत्पत्तिराशु वै ।
विनश्यति च वैराग्यं ततो भ्रश्यति सत्तपः ॥
अतस्तपस्विना शैल न कार्या स्त्रीषु संगतिः ।
महाविषयमूलं सा ज्ञानवैराग्यनाशिनी ॥[1] इति

पुनश्च-

तपस्विनोक्तं वचनं निशम्य तथा गिरीशं चकितं विचार्य ।
अतः प्रणम्यैव शिवं भवानी जगाद वाक्यं विशदं तदानीम् ॥[2]

---

1. शिवपुराणे रुद्र सं० पा०ख०13 अध्याये श्लोकाः० 28, 29, 30, 31, 3 33
2. " " " " 36

ततः त्रयोदशाध्यायादारभ्य विंशाध्यायान्तं यावत्, सांख्यवेदान्ताभिप्रायेण शिवशक्त्योर्विवादोत्तरं गिरिजायाः स्वसेवायां शिवाज्ञया चिरमेकत्र स्थितयोः शिवशक्त्योर्विकारोत्पादनाय देवैः प्रेषितस्य कामस्य शिवकृतदाहवर्णनम् । तारकासुरोत्पत्तिप्रसंगाद् वज्राङ्गोत्पत्तिः, पुत्रार्थं तस्य तपश्चरणेन प्रसन्नाद् विधेर्वरप्राप्तिश्चोपपादितम् । ततः तारकोत्पत्तिकाले प्रसंगादरिष्टस्वरूपविवरणं तारकस्य घोरतपसा देवादीनां भयप्राप्तिः, ब्रह्मणः सकाशात् तारकासुरस्य वरद्वयप्राप्तिः, भयात्सर्वदेवैस्तस्मै स्वस्वैश्वर्यप्रदानं, तारकत्रस्तदेवानां ब्रह्मणे स्वदुःखकथनं, शिवपुत्रं विना तद् हनने सर्वथाऽशक्यत्वकथनोत्तरं हैमवत्या शिवस्य विवाहरुच्युत्पादनयत्नादखिलं देवकार्यं सम्परस्यत इत्यादि प्रकारेण देवानां ब्रह्मकृतसान्त्वनवर्णनं वर्णितम् । शक्रस्य काममाहूय तच्छक्तिवर्णनपूर्वकं तस्मै शिवशक्त्योर्विवाहे पुत्रोत्पत्त्या तारकवधादिस्वकार्यनिरूपणं कामस्य च हरजयं प्रतिज्ञाय शिवनिकटगमनम्, कामकृतपार्वतीविषयकशिवमोहवर्णनम्, क्रुद्धस्य हरस्य तृतीयनेत्रोत्पन्नाग्निना कामदाहवर्णनम्, देवप्रार्थनया पुनः संजीवनोक्तिश्च, कामदहनोत्तरं वाडवरूपेण शिवनेत्रोत्पन्नवह्निज्वालायाः सागरगमनं, ब्रह्मानुज्ञया च सा सागरेण स्वीकृता । देवकार्यार्थं मदनः शिवनेत्रेण भस्मीभूतः । यथा–

"अयं क्रोधो महेशस्य वाडवात्मा महाप्रभुः ।
दग्ध्वा कामं द्रुतं सर्वं दग्धुकामो य वर्त्तत: ।।[1] इति

---

1. शिवपुराणे रु०सं०पा०ख० अ० 20 श्लोक 14

कामदाहोत्तरमन्तर्हिते शिवे शिवत्या:शिवविरहदु:खवर्णनम्,
नारदात्पंचाक्षर मंत्रोपदेशप्राप्ते वर्णनम्,पुनश्च शिवप्राप्तये पित्रो-
रनुज्ञया पार्वत्या मुनिदुष्करं तपो कारि,पार्वतीतपोऽग्निना
त्रैलोक्यदाहप्रसंगाद्भीतानां देवानां ब्रह्मलोकगमन,विष्णुना सार्धं
च पार्वतीतप:स्थानावलोकनोत्तरं शिवसंनिधिप्राप्तिवर्णनं च,
ब्रह्मविष्णवाद्याग्रहात्पार्वतीपाणिग्रहस्य शिवकृतस्वीकारवर्णनम्,
शिवस्मरणात्सप्तर्ष्यागमने पार्वतीछलाय तेषां नियोग:नारदवाक्य-
विश्वासो नर्थकर इति तैरागत्योक्ता पि न च चालस्वमता त्पार्वती
पार्वतीनिश्चयपरीक्षार्थं जटिलस्वरूपेणागतस्य शिवस्य शिवया संवाद:
एकविंशत्यध्यादारभ्य षड्विंशत्यध्यायपर्यन्तं शिवमहापुराणे
श्रीमद्भगवताव्देदव्यासेन वर्णितम् । यथा-

"सखि मे गिरिराजस्य सुतेयं हिमभूभृत: ।
ख्याता मे पार्वती नाम्ना सा कालीति च मेनका ।।[1] इति

पार्वत्या निश्चयं दृष्ट्वा पूर्वजन्मन्यभूते पि निरिच्छशिवसंबंधा-
त्स्वदेहपातप्रसंगे तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना त्वां धिगित्येवं प्रतारण-
प्रवृत्तो जटिल:,पार्वत्या दृढनिश्चयेन तुष्ट:शिवस्तां निजरूपं
प्रदर्श्य त्वां स्वीकरिष्ये इत्यूचे,पूर्वं दक्षेण कन्यादानसमये ग्रहा:
सम्यङ्न पूजिता इति हेतोर्वियोगप्रसंगो नुभूत:,इत उत्तरं तथा
मा भूदतस्त्वया विधिना हिमालयान्मत्प्राप्ति:संपादनीयेत्यादि-
पार्वत्युक्ति:,शिवांतर्धानानंतरं महोत्सवपूर्वकं शिवाया:स्वपितृ-

---

1. शि० पु० रु० सं०पा० ख० अ० 16 श्लोक 34

गृहगमनवर्णनं कृतमत्र सप्तविंशत्यध्यायादारभ्य त्रिंशदध्यायपर्यन्तं शिवायाः महोत्सवं वर्णितम् । शिवाशिवयोर्विवाहनिश्चयं श्रुत्वा हिमाचलस्यानया मोक्षप्राप्त्या पृथिव्या महतीहानिरिति मत्वा तद्घटनाय देवानां प्रयत्नवर्णनम्, जटिलरूपशिववाक्यादिभ्यश्च यथा मेनायाः शिवाय स्वकन्याप्रदाने दुराग्रहः, शिवाज्ञया सप्तर्षीणां हिमालयसदनागमनञ्च, पुनश्चारुन्धतीसहितसप्तर्षीणामनेकेतिहास-कथनेन हिमवन्मेनयोः सान्त्वनम्, शिवयोर्विवाहप्रसंगे वसिष्ठेनारण्येति-हासकथनम्, एतत्प्रसंगेनैव पद्मापिप्पलादचरित्रवर्णनम् कृतम् । ततः षट्त्रिंशदध्यायादारभ्यैक चत्वारिंशदध्याय पर्यन्तं जगज्जननी माता पार्वत्याः वशिष्ठादिसप्तर्षि वचनादनन्तरं शिवस्य विवाहो-त्सवे विवाहमण्डप विधिवर्णनं कृतम् । वेदव्यासेन शिवपुराणे ।

वसिष्ठवचनानन्तरं सर्वेषां शैलानामपि संमत्या हिमा-लयस्य शिवाय कालीप्रदाने निश्चयवर्णनं, सप्तर्षीणां शिवविवाह-घटनां साधयित्वा स्वलोकगमनवर्णनं च, स्वबंधुसंमत्या शिवं प्रति-हिमगिरेः पत्रिकालेखनं शिवकृततरस्वीकारः विवाहार्थं सर्वपर्वता-नागमनञ्च, विवाहसामग्रीवर्णनम्, विश्वकर्मणो विवाहमण्डपरचनाकौ-शलवर्णनं तथा देवादिकानां निवासार्थं स्थलादिनिर्माणवर्णनम्, नारद-द्वारा ब्रह्मादीनां शिवनिमंत्रितानां कैलासागमनवर्णनञ्च, विवाह मंडपे विश्वकर्मणश्चातुर्येण मोहितानां देवानां भयोत्पत्तिस्तन्नि-वारणप्रकारवर्णनम् कृतम् । यथा-

"विश्वकर्मकृतं चित्रं विद्धि नारद सद्धिया ।
विस्मयं त्यज देवर्षे स्वस्थो भवशिवं स्मर ।।[1] इति

---

1. शि०पु०रु०सं०पा० ख० ,अ० 14 श्लोक -12

विवाहस्थले शिवस्य गिरीणां च समागमोत्सववर्णनम्, तदा शिवं द्रष्टुमागतायां मेनायां तन्मोहाय शिवकृतलीलावर्णनम्, शिव-लीलामोहितायाः मेनायाः मोहनिवारणकथनम्, दिव्यस्वरूपेण शिवाविर्भावस्थितिवर्णनम्, स्वस्त्रीगणैः सह मेनया मंडपद्वारा प्राप्तवरस्य नीराजनम् हिमालये मंडपे वररूपशिवस्य सुरादिभि सह प्रवेशप्रकारकथनम्, शिवाशिवयोर्विवाहविधिकथनं कन्यादानादि-प्रकारवर्णनञ्च, विवाहहोमादिसकलसंस्कारवर्णनम्, विवाहमहोत्सवे लौकिकरीत्या स्त्रीणां विनोदवर्णनमत्र त्रिचत्वारिंशदध्यायादारभ्य पंचाशत्तमाध्याय पर्यन्त उक्त वर्णनं कृतम् । श्रीमता भगवता वेद-व्यासेन यथा-

सती व्यथा परित्यक्ता कामो दग्धःपुरा कृता ।
कथं तदा वशिष्ठश्च प्रभो प्रस्थापितो ध्रुवा ।।
कार्यं पूरय पार्वत्याःकामशास्त्र विशारदः ।
कुलपारं स्वयं कामी कामिनीकामसागरम्[1] ।।इति

ततः एकपंचाशदध्यायादारभ्य पार्वतीखण्डपर्यन्तं शिवस्य शक्तिः उमायाः स्वरूपं कामस्य संजीवनं वर्णितम् शिव शक्तियुक्तं विलोक्य कामसंजीवनाय इति प्रार्थना, कामस्य विष्णुसमीपगमने शिवाज्ञा कामसंजीवनप्रकारकथनं च , हिमालयगृहे वरपक्षीयजनानां भोजनसमा-रम्भवर्णनम्, शिवयोर्विवाहमहोत्साहे द्विविदिनोत्साहवर्णनम्, वधू-वरयोर्यात्राप्रसंगे मेनायाःपार्वत्यै शिक्षामिषेण पतिव्रताधर्मवर्णनम्,

---

1. शि०पु० रु०सं०पा० ख० अ० 51 श्लोक 36,38

लौकिकरीत्या सर्वं विवाहकृत्यं निर्वर्त्य शिवयोः कैलासगमनं वर्णितं ।यथा-

पार्वत्या रोदनेनैवरुद्धः सर्वयोषितः ।
मिलरां जननी मेना वामयो भ्रातरस्तथा ।।[1] इति

अथ द्वितीयारुद्रसंहितायाश्चतुर्थः कुमारखण्डः

शम्भोर्दिव्यवर्षसहस्रं गिरिजया सह लीला, तारकादि असुराणां विष्णुपुरोगमानां शङ्करसन्निधौ दुःखनिवेदनम् देवस्तुतिसमाप्तौ शिवच्युतरेतसो ग्निसप्तर्षिपत्नीक्रमेण गंगायां प्राप्त्या शरवणे कार्त्तिकेयोत्पत्तिः, षट्कृत्तिकाभिः स्तन्यादानादिना कुमारस्य पोषणं सुरलोकं गत्वा कुमारेण नानालीला भिर्विष्णवादीनां विस्मापनम्, सूर्यचन्द्रादिभ्यो वृत्ते ज्ञाते शिवाज्ञया ससैन्यस्य सगणस्य नन्दिनः षट्कृत्तिकासविधं गमनं सविनयञ्च स्कन्दस्य शिवसन्निधौ प्रापणम् । अतश्चतुर्थं कुमारखण्डे तारकासुर द्वारा उत्पन्नोत्पातस्य निवारणार्थं कुमारः कार्त्तिकेयस्य जन्म वर्णनम् ।यथा-

कृत्तिका ज्ञानवत्यश्च योगिन्यः प्रकृतेः कला ।
कृत्तिका स्तन्येनाभ्यां वर्द्धितो ह्युवशरेण संततम् ।।[2] इति

ततः पञ्चमाऽध्यायादारभ्य नवमाऽध्यायपर्यन्तं श्रीमता वेदव्यासेन कार्त्तिकेयाभिषेक करणे वीरभद्र स्य विष्णोर्घोरयुद्धवर्णन प्रसंगे वर्णनं कृतं ।

1· शि०पु०रु०सं०पा०ख० 55 श्लोक-10

2· " " 5 " 6

हरब्रह्मादिदेवानां स्वस्वायुधप्रदानपूर्वकं कार्तिकेयाभिषेककरणम्, कस्यचिद्विप्रस्य यज्ञिये जे नष्टे तत्प्रार्थनया सुरलोकात्कार्तिकेयस्य तदानयनं तदुपरिक्षणमात्रेण विश्वभ्रमणात्तस्यालौकिकशक्तिदर्शनान्च तस्य स्वायत्तीकरणम्, तारकेण सहेन्द्रादिदेवानां युद्धवर्णनम्, देवासुरसंग्राम:तारकेण वीरभद्रविष्णोर्घोरयुद्धवर्णनं कृतम् ।

यथा- वीरभद्रो पि पतितो भूतले मूर्छित:क्षणम् ।
तच्छक्त्या परया क्रोधान्निहतो वक्षसि ध्रुवम् ।।[1] इति

स्वामिकार्तिकेय द्वारा तारकवध:कुमारेण वाणप्रलंबवध:, श्रीशिवतुष्ट्यै प्रतिज्ञेश्वरकपालेश्वरकुमारेश्वरलिङ्गस्थापनन्च तारकवधे प्रीतैर्देवै:कार्तिकेयपार्वतीमहादेवानां स्तुति:अन्तर्थातुखं स्नातुं शिवया स्वगात्रमलतो गणेशो द्वारपालत्वेन निर्मित:कदाचित्स्नातुं प्रवृत्तायां तस्यां शिवस्यान्त:प्रवेशं स सय कृप्रकारमरुणत्, ततः:शिवगणानां पार्वत्यन्त:पुरप्रवेशे निवारिते शिवाज्ञया गणेशेन् सह शिवगणानां युद्धनिश्चय:। अथ दशा ध्यायादारभ्य चतुर्दशा ध्यायपर्यन्तं वर्णनं वर्णितम् । यथा-

कुमारमग्रत:कृत्वा हरिकेन्द्रमुखा:सुरा:।
चक्रुर्नीराजनं प्रीत्या मुनयश्चावरे तथा ।।[2] इति
देव देव महादेववर तात महाप्रभो ।
पीडितो हं प्रलम्बेन त्वा हं शरणमागत: ।।[3] इति
रे रे गणा:क्लीवमता न वीरा वीरमानिन:।
मदग्रे नोदितुं योग्या भक्त्तं त:किं पुनर्वदेत् ।।[4] इति

---

1. शि०पु०रु०सं०कु०ख० अ०१ श्लोक 50
2. " " "10 " 49
3. " " "11 " 22
4. " " "14 " 25

शिवगणो:सह गणेशयुद्धवर्णनम्, युद्धं निवार्यतामिति महेशाय नारदप्रार्थनम्, गणेशेन विष्णवादीनां युद्धे प्रवृत्ते व्याहृतबलस्य रणदुर्जयस्य तस्य शिरो महेश्वरस्त्रिशूलेनाच्छिनद् युद्धे कुद्धमातृगणेन विष्णुशक्रादिदेवानां पराजयस्ततो गिरिजास्तुतिस्तथा च गणेशे जीवते युद्धशान्तिकरिष्यामीत्युक्ते गणेशदेहे करिमुखयोजनपूर्वकं रणनिवृत्ति: गणेशकायेगजमुखयोजनेन तस्योज्जीवनमत्र वर्णनं वर्णितम् । सर्वदेवपूजाप्रसंगे प्रथमं गणेश:पुज्य इति वरप्रदानपूर्वगणाधिपत्वप्रदानम्, गणेशविवाहवर्णनं स्वपाणिग्रहणोन्तरामवलोक्य कार्तिकेयस्य तपसे कौञ्चगिरिगमनम् कृतम् । यथा-

दैवैश्च मुनिभिश्चैव प्रार्थित:सो पि दूरत: ।
योजनत्रयमुत्सृज्य स्थित:स्थाने च कार्तिक: ।।
पुत्रस्नेहातुरौ तौ वै शिवो पर्वणि पर्वणि ।
दर्शनार्थं कुमारस्य तस्य नारद गच्छत: ।।

---

1. शिवपुराणे रु०सं० कु० ख० अ० 20 श्लोक 34.35

अथ द्वितीयायां रुद्रसंहितायाः पञ्चमो युद्धखण्डः

अथात्र शिवमहापुराणे द्वितीयायां रुद्रसंहितायां युद्धखण्डे महाकल्याणकारी शिवस्य युद्धवर्णनं युद्ध विजय वर्णनं लोकोपकारकं विद्यते । महाबली त्रिपुरासुरस्य आतंकेन प्रभावितः भयभीताःदेवा ब्रह्मणः प्राप्य प्रार्थनान्वकः। ब्रह्मा पि देवैः सह महाकल्याणकारी शिवसमीपप्राप्य त्रिपुर हनन काम्यया प्रार्थयामास । शिवाःप्रसन्नो भूत्वा आदिशत् । त्रिपुरासजतारकविद्युन्मालिकमलाक्षतपःप्रीतेन ब्रह्मणा वरं याचध्वमित्युक्ते तैः सर्वाभरप्रधानत्वमयाचि नायं परः समुचितो न्वं प्रार्थयतेति तेनोक्ते हैमआयसराजतानि पुरत्रयाणि नो देहीत्युक्ते ब्रह्मणा तन्निर्माणाय विश्वकर्मणे निर्देशः, तारकार्दितदेवानां तद्वधाय शिवस्तुतिःशिवोपदेशाद्देवानां विष्णुप्रार्थनं तेन यज्ञेभ्य आदेशस्तेभ्यो भूतसृष्टिस्तत्र शिवार्चकत्रिपुरस्य नाशो शक्यः, प्रयत्नतस्तस्य शिवपूजायां विघ्नसम्पादनविचारः, सम्पादितःयुद्धखण्डे प्रथमा ध्यायापरभ्य तृतीयाध्यायपर्यन्तम् । यथा-

> पराजिता महादेवा भ्रातृपुत्रान्वितेन तु ।
> भगवंस्तारको त्पन्नैःसर्वे देवाःसवासवाः ।।
> त्रैलोक्यं स्ववशं नीतं तथा च मुनिसत्तमा ।
> विध्वस्ताःसर्व संसिद्धा सर्वमुत्सादितं जगत् ।।इति

1• शि०पु०रु०सं०यु०ख० अ० 2श्लोक -58,59

त्रिपुरमोहनार्थं विष्णुना जिनस्योत्पादनं तद्द्वारा जैनदीक्षया त्रिपुरस्यार्हद्धर्माङ्गीकरणम्, जिनधर्मकथनप्रसङ्गे देवानां प्राच्य-वर्णादिनियमवर्णनम्, विष्णुब्रह्मप्रभृतिसुरैस्त्यक्तशिवधर्माः तारकसुतश्च इति शिवाय सस्तुतिनिवेदनम् त्रिपुरघाताय शिवाज्ञया विश्वकर्मणा सर्वदेवमयरथनिर्माणम् श्रीशिवस्य युद्धयात्रावर्णनम् त्रिपुरदाहवर्णनमत्र चतुर्थाध्यायादारभ्य दशमाध्यायपर्यन्तम् । यथा-

> सर्वदग्धा विधुरस्य बभुर्मायाविवर्जिताः ।
> तेन चासीत्सुमहतो पि घोरत्रिपुर वह्निना ।।
> अविदग्धो विनिर्मुक्तः स्थावरो जंगमो पि वा ।
> वर्जयित्वा मयं दैत्यं विश्वकर्माणमव्ययम् ।।[1]

त्रिपुरासुरे दग्धे शिवस्य रौद्रीं मूर्तिं विलोक्य विष्णवादिदेवैः शम्भुस्तुतिः त्रिपुरदाहावशिष्टमयस्य शम्भुशरणागमन ततो शम्भुना वितललोक वासदान पूर्वकं स्वभक्तवर्यता, जैनाचार्येभ्यः कलौ स्वमतं प्रसरिष्यतीति निर्देश पूर्वकं विष्णवादिदेवानां परावर्त-नम् तपस्विरूपेण गच्छति शिवे शक्रेण तदपमानाच्छम्भुना तद्भस्मी-करणं बृहस्पति प्रार्थनया पुनरुज्जीवनम् रुद्रनेत्रोत्थवह्निना समुद्रा ज्जलन्धरोत्पत्तिः कालनेमि दुहित्रा वृन्दया तत्परिणयनमेकादशा-ध्यायारभ्य चतुर्दशाध्यायपर्यन्तं वर्णनं कृतम् भगवता वेदव्यासेन यथा-

---

1. शि० पु० रु०सं० यु०ख० अ०10 श्लोक 38,39

अथाम्बुधिः समाहूय कालनेमि महासुरम् ।

वृन्दाभिधां सुतां तस्य तद्भार्यार्थमयाचत ।।

कालेन ऽसुरो वीरो सुराणां प्रवरः सुधीः ।

साधु मेने मुदोर्वान्वां स्वकर्मनिपुणो मुने ।

जलंधराय वीराय सागरप्रभवाय च ददौ

ददौ ब्रह्मविधानेन [illegible] स्वसुतां प्राणवल्लभाम्।।इति

स्वसदसि छिन्नशिरसं राहुमवलोक्य सुधामन्थनसाग-
रिकृदेववैरं स्मृत्वा जलधरस्य शक्रेण युद्धं देवानां तत्कर्पंपराजयश्च
स्वर्गं विहाय विद्रुतेषु सुरेषु जलन्धरेण तदनुसरणं देवसहायार्थं
विष्णोः संग्रामकरणञ्च विष्णुजलन्धरयुद्ध जलन्धरपराक्रमतुष्टविष्णो-
र्वरदानेन तन्नगरे सलक्ष्मीकहरेर्निवासः वर्णनं वर्णितं भगवता वेद-
व्यासेन श्रीशिवमहापुराणे । शक्रादिदेवः संप्रेषितो नारदो जलन्धर-
सागरस्य पार्वतीरूपलावण्य लक्ष्मी प्रशंस तस्यां जातानुरागः स
दैत्यो मारशराहतो बभूव पार्वतीं मह्यं देहीति शिवसन्निधौ
दूतप्रेषणं तदाकर्ण्य रुषा निभीमस्य पुरुषस्योत्पत्तिः शम्भुदेहात्
शिवगणजलन्धरसैन्ययुद्धवर्णनम् विशेषयुद्धवर्णनम् श्रीशिवजलन्धरयोर्युद्धे
नानामायाः संविधाय तत्र प्रवृत्ते हरेपार्वतीरिरक्षया जलन्धरस्य
शिवरूपेण पार्वत्यन्तिकं गमनम् तन्मायामालोक्य भवान्या विष्णो
स्मरणं दुष्टजलन्धरदैत्यस्य पत्न्या वृन्दायाः सतीत्वापाकुर्विताया-
मन्त्रणमत्रयोदशाध्यायादारभ्य द्वाविंशत्यध्यायपर्यन्तमुक्तवर्णनं
वर्णितम् ।यथा-

---

1. शि० पु० रु० सं० युद्ध० अ० 14 श्लोकः 33,34,35

ततो गणेश्वर:क्रुद्धो स्मृत्वा शिवपदाम्बुजम् ।
संप्राप्यातिबलो दैत्यगदां परशुनाच्छिनत् ।।
वीरभद्रस्त्रिभिर्बाणैर्हृदि विव्याध दानवम् ।
संधाभिश्च हयान्केतुं धनुस्तूणं च विच्छिदे ।।इति[1]

तत्र त्रयोविंशत्यध्यायादारभ्य पंचविंशत्यध्यायपर्यन्तं विष्णुना जलन्धरपत्न्यै दु:स्वप्नान्दर्शयित्वा भयोत्पादनं स्वयं मायाजलन्धर-वपुषा तया सह विहरणम्, विदितविष्णुच्छलाया वृन्दया जन्मान्तरे तव पत्नीहरणं भविष्यति विष्णवे शापदानपूर्वकं चिताप्रवेश: श्रीशिवद्वारा जलन्धरवध:तत्तद्भुवित्स्तुवत्यादिप्रदानात्मकशम्भुस्त: स्तवनम् वर्णितम् यथा-

इति स्तुत्वा च ते देवा ब्रह्माद्या:समुनीश्वरा:।
तूष्णीं बभूवुर्हि तदा शिवांघ्रिद्वन्द्वचेतस: ।।
अथशम्भुर्महेशान: श्रुत्वादेवस्तुतिं शुभाम् ।
दत्वा वरान् वरान्तस्तत्रैवान्तर्दधे प्रभु:।।इति[2]

वृन्दाचिताभूमौ समाधिस्थस्य हरे:प्रवृत्तिनिवर्तयितुं शम्भवे देवानां निवेदनं पूर्वं सर्वे पार्वतीसविधं गत्वा स्वप्रार्थितं प्राप्स्यथेति शम्भु-वचसा देवानां शिवास्तुति पूर्वकं तत्प्रार्थनम्,तथा च वृन्दाचिताभूमौ वपनार्थं बीजदानं ततश्च तेभ्यो धात्रीमालतीतुलसीनामुत्पत्तिस्ता: प्राप्य विष्णुमोहापगम:दम्भासुरस्य पुत्रार्थं तपश्चरणम् तत्तपस्तुष्टविष्णु प्रसादात्तस्य शंखचूडाख्यपुत्रोत्पत्ति:शंखचूडस्य तपश्चरणं ब्रह्मनि-

----

1.शि0 पु0 रु0 सं0 यु0 ख0 अ0 22 श्लोक 40,41

2. " " " 25 " 32,33

देशात्तस्य तुलस्या सह विवाहश्च शंखचूडवधोपक्रमो तद्राज्यवर्णन पूर्वकं तत्पूर्वभववृत्ताभिधानम् त्वदृते दुष्टशंखचूडस्य वधो संभाव्य इति हरिब्रह्मप्रमुखै देवैः कृता शिवस्तुतिरत षड्विंशत्यध्यायादारभ्य त्रिंशदध्यायपर्यन्तं वर्णनं कृतम् । यथा-

देव देव महादेव परब्रह्माखिलेश्वर ।
त्रिगुणातीत निर्व्यग्र त्रिदेव जनकप्रभो ।।
वयं ते शरणापन्ना रक्षास्मान्दुःखितान्विभो ।
शंखचूडार्दितान् क्लिष्टान् सनाथान्परमेश्वर ।
अयं यो धिष्ठितो लोको गोलोक इति तत्पुनः ।
अधिष्ठाता तस्य विष्णु कृष्णो यं त्वधितिष्ठति ।।[1]

शंखचूडवधार्थं याचमानेभ्यो देवेभ्यः शिवोपदेशः देवोभ्यो राज्यं देहि नो चेद्युध्यस्वेति शंखचूडसविधं शिवेन पुष्पदन्तदूतप्रेषणम्, वीरभद्र-नन्दिकान्यष्ट भैरवाद्यनेकशिवगणानां तत्सैन्यसंख्याभिधानपुरःसरं युद्धयात्रावर्णनम्, भार्यां तुलसीं समाश्वास्य पुत्रे राज्यं समर्प्य शंख-चूडस्य युद्धयात्रोपक्रमः वर्णितं श्रीमद्भागवतादेव्यासैकत्रिंशदध्याया-दारभ्य चतुस्त्रिंशदध्यायपर्यन्तम् । मरीचिपुत्रकश्यपाद्दानवोत्पत्तिः पूर्वं देवास्त इत्यादि कुमिनता प्रकटनपुरःसरं सजातिभर्युद्धमनर्थहेतुरि-त्यादिशिवोपदेशो दूतं प्रति देवाः सदैव स्वकार्यसाधकास्तैर्योद्धव्य-मेवेति शंखचूडाशयकथनपूर्वकं दूतवचनम्, देवानां दानवानां च रोमहर्षण-युद्धवर्णनम् शंखचूडेन कार्तिकेयादिमहावीराणां निस्पन्दयुद्धवर्णनम्, ब्रह्म-

---

1• शि०पु०रु०सं०यु०ख० अ० 30 श्लोक 27, 28, 29

पाशुपतास्त्रप्रयोगपूर्वकं श्रीकालिचन्द्रचूडयोर्युद्धवर्णनम् वर्णितम् पञ्च-
त्रिंशदध्यायादारभ्याष्टात्रिंशदध्याय पर्यन्तम् ।

ततः रुद्रसंहितायामन्तिमे युद्धखण्डे परिसमाप्तिपर्यन्त-
गशरीरिणा वाचा श्रीशङ्कराहते सम्भाव्ये शंखचूडस्य वधो
इत्युक्ते शिवशंखचूडयोरत्युत्कटयुद्धवर्णनम् । कालीभैरवनन्द्यादिद्वारा
शंखचूडसैनिकानामसंख्यानां वधः । श्रीशिवशंखचूडयोस्तुमुले युद्ध
वृत्तनारायणकवचस्य शंखचूडवधो नारायणप्रार्थनां विना दुर्घटत्वा-
काशवाण्याभिहिते शिवेन नारायणप्रार्थनं नारायणस्य वृद्धब्राह्मण-
रूपेण शंखचूडाद्कवचयाचना शिवद्वारा शंखचूडवधश्च । त्वं शिलाभवेति
विष्णवे तुलसीशापः तस्याश्च गण्डकीनदीरूपता तयोश्चिरकालिक
सङ्गमः । पार्वतीप्रस्वेदतोऽन्धकस्य जन्म पुत्रार्थं तपस्यते हिरण्या-
क्षाय शिवद्वारा तस्य दानम्, हिरण्याक्षो भूमिमपहृत्य पाताले गते
वाराहरूपिणा विष्णुना तस्य वधपुरःसरं भूम्यानयनम् । हिरण्याक्षे
निहते क्रोधं हिरण्यकशिपोर्घोरतपश्चरणं तस्माद्भीतदेवानां क्षीरसागर-
शायिविष्णुशरणगमनं तेन च तं दुष्टं दैत्यं हनिष्यामीत्यभयदानेन
कालान्तरे नृसिंहरूपेण तद्वधः । प्राप्तस्वपितृराज्यस्यान्धकस्य
त्रिलोकीविद्रावणपार्वती   श्रवणजन्यात्तृष्णस्य योगिरूपधारिशिवस्य
पार्वतीयाच्नार्थं दूतप्रेषणम् । शम्भोश्च तद् विपरीतोत्तरदानेना-
न्धकस्य युद्धे योगः ।अन्धकासुरशिवसैन्ययोर्घोरयुद्धवर्णनम् । वीर
भद्रादीनां युद्धे पराजयः शिवस्याधिकबलसम्पादनार्थं तपश्चरणम् ।
अन्धकप्रार्थनया युद्धहतवीराणां शुक्रेण सञ्जीविन्योज्जीवनम् ।
पित्रादिनिदेशान्नन्दिना दैत्यगुरोर्ग्रहणं शिवद्वारा तन्निगीर्णतद्यक-
वधकाले कोलाहलेन शिवशुक्रद्वारा शुक्रनिःसरणं तस्मै शिवानुग्रहश्च ।

शिवपूजाप्रीतान्धकस्य विकटस्वर्वर्धन्तं स्पर्शनं तत्कृता
प्रीतेन शिवेन तस्मैन्योचितवरदानपूर्वकं तस्मै गाणपत्यपदप्रदानम्।
तपस्तुष्टशिवात् शुक्रस्य सञ्जीविनीविद्यालाभः। उषाचरितं शिव-
शिवाविहारदर्शनेन बाणासुरस्य गर्वोत्पत्त्या शिवात् भुजकण्डूनिवृत्ति-
र्थं किमपि शिवोक्तिः ततः श्रीगौरीप्रेषितया नीलानिरुद्धेन
सभेवारदिलिखितचित्रलेखासाहाय्येनानिरुद्धस्य पुनस्तदन्तःपुरे उषाविहारः
कन्यान्तःपुरदूषकस्यानिरुद्धस्य निग्रहार्थं सैन्यबाणासुरस्य घोरयुद्ध-
वर्णनम्, तस्यानानुरूपं कर्मालोच्य तद्वधाय स्वगाज्ञाणो निर्देशो
न भोक्तव्या तन्निवारणं नागपाशैस्तद्बन्धनमनिरुद्धस्तेन कान्तया
नागपाशच्छेदो निरुद्धस्य बोधया पुनेन विहारः। अनिरुद्धेन दर्शनं
याते तन्मात्रादीनां चिन्ता नारदाज्ञात दशागतस्य वृत्तस्य श्रीकृष्णस्य
तदानयनाय पातालगमनं तत्र बाणेनातिभयङ्करं युद्धम्। शम्भुनाथस्य
तस्य पराजये शोधकोर्वरां शिवाज्ञया पुनस्तस्य पुराजितकृन्तन-
पूर्वकं पराजयकरणं, उषाभिरुद्धयोर्विवाहे द्वारकागमनञ्च रणेस्वभाव-
भङ्गसंज्ञानिवेदस्य बाणासुरस्य शम्भोरित्त नन्दिना सान्त्वनं
बाणस्येशप्रीत्यै नृत्यकरणं तत्तोष्टेनाशिवेन तस्मै गाणपत्यपदप्रदा-
नम्। गजासुरपुत्रगजासुरस्य महेश्वरद्वारा वधस्तदाज्ञया कृत्ति-
वासेश्वरलिंगस्थापनं तत्कृत्तिवसनधारणञ्च। दन्दुभिनिर्ह्रादैत्यवधाय
धृतव्याघ्ररूपिणः शम्भोस्तस्य मुनिप्रार्थनया व्याघ्रेशाख्यलिंगे लोकेऽवस्थानम्।

गौरीद्वारा विदलोत्पलदैत्यवधवर्णनम् वर्णितं श्रीमद्भगवता वेद-
व्यासेन तथा-

"अथ सर्वे सुराः शम्भोर्वरान्प्राप्य स्वरानया ।
स्वधामानि ययुः प्रीतास्तथा काशीनिवासिनः ।।
साम्बिकं शंकरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिपुटाश्च ते ।
प्रणम्य तुष्टुवुर्भक्त्या वाग्भिरष्टाभिरादरात् ।।
साम्बिकोऽपि शिवो व्यास क्रीडित्वा सुविहारिणत् ।
जगाम स्वालयं प्रीतः सगणो भक्तवत्सलः ।
कन्दुकेश्वरलिंगं च काश्यां दुष्टनिवर्हणम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सर्वकामप्रदं सर्वदा सताम् ।।इति[1]

---

1. शि०पु० रु० सं० यु०ख० अ० 59 श्लो 30,31,32,33

अथ शतरुद्र संहिता इति खण्ड विषये विचार:

अस्यां संहितायां 42 अध्यायाः सन्ति । सूत-शौनकस्य शिवावतार जिज्ञासायां परमभागवत श्रीव्यास-शिष्य-सूतेनेरितम् यत् कल्पे कल्पे भगवतःब्रह्मणो कष्ट निवर्तनाय भगवतःशिवस्य अनेके वतारा: सन्ति । तेषु मुख्यतमः पञ्चावतारम् वर्णितम् स्ति । तद्यथा-ईशानः, 2· पुरुषः, 3·अघोरः, 4·वामसंज्ञकः, 5·ब्रह्मसंज्ञकश्चास्ति ।

तत्रैव अखिलसृष्टि युगे-युगे सर्वविध कार्य संचालनार्थं, प्रवर्तनार्थं च भगवतःशिवस्य विविधावतारेषु 1·शर्वः, 2·भवः, 3·रुद्रः 4·उग्रः 5· भीमः, 6·पशुपतिः; 7·ईशानः, 8·महादेवः, इत्यादिनामभि- राख्यातःशम्भोरष्टमूर्तीनामभिधानं तत्तत्कार्यप्रदर्शनञ्च दरीदृश्यते । अथ च प्रजासिसृक्षु ब्रह्मतपश्चरणप्रीतशिवस्य शरीरादर्धनारीश्वर प्रादुर्भावः, शिवाज्ञया च प्रजापति संकल्प सिद्धये ब्रह्मणो भवान्या नारीसृष्टिशक्तिप्रदान पूर्वकं दक्षगृहे वतरणं च वर्णितमस्ति । प्रथमे द्वापरे श्वेतमुनिस्वरूपेण शम्भु अवतारग्रहणं श्वेत श्वेतशिखादिमुनीन्द्रति ध्यानप्रशंसा, द्वितीयादि नवद्वापरपर्यन्तम् तद्रूपेण शम्भोःविविधावतार- ग्रहणं, तत्तदवतारे शिवस्योपदेशपूर्वकमन्ते भक्तापुरचरितमपि संक्षेपेण वर्णितम् । तथा च तत्रैव -मनूनां मन्वन्तराणां, वर्णनपुरस्सरं ऋषभदेव चारित्र्यमपि निगदितम् । दशमाद्यष्टाविंशतिद्वापरपर्यन्तं-भृगुः, अक्ष- बन्धुः, नरायिनं, केतुमंतं त्रिवृत्तं शततेजा, एते व्यासशिष्याःयोगमार्ग- प्रवर्तकाःअविनाशिनो भविष्यन्ति । ते सर्वदैव भक्ताःशिष्याः पाशुपतव्रतिनो, भस्मरुद्राक्षधारिणो त्रिपुण्ड्रश्च भविष्यन्ति । ते वेद वेदांग पारगाःनित्यलिङ्गार्चने रताश्च भविष्यन्ति । एवमेव दशमा- द्यष्टाविंशतिद्वापरपर्यन्तं शिवभक्त व्यासशिष्याणाम् संख्या 112 [द्वादशोत्तरशतम्] भविष्यन्ति ।

एकदा पुत्रकामस्य परमर्षेर्शिलादमुनेः भगवतः शिवस्य तपश्चर्यावर्णनम्, तेन प्रीतो भगवान् शिवेन मृत्युरहित, अयोनिज पुत्र लब्धकामा शिलादंप्रति तथास्तु इति अमोघ वरदानं प्रदाय अन्तर्हिते सति अनन्तरं च श्री शिवात्मकायोनिजनन्दीश्वर पुत्र प्राप्तिः तस्याल्पायुर्योगज्ञान परितापे, दीर्घजीवनप्राप्त्यर्थं नन्दीश्वरस्य तपश्चर्यार्थं वनगमनं सुष्ठुरूपेण वर्णितमस्ति । तपश्चर्या प्रीतेन शिवेन नन्दीश्वरं अजरत्वं, अमरत्वं दुःखरहितं अविनाशित्वं, अक्षयं च वरं प्रदायानन्तरं नन्दीश्वरस्य गणाधिपत्यप्राप्तिविवाहवर्णनं च वर्णितमस्ति । परं " अहमेव सर्वेश्वरो न कश्चिन्मत्तोऽधिक" इति ब्रह्मगर्व नाशाय पवित्राख्यान युतं काल भैरवापरनामकरुद्रावतारस्य वर्णनंलोकहितकारीति । अनन्तरं च भैरवावतार ग्रहणानन्तरं त्रिलोकी तीर्थ भ्रमणे पि स्वपतित विधि शिरश्छेदज ब्रह्महत्या काश्यां कपाल मोचनतीर्थे सद्यो विलयं गतेति कपालमोचन तीर्थस्य सर्वश्रेष्ठत्वं प्रदर्शितम् । ततः भगवतः नृसिंह चरितवर्णनप्रसंगे हिरण्यकशिपुविनाशार्थं भगवान् हरिः एव कुपितो भूत्वा श्रीनृहरिस्वरूपे अवतारं गृह्य तदुग्र-क्रूज्वाला संतप्तजगत्त्रयी रक्षणोपाय प्रश्ने समागतदेवानुद्दिश्य तद् दुःखोपशमाय श्रीमहादेवस्य प्रतिवचनमपि चित्रितमस्ति ।

ततः भगवतः नृसिंहस्योग्रकोपप्रशमनार्थं श्रीमहादेवाज्ञया गणाग्रणी वीरभद्रस्य तदुपकण्ठ आगत्य स साम निवेदने पि नृसिंह-गर्वानपगमात् शिवस्य कोपप्रकाशनम् । तत्रैव समुद्रमन्थन प्रसंगे

अतीवमनोहारि चित्रणं कृतं विद्यते । एकदा शिवेच्छया देवानां दानवानां च कार्यसिद्ध्यर्थं सर्वेषां मनसि एतादृशी भावना समुत्पन्ना यत् समुद्रमन्थनं कर्तव्यमस्माभिः, कृतमपि तैः तेन चतुर्दशप्रकाररत्नानि समुत्पन्नानि, तेषु अमृतस्योपलब्धिः संजाता । देवानां दानवानाञ्च पृथक् पंक्तिं विधाय अमृत-मदिरायाश्च विभाजनं कृतम् । अमृतपानेन देवानां जयःदानवानाञ्च पराजयो भवति । तेन सुधापानेन सन्तृप्तदृप्तदेवमदापहाराय शम्भोर्यक्षेश्वरावतारस्य वर्णनप्रसंगे शिव महापुराणे उक्तं भगवता वेद व्यासेन तथा- दैवैरुक्तं-

यक्षेश्वरस्वरूपेण सर्वेषां नो मदोद्धृतः ।
कृतो मन्यामहे तस्मै नुग्रहो हि कृपालुना ॥
अथो स यक्षनाथो नुगृह्य वै सकलान्सुरान् ।
तिरोऽभूय त्रिदिवैर्वर्यैस्तैर्वान्तरधीयत ॥
इत्थं च वर्णितः शम्भोरवतारःसुखावहः ।
यक्षेश्वराख्यःसुखदःसतां दुष्टो भयंकरः ॥
इदमाख्यानममलं सर्वं गर्वापहारकम् ।
सतां सुखानन्ददं नित्यं भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ॥[1] इति

अथ शिवस्य-शिवायाश्च सहैव शिवशक्तिस्वरूपे दशावतारवर्णन प्रसंगे उक्तम्-सतां भुक्तिमुक्तिप्रदायकं महाकाल नामक प्रथमावतारः तत्रैव शिवस्य शक्ति/शिवा ! महाकाली-

---

1. शि० म०पु० शतरुद्रसंहितायां 16/38,39,40,41श्लोकः।

नाम्ना भक्तेप्सितप्रदा । तार नामके द्वितीयावतारे शक्ति-स्तत्तारा नाम्नाख्याता । तृतीय:-भुवनेश: तत्र शिवाभुवनेशी नाम्ना । चतुर्थ: श्री विद्येश: तत्र शिवा-श्रीविद्या । पंचम: भैरवावतार: ,तत्र गिरिजा-भैरवी नाम्ना । षष्ठ:छिन्न-मस्तक: तत्र शिवा-छिन्नमस्तका । सप्तम:-धूमवान,शिवास्तत्र धूमावती अष्टम:-बगलामुख:,तत्र वै शिवा-बगलामुखीति । नवम:-मातङ्गावतार:,शिवास्तत्र मातङ्गीनाम्ना । दशमा-वतारे शिव:कमल तत्र शिवा कमला नाम्ना स्वभक्तान् पालयति, परिपोषयति च । उक्तञ्च -

> एते दशावताराश्च शङ्करस्य महात्मन: ।
> नाना सुख प्रदानित्यं सेवतां निर्विकारत:।।
> एतासामपि शक्तीनां अद्भुतोमहिमामुने ।
> सर्व कामप्रदो ज्ञेयस्तंत्रशास्त्रादिगर्भितम् ।।इति[1]

अनन्तरं -दैत्योपद्रुतदेवरक्षा कामकश्यप तप:परितुष्ट सर्वत: सुररक्षार्थकृपात्वादेव एकादश रुद्रावतारवर्णनप्रसंगे -

> कपाली 1 पिंगलो 2 भीमो 3विरूपाक्षो 4विलोहित:5।
> शास्ता 6 अजपाद 7 हिर्बुध्न्य:8शम्भु 9चण्डो 10भवस्तथा।।
> एकादशैते रुद्रास्तु सुरभीतनया:स्मृता:।
> देव कार्यार्थमुत्पन्ना:शिवरूपा:सुखास्पदा:।।

---

1. शि०पु० श०रु०सं० 17/12, 14 श्लोकौ ।

ते रुद्राः काश्यपा वीरा महाबल पराक्रमाः ।
दैत्यान् जघ्नुश्च संग्रामे देवानामुपकारिणः ।।[1] इति

अस्यामेव संहितायाम् दुर्वासादीनां चरित वर्णनप्रसंगे शिव-विष्णुब्रह्मादीनामंशात् अत्रिपत्नी अनसूयीया क्रमशो ब्रह्मणोंशात् चन्द्रमा, विष्णोरंशात् दत्तात्रेयः, शिवांशात् दुर्वासामुनिशार्दूलःसमभवत् । एवमेव पुत्रकामस्यात्रेःसर्वश्रेष्ठदेव-तपश्चरणं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाया देवत्रयस्य वरं याचस्वेति तदन्तिकमागमनं तदंशेभ्यश्चन्द्रदत्तात्रेय दुर्वासा समुद्भवो । दुर्वाससो म्बरीषादीनां धर्मपरीक्षावर्णनं वर्णितमस्ति ।

हनुमदावतार कथनप्रसंगे-

एकस्मिन् समये शम्भुरद्भुतोतिकर प्रभुः ।
ददर्श मोहिनीरूपं विष्णोःसहि वै सद्गुणः ।।
चक्रे स्वं क्षुभितं शम्भुःकामबाण हतो यथा ।
स्ववीर्यं पातयामास रामकार्यार्थमीश्वरः ।।
तद्वीर्यं स्थापयामासुः पत्रे सप्तर्षयश्च ते ।
प्रेरिता मनसा तेन रामकार्यार्थमादरात् ।।
तैर्गौतमसुतायां तद्वीर्यं शम्भोर्महर्षिभिः ।
कर्ण द्वारा तथांजन्यां रामकार्यार्थमाहितम् ।।
ततश्च समये तस्मात् हनुमानीति नामभाक् ।[2]
शम्भुर्जज्ञे कपितनुर्महाबल पराक्रमः ।।

---

1. शि०पु० श०रु०सं० 18/26,27,28
2. " " 20/3,4,5,6,7

एवं मोहिनीरूपमुग्धस्य हरस्य मनःक्षोभात् वीर्यच्युतिः, सप्तर्षि द्वारा गौतमसुतायामञ्जन्यां कर्णद्वारा तस्याधानम्, ततश्च यथावसरं हनुमज्जनिः, हनुमतः सूर्यादध्ययनं तन्निदेशेन च तस्य सुग्रीवोपकण्ठे गमनम्, सीतान्वेषणादि श्रीरामकार्य करणादि सुस्फुटरूपेण वर्णितमस्ति ।

महेशावतार कथने-एकदा प्रीतो शिवः शिवायाः अनु-रोधेन भैरवं द्वारपालं नियुज्य अन्तःपुरे शिव-शिवा स्वेच्छया विहारकरणप्रसंगे, स्वस्थः शिवा बहिर्गन्तुकामा द्वारपालेन भैरवेन कुदृष्ट्या वरोधितः, गिरिजया च शापितस्तम् शिवेन बहुविध-आश्वास्य भैरवस्यप्रियकरणार्थं भैरवेन सह क्षितावतरत् । शिवस्तत्र महेशः, शिवा च शारदानाम्नाख्याता भैरवो पि वेताल योनौ जनिः ।

वृषभावतारप्रसंगमपि अतीवमनोहारी चित्रितमस्ति। एकदा जयैषिणोदेवाः क्षीरनिधिं मथितुं उद्यता, किन्तु कथं मन्थन-भविष्यति इति चिन्तातुरेषु देवेषु नभोवाणी संजाता-

हे देवा असुराश्चैव मन्थध्वं क्षीरसागरम् ।
मन्दरं चैवमन्थानं रज्जुं कुरुत वासुकिम् ।।[1]

एवमेव मथ्यमानेमहोदधौ चतुर्दश रत्नानि समुत्पन्नानि । तथा-

---

1. शि०पु० श०रु० सं० 23/6

57

क्षीरोदे मथ्यमानेतु श्री:सर्वलोकमहेश्वरी ।
समुद्भूता समुद्राच्च भृगुपुत्री हरिप्रिया ।।
धन्वन्तरि:शशांकश्च पारिजातोमहाद्रुम: ।
उच्चै:श्रवाश्च तुरगो गज ऐरावतस्तथा ।।
सुरा हरिधनु शंखो गाव:कामदुधास्तत: ।
कौस्तुभाख्यो मणिश्चैव तथा पीयूषमेव च ।।
पुनश्च मथ्यमाने तु कालकूटं महाविषम् ।
युगान्तानल संजातं सुरासुरभयावहम् ।।
पीयूष जन्मकाले तु बिन्दवो ये बहिर्गता: ।
तेभ्य: कान्ता:समुद्भूता बह्वयो ह्यद्भुत दर्शना: ।।[1]

एवम् रत्नानि समुत्पन्ने शिवाज्ञया भगवान् विष्णु: मोहिनीरूपं धृत्वा अमृतस्य -मदिरायाश्च विभाजनं देवासुराणाम-मध्ये कृतवान् । पीतानन्तरं तै:युद्धयोरेभे । देवानां जय:दैत्यानान्च पराजयो जात: । पराभवं प्राप्य अवशिष्टासुरा पाताललोकं जग्मु: । विजयदर्थ दर्पितो विष्णु: स्वान्यायुधानिगृहीत्वा पाताललोकं गत्वा रमण्यो विलोक्य च मोहात् ताभ्य:बहूनो पुत्रा:अजीजनत ते पुत्रा:दुष्टैर्कर्मो,तपश्चर्या चारिणो मुनीन्यपि संत्रासं उत्पादयामास । मुनयस्तु शिवभक्ता: । तेषां संरक्षणाय मोहात् विष्णुं निवारणाय च अतिशय बलिष्ठवृषभरूपं धृत्वा युद्धे उन्मत्तान् विष्णुपुत्रान् निहन्य विष्णोरपि मोहं विनाशयामास

---

1. शि० म० पु०श०रु०सं० 22/16, 17, 18, 19, 20

ततः विष्णुरुवाच -

देव देव महादेव करुणासागर प्रभो ।
मायया ते महेशान मोहितो हं विमूढधीः ।।
कृतं युद्धं त्वयैशेन स्वनाथेन मया प्रभो ।
कृपां कृत्वा मयि स्वामिन्नो पराधो हि सद्वताम् ।।[1]

इत्थं निवेद्यशिवं विष्णुःतत्रैव स्वं चक्रं परित्यज्य द्वितीयं शिवप्रसादरूपं चक्रं प्राप्य प्रचलित सन् विष्णुलोकं ययौ ।

इदं पवित्रमाख्यानं यःपठेच्छिव सन्निधौ ।
शत्रुबाधाभयं नास्ति भुक्तिमुक्ति प्रदं सताम् ।।

पिप्पलादावतार चरित्रप्रसंगे- एकदा वृत्रासुरेणपरा जिता देवाःगुरुबृहस्पतिमग्रेकृत्वा मुनिदधिचेःआश्रमं गताः। स्वार्थ-साधकमिन्द्रं विलोक्य स महामुनिः सुवर्चा स्व भार्यां अन्तःसम्प्रेष्य: देवागमनमभिप्रायं विज्ञाय शिवंध्यात्वा स्व शरीरमुत्सर्जयामास । ततः देवराज इन्द्रःकामधेनुना महात्मादधीचेः अस्थीनि प्राप्य त्वष्ट्राज्ञया विश्वकर्मांविनिर्मित सुदृढवज्रमादाय वृत्रं विनाशयामास। किंचित् कालानन्तरं सुवर्चावहिरागत्य, स्वपतिमविलोक्य,देवान् शशाप । परं दिव्यां चितां निर्माय तस्मिन् प्राणान् त्यक्तुकामा तां विलोक्य शिवेच्छया नभोवाणी संजाता । हे प्राज्ञे ? तव कुक्षौ महामुनेः परं तेजो तिष्ठते तत् यत्नं परिपालयेति । इति श्रुत्वा

1• शि०म०पु० श०रु०सं० 23/15, 16

सुवर्चा प्रस्तरखण्डमेकमादाय स्वगर्भं विदारयामास । तेन महा-दिव्य,मुनितेज:पुञ्जरूपे प्रादुर्भूत: सुवर्चा च पतिलोकम् गता । स तु साक्षात् महादेव एव पुत्र रूपे आसीत् । तत:विष्णुकादि-देवा:स्मागत्य सविधितस्य बालकस्य संस्कारं विधाय पिप्पलादेति नामकरणं चकार ।

ये भक्ता:अस्य पिप्पलादावतारस्य चरित्रं शृणोति श्रावयति वा तस्य शनिकृत पीडानुभूतिर्नभवति ।

सभार्याहुकभिल्लस्य भक्त्या तुष्टेन शिवेन यतिरूपेण परीक्षणम् परीतायै आहुकायै जन्मान्तरे त्वं विदर्भराजतनया आहुकस्च नलो त्वं च भवत् प्रीतिकरौ भविष्यामिहंस: शिवस्य इति वृत्तान्तमपि दर्शनीयं वर्तते । स्व अवज्ञया शक्रं जिघांसो: शिवस्य प्रणिपातपुर:सरं गुरो:प्रार्थना प्रतीताच्च तस्मादर्शनपूर्वक मिन्द्रलाभ:इन्द्रं जीवयेति गुरुनिर्वन्धन ईश्वरेण इन्द्रजीवनं गुरु बृहस्पतये च इति संज्ञा वर्णनप्रसंगे शिवस्य अवधूतेश्वर अवतारस्वरूपस्य गुरुबृहस्पतिना प्रार्थना । यथा-

देव देव महादेव शरणागत वत्सल ।
प्रसन्नो भव गौरीश सर्वेश्वर नमो स्तुते ।।
मायया मोहिता सर्वे ब्रह्मविष्ण्वादयो पिते ।
त्वां न जानन्ति तत्त्वेन जानन्ति त्वदनुग्रहात् ।।[1]

---

1. शि०म०पु० श०रु०सं० 30/22,23

इत्थं प्रार्थ्यमाने प्रसन्नोशिव:तस्मैवरमदात् -

> प्रीतस्ते हं सुराचार्य ददामि वरमुत्तमम् ।
> इन्द्रस्य जीव दानेन जीवेति स्वं प्रथां व्रज[1] ।।इति

शिवस्य द्विजेश्वर अवतार वर्णनम्

एकदा संग्रामे विदर्भनरेशसत्यरथ:शत्रुभि:पराभवे जाते, अन्तर्वत्न्या तत् पत्न्या गृहान्निर्गताया मार्गे पुत्रजननान्तरं तस्या निधनं जातमनाथस्यापत्यस्य पोषणार्थं भिक्षुवर्य द्विजेश्वरशम्भुप्रेरणया कस्याश्चिद् विधवा ब्राह्मण्या सद्योआगमनम् बालकं दृष्ट्वा सन्देहवतीं तां विलोक्य यतिरुवाच -

> सन्देहं कुरु मो चित्ते विप्रभामिनि मा क्वचिद् ।
> रक्षैनं बालकं प्रीत्या सुपवित्रं स्वपुत्रकम् ।।
> अनेन शिशुना श्रेय: प्राप्स्यसे न चिरात्परम् ।
> पुष्णीहि सर्वथा ह्येनं महातेजस्विनं शिशुम् ।।[2]

इत्यादिश्य शिव:तस्य बालकस्य सर्ववृत्तान्तं कथयति तत:सा विप्रपत्नी भिक्षुवर्य:साक्षात् शिव:इति ज्ञात्वा प्रणति पुरस्सरम् स्वीकरोति यथा-

---

1. शि०म०पु० श०रु० सं० 30/34
2. " " 31/27,28

एवदागतैनं बालं हि रक्षयिष्यामि स्वपुत्रवत् ।
पोषयामि नात्र सन्देहो मद्भाग्यात्त्वमिहागत:।।[1]

इत्यादिप्रसंगं च भक्ताभिष्टकारिण:। इति ।

शिवस्य ब्रह्मचारी अवतार वर्णनम् -

एकदा दक्षपुत्री सती पितृगेहे अनुष्ठितयज्ञे पतिस्थान-मविलोक्य योगाग्निना तच्छरीरं परित्यज्य हिमवत्गेहे मेनाया: उदरात् पुत्रिरूपे अवतारं गृह्य अनुदिनवर्धमानेन विवाह योग्या संजाता । नारदेनागत्यकथिता यत् सर्वगुणसम्पन्नायास्या पति: विष्णुरेवभविष्यत्येत् वा न । इति नारदेरितमाकर्ण्य पार्वती शिव एव ममपति: भविष्यति इति विचार्य तपस्यार्थं सख्या विजया सह वनान्तरं जगाम तत्र उग्र तपस्तप्तुमारभे । कालान्तरे शिवेन प्रेरिता सप्तर्षयो आगत्य विविध विधिना तां सम्परीक्ष्य गता:। अनन्तरं च शिव:स्वयं दिव्य ब्रह्मचारिवेशं धृत्वा तत्रागत्य च पार्वतीपरीक्षणमारेभे । शिवेन पृष्टा यत् हे ? कल्याणि त्वं कासि अत्र अरण्ये कस्य,कस्मै,किमर्थं उग्रतपं विधास्यति इति। तं ब्रह्मचारिणं विधिवत् सम्पूज्य पार्वती:सर्वं निवेदयति । ब्रह्म-चारिणा तस्या:मनोरथं ज्ञात्वा-परीक्षणभावनया च ब्रह्मेन्द्र विष्ण्वादि देवानां प्रशंसा कृता । पार्वती सर्वं उपेक्ष्य शिवपति-रिच्छा व्यक्तीकृता तां श्रुत्वा पुन:ब्रह्मचारि:शिवनिन्दा,तस्य अगोत्रत्वादिकं वर्णयति ।

-------------------- -----

1. शि० पु० रु० स० सं० 31/30

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता,
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ?
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते,
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ।।¹

इत्थं शिवनिन्दां श्रुत्वा ब्रह्मचारिणं धिक्कार्य वनान्तरं गन्तु-कामायां विलोक्य शिवःप्रसन्नोभूत्वा साक्षात् वास्तविक स्वरूपं धृत्वा पार्वतीं प्रति वरं ब्रूहित्यवोचत्-पार्वत्या भवान्नेव मम पतिःभवतु इति स्वीकार्य शिवःपार्वत्यासह हिमवत् पार्श्वे आगत्य सविधिपाणिग्रहणं चकार ।

शिवस्य अश्वथामावतारवर्णनम् -

पुत्रार्थं अत्युग्रं तपश्चरतो द्रोणाचार्यस्य पत्न्यां अश्व-थामरूपेणसम्भोरवतारः एकदा पुत्र कामनया,देवर्षि बृहस्पते पुत्रः महर्षिभरद्वाजः,तस्यात्मज अयोनिजद्रोणाचार्यःआसीत्। स एव द्रोणाचार्यःपुत्रकामनया उग्रतरं तपःशिवमुद्दिश्य कृतम्,तेन प्रीतो-शिवःद्रोणसम्मुखमागत्य वरं ब्रूहीति"प्रावोचत् । द्रोणेनोक्तम्-भवान यदि प्रसन्नो स्ति नहिं स्वांशेन तेज बल,बुद्धि समन्वितं पुत्रं ददस्व तथेत्युक्त्वा अन्तर्हितोशिवः। द्रोणस्तु गृहं गत्वा,पत्न्या अग्रे सर्वं कथयति । शिवेच्छया कालान्तरे द्रोणपत्निगर्भात् अश्व-थाम नामकपुत्रमजीजनत् । स एव अश्वथामःमहाभारते कौरवाणां सर्वविध हितसाधकः,पाण्डवानां कुले क्रूर कालःवीराणां मध्ये

1· कुमार सम्भवे -

सेनानायक रूपेण च प्रसिद्धो बभूव । उक्तं च-अश्वथामावतारस्ते वर्णित: शंकर प्रभो:। सर्वसिद्धिकरश्चापि भक्ताभीष्टफल प्रद:।।[1]

भगवत:शिवस्य किरातावतार वर्णनम्- एकदा द्यूत क्रीडायां पराभवं प्राप्यानन्तरं पाण्डवा:द्वैतवनमागत्य तत्रैव वसित: तत्रापि पाण्डवानां अनिष्टसाधनार्थं दुर्योधनेन प्रेषितो महर्षि दुर्वासा बहुशिष्यगणैर्युक्तो अकाले तत्रागत्य भोजनार्थं इच्छाव्यक्तीकृत:। पान्चाल्या:श्रीकृष्णस्मरणपूर्वकम् अक्षयपात्रत: शाकपत्रमेकं कृष्णेन तेन सर्वेषां तृप्ति:कृता । श्रीकृष्ण कृपया तदुद्धारे जाते सति,भगवत:व्यासस्य पाण्डवानामन्तिकेगमनम् । पाण्डवै:सम्पूजितो व्यास:प्रसन्नो भूत्वा पाण्डवानां जयार्थं शिवास्त्र प्राप्तये चन्द्रकीलपर्वते अर्जुनं सम्प्रेष्य स्वयंगत:। अर्जुन: चन्द्र कीलपर्वतमागत्य तत्रैव निजास्त्र संधार्य अत्युग्रं तपस्तप्तुमारेभे । ऊर्ध्व बाहू नभोदृष्टि: पादांगुष्ठशिरोपनि:"इत्येवं रूपेण शिव-पन्चाक्षर "ऊ नम:शिवाय" इति महामन्त्रस्य जपमारेभे ।किंचित् कालानन्तर दुष्टचेता दुर्योधनेन प्रेषितो मूकाख्यो दैत्य:विशाल-काय शूकररूपं धृत्वा भयंकर शब्द कुर्वाणो अर्जुनस्य सम्मुखमायाति। तदुग्ररूपं दृष्ट्वा शिवं स्मृत्वा अर्जुन:स्वबाणमुत्सर्जयति, शूकर पृष्ठत:स्वयं भगवान्शिव:स्वगणेनविभूषित:सन् शूकरे स्वकीयं बाणमपि व्यासृजत् तेन शूकरस्यैहिक लीला समाप्ता । क्षणान्तरं अन्तर्हितो शिव:स्वगणमेकं सम्प्रेष्य स्वबाणमानेतव्यमित्यादिशत् यदा सगण:बाणमानेतुमागत:तदा अर्जुनो पि स्वकीयं बाणंग्रहीतुं

1.शि०म०पु०श०रु०सं० 36/43

त्यगत:। उभयोमध्ये विवादो संजात: ।अर्जुनेन पराभूतो शिवगण:शिवसमीपमागत्य यथावत् सर्वं निवेदितवान् । तच्छ्रुत्वा अतीव प्रसन्नो शिव:स्वगणै:सह अर्जुनसमीपमागत्य किरात् स्वरूपे बहुविध उपदेशित:, किन्तु अर्जुन स्वशायरतां न स्वीकरोति। पश्चात् अर्जुनेन सह किरातवेशधारिणो गणैयुक्तो शिवस्य भीषण-युद्ध प्रारम्भो जात:। तस्मिन् अर्जुनबाणैहता: शिवगणा:इतस्तत: पलायिता:। साक्षात् स्वामिन् शिवेन सह युद्धो भवत् । पश्चात् तेन प्रीतो शिव:स्वकीयं वास्तविकं रूपं अर्जुनाग्रे प्रकटयति। तं दृष्ट्वा विस्मितेन खिन्नमनसा अर्जुनेन सव्रीडया मुहुर्मुहु: शिवं ध्यात्वा प्रणम्योक्त-

देव देव महादेव करुणाकर शङ्कर ।
ममापराधं सर्वेश क्षन्तव्यश्च त्वया पुन: ।।
किं कृतं स्वमायाद्य छलितो स्मित्वयाधुना ।
धिङ्मां समरकर्तारं स्वामिना भवता प्रभो ।।[1]

इत्येवं अर्जुनस्य स्तुतिं श्रुत्वा- शिवेन कथितम् -

न खिद पार्थ भक्तो सि मम त्वं हि विशेषत:।
परीक्षार्थं मया ते च कृतमेवं शुचं जहि ।।[2]

---

1. शि० म० पु० श०रु० सं० 41/21,22
2. " " 41/25

शिवोक्तिमतां विश्रुत्य अर्जुन:शिव स्वपरमेशं हृदिनिधाय बहु-विध स्तुतिं चकार -

नमस्ते देव देवाय नम:कैलासवासिने ।
सदाशिव नमस्तुभ्यं पञ्चवक्त्राय ते नम: ।।
कपर्दिने नमस्तुभ्यं त्रिनेत्राय नमो स्तुते ।
नम:प्रसन्नरूपाय सहस्त्रवदनाय च ।।इति[1]

स्तुत्वा प्रीतो शिव:अर्जुनम्प्रत्यवोचत्-

स्वं महास्त्रं मयादत्तं दुर्जयस्त्वं भविष्यति ।
अनेन सर्वशत्रूणां जयकृत्यमवाप्नुहि ।।
कृष्णं च कथयिष्यामि साहाय्यं ते करिष्यति ।
स वै ममात्मभूतश्च मद्भक्त:कार्यकारक: ।।[2]

एवमुक्त्वा भगवाञ्छिव:निजास्त्रपाशुपताख्यं अर्जुनं सम्प्रदाय अन्त-र्हितो भवत् ।

उक्तञ्च केनापि कविना-

उत्तुङ्गगुरुनिम्नगा कलयितं नानामृगै:संकुलम् ,
संकामन्मृगयुद्रुतं हिमवत: श्रृंगारन्तरम् श्रृंगत: ।।
निजास्त्रमुदिशन्
पुण्यान्मेघपिनाकयालिखलान्लीलाकिरात:शिव: ।।[3]

1· शि० म० पु० श० रु० सं० 41/34,35

2· " " 41/56,57

3· छत्रपति साम्राज्ये मंगल श्लोक: ।

266

शिवस्य द्वादशज्योतिर्लिंगावतारवर्णनम्-

1. सोमनाथावतार: चन्द्रमस:कष्टनिवर्तनार्थं सौराष्ट्रप्रदेशे ।
2. मल्लिकार्जुनावतार:सर्वेषां मुक्तिदायक: श्रीशैलपर्वते ।
3. महाकालावतार:-अखिलांगतिप्रद: उज्जयिन्याम् ।
4. ओंकारलिंगावतार:-भक्तानामभीष्टप्रद: अमलेश्वरस्थाने ।
5. केदारेश्वरावतार:-दर्शनेनाभीष्टद: केदार खण्डे
6. भीमेशावतार: भीमनामकं दैत्यं निहन्य,कामदेशीय राज: संरक्षणार्थं हिमवत् पृष्ठे डाकिन्यां ।
7. विश्वेशावतार:-अखिल ब्रह्माण्डभुक्तिमुक्तिद: ।वाराणस्यां ।
8. त्र्यम्बकावतार:-महर्षिगौतमस्य कामनासिद्ध्यर्थम् -गौतमीनामके नद्यास्तटे ।
9. वैद्यनाथावतार:-रावणार्थम्,भुक्तिमुक्तिप्रदायकं च।चिताभूमौ ।
10. नागेशावतार:-महापातकोपपातकनिवारणार्थम्।अयोध्यायाम् ।
11. रामेश्वरावतार:-श्रीरामस्य कार्यसिद्ध्यर्थम् । सेतुबन्धस्थाने ।
12. घुश्मेशावतार:-घुश्मा प्रीत्यर्थम्-दक्षिणस्यांदिशि सरोवरे ।

कथितञ्च शिव महापुराणे-

> केदारो हिमवत् पृष्ठे डाकिन्यां भीमशंकर: ।
> वाराणस्यां च विश्वेशस्त्र्यम्बको गौतमीतटे ।।
> सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्रीशैलेमल्लिकार्जुन: ।
> उज्जयिन्यां महाकाल ओंकारे चामरेश्वर: ।।

वैद्यनाथ चिताभूमौ नागेशोदारुकावने ।
सेतुबन्धे च रामेशो घुश्मेशश्च शिवालये ॥
अवतार द्वादशकम् एतच्छम्भोः परमात्मनः ।
सर्वानन्दकरं पुंसां दर्शनात् स्पर्शनान्मुने ॥[1]

अन्यच्च -

एतां ज्योतिर्लिंगं कथां यःपठेच्छृणुयादपि ।
मुच्यते सर्व पापेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति[2] ॥इति

1· शिव म०पु० श०रु०सं० 42/2,3,4,5
2· " " 42/58

अथ कोटि रुद्र संहिता इतिवृत्त विषये विचार:

अस्यां संहितायाम् 43 अध्याया:सन्ति । तत्र केवलं द्वादशज्योतिर्लिंगानामुपलिंगानाञ्च वर्णनमस्ति । तथा-
द्वादशज्योतिर्लिंगविषये-

सौराष्ट्रे सोमनाथं च श्री शैले मल्लिकार्जुनम् ।
उज्जयिन्यां महाकालमोंकार ममलेश्वरम् ।।
केदारो हिमवत् पृष्ठे डाकिन्यां भीमशंकर: ।
वाराणस्यां तु विश्वेशं त्र्यम्बकं गौतमी तटे ।।
वैद्यनाथश्चिताभूमौ नागेशो दारुका वने ।
सेतुबन्धे तु रामेशं घुश्मेशच शिवालये ।।
द्वादशज्योतिर्लिंगानि प्रात:सायं पठेन्नर:।
भस्मी भवन्ति पापानि पुनर्जन्मान विद्यते ।।

अन्यच्च-

पृथ्वीसमुद्रयो:संगमे सोमेश्वरस्य उपलिंग:अन्तकेश:।

मल्लिकार्जुनस्य उपलिंग: -रुद्रेश्वर: ।
महाकाललिंगस्योपलिंग: -दुग्धेश: ।
केदारेश्वर लिंगस्योपलिंग: -भूतेश्वर: ।
भीमशंकरस्य उपलिंग: -भीमेश्वर: ।
नागेश्वरस्योपलिंग: - भूतेश्वर:।
रामेश्वरस्योपलिंग: - गुप्तेश्वर: ।
घुश्मेशस्योपलिंग: -व्याघ्रेश्वर: ।

अन्ये पि अनेके उपलिंगा: सन्ति सततो धनप्रद:,येषां दर्शन,स्पर्शन,पूजनमात्रेणैव जीवानां सर्वप्रकारकं भुक्तिं मुक्तिं च करलोऽस्थिता एव । पतितपावनी भगवती गंगायास्तटे काश्यां भगवान विश्वेश्वरस्य,कृत्तिवासेश्वरोपलिंग: ।

स्वर्गेधस्थ-त्रिभाण्डेश्वर:उपलिंगञ्च विद्यते ।
कौशिक्यास्तटे -भूतेश्वर:नारीश्वरश्चोपलिंगे विद्यते ।
फाल्गुन्या स्तटे-पूरेश्वर: ।गाण्डकीतटे-वटुकेश्वर: ।
एतादृशमनेके उपलिंगा:सन्ति ।

अत्रिश्वरलिंगोत्पत्तिप्रसंगे महर्षि अत्रि तथा तत्पत्नि अनसूयादेव्या:अविचल भक्ति,शिवाराधन-परमप्रभावेण गंगाया: मन्दाकीनी,शिवस्य च अत्रीश्वरोत्पत्ति:तत्रैव अनसूया तत्परतुष्टा गंगातदाभ्भेन्युवास- वरदित् सद्योपस्थितं शिवं प्रति भवता त्रैव स्थातव्यमिति तपत्निकाविवरयाचनानन्तरं गंगा तत्र मन्दाकिनी नाम्ना शिवश्च अत्रिश्वर नाम्ना अद्यापिस्थितो स्ति ।

नन्दिकेशशिवलिंग माहात्म्य वर्णने कश्चित् द्विज:पुत्राभ्यां स्वप्रियां समर्प्य काशीं प्राप्त:तत्रैव मृतश्च । कालान्तरे द्विज भार्या पि मृत्युं सम्प्राता,ततो ज्येष्ठपुत्रो मृतमात्रास्थि काशीं प्रति निनीषन्प्रस्थितो सायंकाले कश्चित् ब्राह्मणस्य भवने वसत् ।सायंकाले गृहेश ब्राह्मणेन गोदोहनकाले वत्स प्रताडनं, प्रभाते च गृहेशपुत्रेण तदाकूले सति स्व वत्सेन सह गत्वा गृहेश पुत्रवध:तेन कृष्णत्वमाप्ताया-

गत्वा सद्यः नर्मदातटं प्राप्य तत्र स्नात्वा नन्दिकेशस्य दर्शनेन
पुनः शबलं गामवलोक्य विस्मयमानो व्रजन् ब्राह्मणपुत्रः गंगया बोधितः
स्वमातरस्थि नर्मदायां प्रक्षिप्य दिव्यरूपामम्बां स्वर्यान्तीमवलोक्य
स ब्राह्मण पुत्रः नर्मदायां स्नात्वा नन्दिकेशस्य दर्शनं कृत्वा तत्स्थानस्य
महिमायाः गुणगानं कुर्वन् गृहं निवृत्तः । लिंगोत्पत्ति विषये
तपः प्रवृत्तां बालविधवा ऋषिकन्यया तत्रैव पार्थिवलिंगं निर्माय
पूजिताऽत्यकत् । कालान्तरे कश्चिद् मूढनाम्नासुरेणागत्य स्मरा-
क्रान्तमनसा पीड्यमानां तां ऋषिकन्यां रिरक्षयिषुः साक्षात् शिव-
स्तस्मिन् लिंगादेव आविर्भूय दैत्यं जघान, सर्वेदेवाः गंगा च तत्र तदा
समागता, पश्चात् प्रतिवर्षं वैशाखसितसप्तम्यां गंगा तत्र प्रयातीति
च वर्णनम् विद्यते ।

ततः गोकर्ण क्षेत्रस्थ महाबलाख्य शिवलिंगमाहात्म्यवर्णने
व्यभिचार रथकता सौमिनी द्विजकन्या शूद्रपत्नीभूत्वा गोवत्सं
हत्वा जन्मान्तरे जन्मान्धा चाण्डालकन्या भूत्वा गोकर्ण क्षेत्रेगत्वा
केनापि दत्तं बिल्वपत्रमसारतया प्रक्षिप्य-दैवात् शिवलिंगे तत्
पत्रपातात्, तस्याः परमपदप्राप्तिश्च । ततः गुरुशापात् राक्षसत्व-
माप्तो मित्रसहोराजामुनिकिशोरमभक्षयत् ,ततो हत्या विकलम्भ्यर्च्य
शिवपदमवाप्ति वर्णनञ्च सम्यक् वर्णितमस्ति ।

उक्तं च-

य इमां शृणुयान्नित्यं महाबल कथां प्रियाम् ।
त्रिसप्तकुलजैः सार्धं शिवलोके व्रजत्यसौ ॥[1]

---

1. शि०पु०को० रु०सं० 10/50

उत्तरदिगस्थ शिवलिंग वर्णने-भालचन्द्र पशुपतिलिंग वर्णन माहात्म्यप्रसंगे- श्रीसूतेनेरितं यत्-उत्तरस्यां दिशि गोकर्णक्षेत्र मस्ति, तत्र दिव्यमहावने भालचन्द्र नामकं शिवलिंगं रावणेनानीय स्थापित:। तथैव नेपालदेशे सर्वविधमनोरथपरिपूरक:शिवस्य पशुपतिनामक ज्योतिर्लिंगमस्ति ।

नागेश्वर ज्योतिर्लिंगवर्णनप्रसंगे-एकदा उत्तरस्यां दिशि दारुक नामके सघनवने अनेके ऋषय: ऋषिपत्न्यश्च शिवा-राधन विधौ मध्याह्ने समीधागाहरणाय तस्मिन्नेव वनैकप्रदेशे गता:, तेषाभक्तिपरीक्षणाय भगवाञ्छिव: स्वस्वरूपं परिवर्त्य हस्ते लिंगं गृहीत्वा ऋषिपत्नीनां पुरतो आयाति तंदृष्ट्वा ता:सर्वा: कामविवशा:संजाता:। तत: ऋषयो पि तत्रागमन, विलोक्य तां दशां लिंगधारिणं नग्नपुरुषं शशापु:। अनन्तरं तल्लिंगं पृथिव्यां भ्रंश्य इतस्तत:भ्रमन् सर्वेषां जीवानां भयं कष्टं ददाति । ते ऋषय: शिवमाया विमोहिता लोकगुरु ब्रह्माणं शरणमाजग्मु: तेषां दशां विलोक्य शिवध्यानानन्तरं ब्रह्मोवाच-स तु साक्षात् शिव:भवतां परीक्षार्थं स्वयं लिंगं हस्ते निधाय वर्तते । भवद्भि: अनुचितं कृता:, तत् शीघ्रं गत्वा भगवतीम् पार्वतीम् प्रीणातु, सा एवं कष्ट दूरीकरणेसमर्था । एवं सविधिब्रह्मणादिष्टो ऋषय:पुन: दारुकवनं आगत्य, अष्टदलकमलं निर्माय तदुपरिकलशं संस्थाप्य षोडशोपचारै:पार्वतीमावाह्य, शतरुद्रीमन्त्रेण पूजिता पार्वती सुप्रसन्नमनसा प्रकट्य लोककल्याणाय स्व योनौ धारणस्य तल्लिंग-

मथारिता । एवम् ऋषिशापात् भूमिपतित शिवलिंगद्व्यान भुवनरक्षणाय ऋषिप्रार्थनया पार्वत्या स्व योनौ लिंगधारणे भुवन-शान्ति:हाटकेश नाम्ना ज्योतिर्लिंग प्रसिद्धि:। उक्तं च शिव-महापुराणे-

हाटेशमिति विख्यातं तच्छिवाशिवमित्यपि ।
पूजनात्तस्य लोकानां सुखं भवति सर्वथा ।।
इह सर्व समृद्धि: स्यान्नानासुखवत्ताधिका ।
परत्र मरणान्मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।।इति[1]

सोमनाथेश्वर ज्योतिर्लिंगप्रकरणे- अश्विन्यादि सप्तविंशति भार्यासु रोहिण्यामेवाधिक स्नेहात् अन्या भर्यानुरोधेन पितु:दक्ष-प्रजापतिना प्रबोधितोचन्द्र:,अबुद्धेनति शशाप- हे चन्द्र त्वं क्षयीभव इति:चन्द्र:शप्त:ब्रह्मणोपदेशात् प्रभासक्षेत्रे षण्मासं यावत् एकासने उपविश्य दशकोटि महामृत्युंजय जपानान्तरं शिवार्चनात् क्षयित्वं पक्षे वर्धमानत्वं च लेभे । चन्द्रानुरोधेन प्रीतो शिव:तत्रैव सोमेश्वर ज्योतिर्लिंग नाम्ना प्रसिद्धश्चास्ति । उक्तञ्च -

प्रभासं च परिक्रम्य पृथिवीक्रमसम्भवम् ।
फलं प्राप्नोति शुद्धात्मा मृत: स्वर्गे महीयते ।।

सोमलिंगं नरो दृष्ट्वा सर्व पापात् प्रमुच्यते ।
लब्ध्वाफलं मनोभीष्टं मृत: स्वर्गं समीहते ।।[2]

---

1. शि० म० पु० को० रु० सं० 12/53,54
2. " " 14/56,57

त्र्यम्बकेश्वर ज्योतिर्लिंगवर्णने- कदाचित् अनावृष्ट्या तपसा तुष्टः वरुणदेवेन लब्धवर गौतमः, अनन्तरं तोयपूर्णगर्तलिप्सया ऋषयो गणेशमाराधिताः, तेन गणेश्वरतो गोहत्या दोष व्याजतःसपत्नीकं गौतमं तत्रत्यः निःसारयामासुः । ततो ऋषीणामाज्ञया गौतमस्य- पार्थिवार्चने प्रवृत्तिः, शिवानुग्रहतो गौतमस्य निष्पापत्वं गंगा- त्र्यम्बकेश्वरयोःसदैव तत्र वासः, गंगाकृत गौतमद्वेषिणां ऋषीणा- मनादरः - कल्पभेदेन ऋषिषु गौतमकृतःशापश्च । यथा-

> अशैवाःसन्तु भवतां पुत्रपौत्रादयो द्विजाः ।
> पुत्रैःसदैव तिष्ठन्तु भवन्तो नरके ध्रुवम् ।।
> ततो भवन्तु चाण्डाला दुःखदारिद्र्यपीडिताः।
> शठा निन्दाकराःसर्वे तप्तमुद्राङ्किताःसदा ।।[1]

एवं गौतमेन शप्ताःऋषयः शिवभक्तिविमुखाःकाञ्चीनगर्यां गताः।

सुदर्शन चक्रप्राप्ति वर्णनम्-

एकदा दैत्यपीडितानां सुराणां दुःखनिवृत्त्यै देवराजेन्द्रः भगवतःविष्णु सम्मुखमागत्य सर्वं निवेदितः। तेन खिन्नमनसा, शिवा- राधनमनसा च विष्णुःकैलासं प्राप्य तत्र बद्धासनःसहस्रसंख्याककमल- पुष्पाणि सम्मुखे निधाय शिवसहस्र नामोच्चारणेन सहैव क्रमशःएकैकं पुष्पाणि शिवलिंगोपरि अर्पितुमारेभे, शिवेन परीक्षार्थं एकं पुष्पं

1• शि० पु० को० रु० सं० 27/42,43

अशिव: ,गणना क्रमेन्यूनं पुष्पमेकं विलोक्य विष्णुना स्वकीयमेकं कमलाक्षं अर्पितवान् तेन प्रीतो शिव: सुराणां कार्यसाधनाय विष्णुयाचनानुरूपं तस्मैसुदर्शन चक्रमददत् । तेनैव जयान्वितस्यात् विष्णु: ।

शिवसहस्रनाम वर्णन प्रसंगे- देवकार्य गौरवाय भगवता महाविष्णुना एवं शिवप्रीत्यर्थं सहस्रनाम्ना शिवस्यस्तुतिं चकार । तेन प्रीतो हर: सुरकार्यार्थं दिव्यास्त्रं दिशन् अन्येषामपि रक्षणाय स्वमुखेनैवोक्ता-

अन्ये च ये पठिष्यन्ति पाठयिष्यन्ति नित्यश: ।
तेषां दु:खं न स्वप्ने पि जायते नात्र संशय: ।।
रोग नाशकरं ह्येतद् विद्याविस्तदमुत्तमम् ।
सर्व कामप्रदं पुण्य शिवभक्ति प्रदं सदा ।।[1]

इति अस्य शिवसहस्र नाम फलं ज्ञात्वा स्वस्व कार्य साधनाय सर्वे देवा:, ऋषय:, नृपादीनामपि शैवस्ववर्णनम् वरी दृश्यते शिवमहापुराणे । महाशिवरात्रि व्रतोद्यापन माहात्म्य विषये-साक्षात् शिव एव जगज्जननीं पार्वतीं प्रति कथयति यत हे उमे-व्रतराजो यं फाल्गुन मासस्य प्रथमे पक्षे चतुर्दश्यां तिथौ भवति । अत्र ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय नित्यकर्मादिकं विधाय सविधि स्थापिते देवालये गत्वा स श्रद्धया शिवं प्रणमेत् प्रार्थयेच्च ।

----

1. शि० पु० को० रु० सं० 36/21,23

देव देव महादेव नीलकण्ठ नमो स्तुते ।
कर्तुमिच्छाम्यहं देव शिवरात्रि व्रतं तव ।।
तव प्रभावाद् देवेश निर्विघ्नेन भवेदिति ।
कामाद्या:शत्रवो मां वै पीडां कुर्वन्तु नैव हि ।।[1]

एवं शिवं ध्यात्वा षोडशोपचारै,गुरुमन्त्रेण,ॐ नम:शिवाय"इति मन्त्रेण, वा शतरुद्रीयमन्त्रेण विधिवत् सम्पूज्य तद्दिने निराहारं व्रतमाचरेत् । द्वितीयेऽन्हि प्रभाते उत्थाय नित्य क्रियादि सम्पाद्य सुपक्वान्नै:शिवसमर्पणबुद्ध्या स्मरणपूर्वकं यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत्,तेभ्यो भक्तिपूर्वक गो आदि दानं दक्षिणादिकं दत्वा शिवं प्रणमेत् -यथा-

देव देव महादेव शरणागतवत्सल ।
व्रतेनानेन देवेश कृपां कुरु ममोपरि ।।
मया भक्त्यनुसारेण व्रतमेतत्कृतं शिव ।
न्यूनं सम्पूर्णतां यातु प्रसादात् तवशंकर ।।[2]

इति सम्प्रार्थ्य स्वयमपि शिवप्रसादरूप पारणम् कृत्वा शिवंस्मरणीयम् गाथा त्स्य प्रसंगे उपाख्यानमेकं प्रचलित:- एकदा कस्मिश्चिद् ग्रामे एको भिल्ल:प्रतिवसति । स अनुदिनं अपकर्माचरन् निर्दोषान् पशून हत्वा तैभ्यो कुटुम्बं पुपोष । कदाचित् क्षुत् क्षाम पीडित मात्रा, पित्रा,स्त्रिया प्रार्थित:सन् स वनान्तरे गत्वा,मृगादि पशूनाम् आखेटार्थं तत्रैव स्थित:। दैवात् तद्दिने महाशिवरात्रि-व्रतासीत्,अत एव तदुपरि शिवकृपावशात् किमपि न प्राप्तम् ।

1• शि० पु० को०रु०सं० 38/28,29

2• " " 40/19,20

सूर्यास्तं गते स बिल्ववृक्षोपरि आरुह्य तस्मिन् स्थाने स्थितसरोवरे जलपानाय अवश्यमेव मृगा:आगमिष्यन्ति इति चिन्तापरोऽएकस्य बिल्ववृक्षस्य शाखायां स्थित:सन् प्रतीक्षारतो जात:। दैवात् तेन त्रुटितानि,पतितानि बिल्वपत्राणि अध:स्थित:शिवलिंगोपरि निक्षिप्ता:। एवमेव रात्रौ-प्रथम,द्वितीय,तृतीय,चतुर्थ यामे पि भवति बिल्व पत्राणां विक्षेप:तेन शिवपूजनम् जातम् । तस्मिन् समये एकामृगी जलपानार्थम् तत्रागता,तां विलोक्य स व्याध: वधार्थं शरचाप संधानं कृतम् । व्याधमपकारिणं दृष्ट्वा मृगीकथयति। हे व्याध त्वं किंकर्तुमिच्छसि व्याधेनोक्तम् त्वद् वधानन्तरम् मांसेन कुटुम्बं परिपालयामिति । सा ब्रवीत् -हे व्याधराज शपथपूर्वकं कथयामि यद् बालकान् प्रबुध्य त्वयागमिष्यामि ,इदानीं तव गन्तुकामास्मि,आदिशतु । व्याधे नादिष्टा सामृगी गता। द्वितीया पि तथैवागता प्रतिज्ञापूर्वक सा विगता । एवं तृतीयो मृगो पि आगत:,सोपि प्रतिज्ञाय गत:। अनन्तरं उभेमृग्यौ, मृगो पि तत्रागच्छन्ति-उक्तानि च तै: हे व्याधराज ? अस्माकं वधं कृत्वा स्व कुटुम्बं परिपालय,येन वयं कृतकृत्या भवेम् । इति तेषां वचनं श्रुत्वा व्याधो विस्मयत्-यत् एते धन्या:,अहमेव दुष्टचित्त:। वस्तु -अद्यारभ्य नाहं अपकार्यं करिष्यामीति प्रतिज्ञाकृत:तेन प्रीतो: शिव तत् सम्मुखमागत्य वरमदात्-

> शृणु व्याधात्र भोगांस्त्वं भुंक्ष्वदिव्यान्यथोप्सितान् ।
> राजधानीं समाश्रित्य श्रृंगवेर पुरे पराम् ॥
> अनपाया वंशवृद्धि: श्लाघनीय: सुरैरपि ।
> गृहे रामस्तव व्याध समायास्यतिनिश्चितम् ॥

करिष्यति त्वया मैत्रीं मद्भक्तसहकारक ।
मत्सेवासक्त चेतास्त्वं मुक्तिं यास्यसि दुर्लभाम् ॥[1]

एवं शिवेनादिष्टो व्याधः शिवसम्मुखे स्वकीयं अपकर्मादिकं प्रकाशयन् प्रावोचत्- देव ? कथं भवद् दर्शन मया प्राप्तं- शिवेनोक्तम् हे व्याध राज एतत् सर्वं व्रतराज महाशिवरात्रेः प्रभावात् । ततः शिवं भूयो-भूयो सम्प्रार्थ्य -स व्याधः स्व राजधानीं प्रति गत । अतः परं - ज्ञान निरूपण प्रसंगे -शिवस्य सगुण -निर्गुण भेदानां वर्णनं कृत्वा भगवता वेदव्यासेन कथिता-

इयं हि संहिता पुण्या कोटिरुद्राह्वया परा ।
चतुर्थी शिवपुराणस्य कथिता मे मुदावहा ॥
एतां यः शृणुयात् भक्त्या श्रावयेद् वा समाहितः ।
स भुक्त्वेहाखिलान्भोगानं ते परगतिं लभेत् ॥[2]

---

1. शि०म० पु० को०रु०सं० 40/90,91,92
2. " 43/58,59

अथ उमासंहिता इति ग्रन्थविषये विचारः

अस्यां संहितायाम् 51 [एक पञ्चाशत्] अध्यायाः सन्ति । तत्रानुसारं एकदा भगवान् श्रीकृष्णः भगवतः शिवस्य सन्निधौ कैलासपर्वतम् गत्वा: किञ्चिद्दूरे महर्षेः उपमन्योः दर्शनं अभवत् 2 तेन महर्षिणा चतुर्विध अस्त्रशस्त्राभ्यासान्तरं श्रीकृष्ण तस्योपदेशे शिवभक्तेः निरूपणम् कृता । तेन पुष्टो श्रीकृष्णः कैलास- स्थेव देवो शिवस्मरणपूर्वक पुष्कर तपस्याप्रारेभे । ऊर्ध्वबाहुः नभो- दृष्टिःपादावनि शिरोमुखम् कृत्वा, घटीकुटी वेशं च धृत्वा सोऽसत्सम्बन्धिनी तपश्चकार । तेन उत्कृष्टतपसा प्रसन्नो शिवः कृष्ण प्रत्युवाच-

> कृष्ण जानामि भक्तं त्वां मयि नित्यं दृढ व्रतम् ।
> वृणीष्व त्वं वरान्मत्तः पुण्यांल्लोकेषु दुर्लभान् ॥[1]

इत्थं प्रसन्नं शिवं ज्ञात्वा पुनःपुनःप्रणम्य कृष्णेनोक्तम् -

> देव महादेव चाष्टौ वै वृणुत्तमान् वरान् ।
> त्वत्तो ध्रुवं नितान्तं च त्वयोद्दिष्टान्महेश्वरः ॥
> तव धर्मे मतिर्नित्यं यशश्चाप्रतिमं महत् ।
> त्वत्सामीप्यं स्थिरां भक्तिं त्वयि नित्यमनाशिता ॥
> पुत्राश्चैव दशाद्यानां पुत्राणां मम सन्तु वै ।
> वध्याश्च रिपवः सर्वे संग्रामे बलदर्पिता ॥
> अपमानो भवेन्नैव क्वचिन्मे शत्रुतः प्रभो ।
> योगिनामपि सर्वेषां भवेयमतिवल्लभः ॥

---

1. शि०पु०उमा०सं० 3/20
2. " " 3/22,23,24,25

तुष्टेन शिवेन तथाविधस्यापि कथान्तरं पार्वत्युवाच-

> वासुदेवमहाबुद्धे कृष्णतुष्टास्मि नघ ।
> गृहाणमत्तश्च वरान् मनोज्ञान् भुविदुर्लभान् ॥[1]

एवं देवीवचः श्रुत्वा कृष्णः प्रोवाच -

> देवि त्वं परितुष्टासि चेद्ददासि वरान्हि मे ।
> सत्यान्वेन सत्येन प्राप्नुकामान्पुरि मानसम् ॥
> द्वेषं कदाचिद् भुं तु पूजयेयं द्विजान्सदा ।
> तुष्टौ मातापितरौ भवेतां मम सर्वदा ॥
> देवि भार्यासहस्त्राणां भवेयं प्राणवल्लभः ।
> अमिता कान्तता चास्तु प्रसाद् तवशांकरि ॥[2]

देव्यपि तथास्तु इति उक्त्वा पार्वतीपरमेश्वरौ तत्रैवान्तरधीयत् । ततःश्रीकृष्णःस्वराजधानीमागत्य तथैवाचरितवान्। ततःपरं शिवमाया प्रभाववर्णनं,सनत्कुमारेण व्यासं प्रति महापातको-पपातकानां वर्णनम्,पापभेदनिरूपणम्,यमलोकमार्गवर्णनम्,यमदूतस्वरूप-वर्णनम्,नरकभेद निरूपणं नरकयातनाभेदनिरूपणम्,नरक विशेष दुःखवर्णनादिकं च सर्वं पुष्टत्वेन वर्णितमस्ति ।

ततः विविधप्रकारकदानप्रभाववर्णनम्,तेन यमदुःखाभाव वर्णनम्, अन्नदानविशेषमाहात्म्य वर्णनपुरःसरम् जीव तपो-माहात्म्यं,तथौ नाटकश्रवणस्य दर्शितम् । पुराणमाहात्म्यवर्णनम्

---

1. शि०पु०उ०सं० 3/32
2. " " 3/35,39

दानमाहात्म्यादिनिरूपणम्, ब्रह्माण्डवर्णनप्रसङ्गे पातालादिलोकवर्णनम्
अपि वर्णितम् अस्ति ।

अग्निपुराणे- तेन तेन वर्णना अस्मिन्नग्निपुराणे नरकाणाम्:
सृष्टि निरूपणम्, पापप्रायश्चित्त वर्णनम्, ब्रह्माण्ड वर्णने जम्बूद्वीप-
वर्ष निरूपणम्, भारतवर्ष वर्णनानन्तरं प्लक्षादि सप्तद्वीपानां वर्णनम्,
भूर्भुवःस्वरादिलोकानां स्थिति निरूपणानन्तरं भूर्भुवःस्वरादिलोक
वर्णनम् शिशुमारचक्रादेव त्रिलोकव्याप्ति वर्णनम्, पातिव्रत्य-राजा-
ताम्रादि वर्णनपुरस्सरम् नानाविध प्राणाय वर्णनम्, विविध-
कर्मभिः जीवानां विविधयोनिषु जन्मनिरूपणपूर्वक गर्भावस्थानिरूपणम्,
शरीरोत्पत्ति वर्णनपूर्वकं देहिनां देहे शुचित्वं, बालत्वं, युवत्वम्,
वार्धक्यादि अवस्थाजन्य दुःखवर्णनम् अवलोकनीयम् । अतः परम्
नारदं प्रति पञ्चचूडया पुंश्चल्या कृता, साहसः, क्रूरता, चापल्य, विषया-
सक्ता, भयं, अविवेक-अशुचिःइत्यादिस्त्रीस्वभाववर्णनान्ते
नारदस्य मोक्षः तथा नारदे वैराग्योत्पत्तिः ।

महायुःपुराणानन्तरं मृत्योः विविधलक्षणानां सन्दर्भ
विवेचनं विवेचितमस्ति १ योगिनां, यतीनां, ऋषीणाञ्चापि सर्वेषाम्
यदा मृत्युकालमन्तरेण शब्दब्रह्मणः ध्यानं, नादब्रह्मादिरूपाणां
अनुष्ठानादि प्रति शब्द ब्रह्मणोः स्वरूपमपि वर्णितमस्ति । तथा-
घोषं 1, कांस्यं, 2 शृङ्गं 3, घण्टा 4, वीणा 5, दिव्यवंशा 6
दुन्दुभि 7, शंख 8, शब्दं तु नवमं मेघगर्जितम् 9 ।।

1· शि० म० पु० उ० खं० 26/40

पर्ण-पीठ = आत्मशुद्धिकारकम्, सर्वव्याधिहरम् च ।

कर्कं=प्राणिनां गतिस्तम्भनार्थं, विष, ज्वरादि ग्रहाणां बाधा-निवृत्तये ।

शृंग=अभिचारकर्मणि, उच्चाटने, शत्रूणां मारणे च प्रयोजयेत्।

घण्टा=नागानां, देवानाञ्च आकर्षणाय प्रयुज्यते ।

वीणा=वीणायाः, देव स्थितो अदृष्टकर्मणि, अत्र वशम्भवति ।

वेणुनाद= वेणुनादेन सर्वेषां तत्स्थान परित्राणं भवति ।

दुन्दुभि= पराभूतस्य निजस्वपूर्वस्थानस्मरणञ्च प्राप्यते ।

शंख = शंख शब्देन-एकाग्रत्वं प्राप्यते ।

मेघनाद= येन विपत्तिकाले कदापि न प्रभवति ।

दशविधनादानुसन्धाने ये सिद्धपुरुषाः, योगिनः, मुमुक्षवश्च सन्ति तेषां चित्तगतिः शिवध्याने-स्थिता भवति । शिवोऽपि जल-पावक गगनसमीरादिना निर्मितं पाञ्चभौतिकं यच्छरीरं तं परमात्मनि शिवे तन्मयत्वेन नियोज्य ते शिवलोके सायुज्यं प्राप्नुवन्ति नात्र संशयः । यदि सर्वं कर्म प्रयुक्ता विविधा प्रकाराः सिद्धाः । तेनैव समग्रा पृथिवीव्यापिता एतस्य कर्म क्रियते । ततः स्नानभुक्तादि चतुर्दशभुवनान्तराणां कर्म सर्वकर्मसूत्रे दशप्रकारैः गुणान् निर्गुणान् निर्गत्य तत्प्रकारतश्च एवं नारदस्येव वृत्तम् इति विचार्य त्वं कदापि निर्वर्ति मानवस्य तस्य सान्निध्यात् कथं स्यादिति नारदाय दत्त्वा शापकर्म महाशेषत्वाः, ज्ञानादिकर्मणा, ब्रह्मादिकर्मविधौ-तत्त्वेनैव समुत्पन्नान् गुणान् तत्तद्राज्यप्रतिष्ठापन करी ।

भास्करतेजो सहमाना संज्ञा स्वकीयां छायां समीपीकृत्य पति सन्निधौ नियुज्य,पितुःगृहं गता तत्र अपमानत्वात् वडवाभूत्वा अरण्यं जगाम । छाया च तत्पुत्राः स्वपुत्रे भिन्न प्रेम दृष्ट्वा कुपिता सति तदा भास्करेण सर्वकारणं पृष्ट्वा च तां,योगदृष्ट्या संज्ञां वडवारूपी अरण्ये विचरन्ती दृष्ट्वा अश्वोभूत्वा संज्ञां जगाम । ततो अश्विनी कुमारोत्पत्ति वर्णिता इति वैदिकमतम् ।

मनोःमनुष्याणां उत्पत्तिम्,कश्यपादि ऋषीणाम्,तत्पुत्र-राजर्षेः,किन्तु नागादीनां उत्पत्तिं निरूप्य तेषां परिष्कारम्, नियमाः प्रभाव वर्णनम्,सामान्य व्यापारस्वरूप आचारवैशिष्ट्यादिः अपि प्रस्तुतीकृतम् ।

व्यासोत्पत्तिकथा- एकदा महर्षिःपरिभ्रमन् यमुनां पराशरःयमुना-तटस्थितः पारं गन्तुकामः सन् निषादकन्यया धीवरेणादिष्टया तत्पुत्र्या पारं नीतः । तदा तत्रस्थां निषादकन्यां पराशरःकामुको जातः, तत्पश्चात् तस्याःधीवरपुत्र्याःदक्षिणहस्तं गृहीतं, तया वस्त्रार्पणेन, मोहितो पराशरेण स्वकीय योगबलेन मायाविस्तारं अन्धकारं कृत्वा तया सह समागमोऽभूत् । तत्पश्चात् तस्याःनामकरणं सत्यवतीति कृत्वा,अति तेजस्विका विख्यात्,विद्युत्कीर्तिमान्,कृष्णवर्णश्च पुत्रमुत्पन्नम्,सः दत्त्वा तपस्यःप्रस्थितः । ततःसा सत्यवती यथाकाले कृष्णवर्णम् अतिशोभनीयं पुत्रं उत्पत्तिकाले एव स दिव्यपुरुषः मातुःपुनश्च दर्शनार्थे च स्मरणीयागमन,माता निवेद्य ततःवनार्थं गतः तत्र बहुकाल पर्यन्तं तपश्चर्यया वेदानां शाखा-प्रशाखा चकार । तेनैव "वेद व्यासेति नाम्नाप्रसिद्धिं गतः । स एव व्यासदेवः तीर्थाटनं कुर्वन् काशीं गत्वा मध्यमेश्वर[व्यासेश्वर] स्थितिम्

तत्कारण्य, महेश्वरानुग्रहात् दिव्यां शक्तिं प्राप्य अष्टादशपुराणानि उप पुराणानि च निर्ममे । तत्र अष्टादशपुराणेषु -

> ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ।
> भविष्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं मतः परम् ॥
> आग्नेयं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं वाराहमेव च ।
> वामनाख्यं ततः कौर्मं मात्स्यं गारुडमेव च ॥
> स्कान्दं तथैव ब्रह्माण्डाख्यं पुराणं च कीर्तितम् ।
> एतत् पुण्यदं नृणां श्रोतृणां शाङ्करं यशः ॥
> इदं रहस्यं परमं यः शृणोति पठत्यपि ।
> स सर्व पाप निर्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥[1]

ततः मार्कण्डेयादि पुराणां वर्णितं देवी चरितं सुरथराज-समाधि वैश्याभ्यां अरिभिः राज्य दारादिनिःसारित तयोः कथं न मोहः, इति पृष्टेन मेधा नाम्नैन ऋषिणा मधुकैटभवर्णनाग-निद्रा स्तुता महाकालीप्रादुर्भावं वर्णितवान् । ततःक्षीरोदधौ सुप्तस्य विष्णोः कर्णमलोद्भूतौ तौ मधुकैटभौ ब्रह्माणं हन्तुमुद्यतौ । ततःब्रह्मणा प्रार्थ्यमाना स्वयं विष्णुना समागत्य तौ मोहयित्वा ताभ्यां वरेणैव जलस्थाने स्वकीये जघने तौ स्थापितौ च हतवान् एवं मार्कण्डेयपुराणे तथा च -

> शिवपुराणेऽपि वर्णितमस्ति ।
> तत्र देवी महाकाली नाम्नाख्याता ।

---

1. शि० म० पु० उ० खं० 44/120,121,122.140 श्लोकाः।

महालक्ष्मी चित्रे- महिषासुर पीड़ित देवानां ब्रह्मादिदेवानां च महता प्रार्थनया प्रादुर्भूय महालक्ष्मी: देवेभ्यो विविधानि भूषणानि आयुधानि च गृहीत्वा महिषं संहृत्य देवान् पुपोष ।

महा सरस्वती समुद्भवे-महाबली शुम्भ-निशुम्भ पीडितादेवा हिमवति पर्वतमागत्य,देवीमस्तुवन्, तेन प्रीता भगवती देवान् प्रति अवोचत् का स्तूयते भवद्भिरिति-गौर्याः शरीरकोशात् कौशिकी वदति मे स्तुतिः क्रियते एभिः । सः कार्यं सार्वभौमे समुत्पन्ना न्यरक्षत् । ततः इन्द्रादि देवानां स्तुत्या प्रसन्ना च सा भगवती तं दृष्ट्वा तां श्रुत्वा चण्डमुण्ड देव्याः प्रभावात् शुम्भ निशुम्भ प्रेषितः धूम्रलोचन चण्ड-मुण्ड रक्तबीजादीनाम् वधो व्याविर्भूतमहिमा ततःमहासरस्वतीदेव्या तयो शुम्भ निशुम्भयो वधोऽपि वधाभिपातात् ।

उमा प्रादुर्भावमूर्तौ- एकदा देव्याःप्रसादात् देवानां जयःअसुराणां पराभवो जातः। तेन देवाःगर्विताःसंजाताः । अनन्तरं पुरात् एकः दिव्य ज्योतिपुञ्जःउत्थितः,तमान्तरं स अतिविशालकाय आकारं च समवेक्ष्य तं ज्योतिपुञ्जं ज्ञातुमिच्छया देवराजइन्द्रेण प्रथमं वायु सम्प्रेषितः । तेनज्योति पुञ्जेन तृणकमेकं वायोःसम्मुखे निक्षिप्य तन्निष्कासितुं आदिष्टवान्,असमर्थोवायुःइन्द्रसमीपं जगाम् । ततःअग्निः ततः स्वयं देवराजइन्द्रःतत्र गत्वा जिज्ञासमाना सीत् ततः स दिव्य पुञ्जःसहसा अन्तर्हितः। जिज्ञासुभगवता इन्द्रेण देवी स्तुता: तेन प्रीता भगवती अम्बिका साक्षात् "उमा" रूपे स्वकीयं स्वरूपं प्रकटी- कृत्य दर्शयित्वा देवानां गर्वं समाप्य पुनःअन्तर्धानादिप्य

अन्तर्धानमगमत् । उक्तञ्च -

> सगुणं निर्गुणं चेति मद्रूपं द्विविधं मतम् ।
> मायाश्रितं चैकं द्वितीयं तदनाश्रितम् ॥
> ततःप्रभृति ते देवा हित्वा गर्वं समाहिताः ।
> उमा माराधयामासु यथापूर्वं यथाविधि ॥[1]

सर्वयोग निरूपण प्रसंगे- पुराणानां कर्ता भगवता द्वैपायनवेदव्यासेन शिवमहापुराणे त्रिविध योगानां विवेचन विहितम् यथा-

> ज्ञान योगःक्रियायोगो भक्तियोगस्तथैव च ।
> त्रयोमार्गाः समाख्याताःश्रीमातुर्भुक्तिमुक्तिदा ॥
> ज्ञान योगस्तु संयोगश्चित्तस्यैवात्मना तु यः ।
> यस्तु बाह्यार्थ संयोगःक्रियायोगःस उच्यते ॥
> भक्तियोगो मतो देव्या आत्मनश्चैक्य भावनम् ।
> त्रयाणामपि योगानां क्रिया योगः स उच्यते ॥[2]

एवं त्रिविधयोग समन्वित देव्याःआख्यानं,चरितं च ये श्रृण्वन्ति ते मोक्षभागिनो भवन्ति । ये देवालयं निर्माति,तस्मिन् देव्यास्थापन करोति,कुर्वन्ति "उमा""उमा"इति जपन धूपदीपनैवेद्यादि उपकरणैः ये देवीं यजन्ति पूजयन्ति तथा श्रीसूक्तेन,देवी सूक्तेन च स्तौति

---

१. शिवपु० उ०सं०४९/३३,४२ श्लोकौ ।

२. " ५१/७,८,९

पुष्पादिकर्मार्चिता उमायाःप्रसादं लभन्ते ते निष्कृतपापाः देव्याः सन्निधौ क्रमेण विराजन्ते । विशेष वैकुण्ठ नवरात्र तथा आश्विन शुक्ल नवरात्रस्य प्रारम्भदिने ते "विरथ" पुत्र- पुत्रवद् लब्ध्वा राज्य,देश,गृह,पुत्रादादि पुनःप्राप्नुवन्ति नात्र संशयाः कदापि । साक्षात् कमलादेवी "उमा" नाम्ना सर्वेषां कल्याणकारिणी अस्ति । उक्तं च -

> एतेषां मे महापुण्या शिवभक्तिप्रा विवर्धिनी ।
> नानाख्यान समायुक्ता भुक्तिमुक्तिप्रदायिनी ।।
> य एतां शृणुयात् भक्त्या धारयेद् वा समाहितः ।
> पठेद् वा पाठयेद् वापि स याति परमां गतिम् ।।इति

"इति शम्"

---

१. शि० महापु० उमासं० ५१/७४,७५

अथ कैलास संहिता इति खण्डविषये विचार: ।

अस्यां संहितायां 23 अध्याया:सन्ति । कैलाससंहितायां प्रवृत्ति हेतु कथनानन्तरं हिमवति तपश्चर्तुं काशीदर्शनकामनया गतानां मुनीनां प्रति भगवता वेदव्यासेन प्रणवशब्दार्थ:,प्रकाश इति सम्यक् व्याख्यातम् ।

तत: - एकदा दाक्षायणी सती पितु:दक्षयज्ञे गत्वा शिव निन्दां च श्रुत्वा स्व कलेवर त्यागानन्तरं हिमवत:गृहे पार्वतीनाम्ना अजनि । नारदोपदेशात् शिवं पतिरूपे प्राप्त्यर्थं तपमकारि । तत: हिमवता सविधिशिवेन सह विवाहिता देवी । एकदा मन्त्रदीक्षा-तत्त्वार्थंप्रार्थ्यमाना देवीं कैलास शिखरे नीता । तत्र प्रणवमन्त्रेण दीक्षिता देवी शिवेनपृष्टायत् -

कथं प्रणव उत्पन्न:कथं वेदादिरुच्यते ।
मात्रा कति समाख्याता:कथं वेदादिरुच्यते ।।
देवता:कति च प्रोक्ता: कथं वेदादि भावना ।
क्रिया कतिविधा:प्रोक्ता व्याप्यव्यापकता कथम् ।।[1]

इत्याद्यनेके प्रश्ना:कृता:। अस्योत्तरे- ओंकार स्वरूप कथनानन्तरं ओंकारं तथा ॐ मन्त्रदीक्षाग्रहणे विरजा होमादि विधि कथनं दीक्षा सम्पन्नस्य,पूजा स्थानगमनानन्तर दैनिकाचारव्यवहार कथनं, पूजा स्थाने मण्डलविरचन् प्रकार कथनं आसन प्राणायामादि विधान विवरणम्,ध्यानावाहन अर्घ्यआचमनादि विधानपूर्वक शिवस्य

1• शि०पु० कै० सं० 2/22,23

विविधप्रकारक पूजाविधिवर्णनं पंचावरणपूजनक्रम वर्णनं ,सन्यास मण्डलविधि,सन्यास पद्धति विषये प्रणवस्यैव सर्व मान्यता इति प्रसंगे उक्तम् -

> प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवी गायत्रीरितम् ।
> छन्दो ऽत्र देवता हं वै परमात्मा सदाशिवः ।।
> अकारो बीजमाख्यात मुकारःशक्तिरुच्यते ।
> मकारःकीलकं प्रोक्तं मोक्षार्थे विनियुज्यते ।।[1]

अनेन प्रकारेण प्रणवस्य सर्वमान्यत्वं विवेचितमस्ति ।

प्रणवपद्धतिविषये-शिवस्य नित्यप्रतिपादकःअष्टसु नामसु शिवः, महेश्वरःरुद्रः ,पितामहः,संसारवैद्यः,सर्वज्ञः,परमात्मावेति । उपाधिनिवृत्तौ-शिवःशंकरः,महादेव-एव साक्षात् शिवरूप एवास्ति। इत्थं सार्थ शिवनामाष्टककथनं,पूजोत्तरं प्रणवोपदेशग्रहणविधानकथनं , ततःलिंगपूजाविधिनिरूपणं,प्रणवग्रहणप्रकार श्रवणानन्तरं देव्याः आत्मतुष्टिवर्णनम् ततःसूतस्य तीर्थाटनवर्णितमस्ति । सूतविरहा-जातदुःखानां काशीस्थ ऋषिणां सूतस्य पुनःदर्शनअभिलाषावर्णनम्, सम्वत्सरान्ते सूतागमनमपि तेन सर्वेषां ऋषीणां परमाह्लाद वर्णनम्। भगवता वामदेवेन "ॐ" कारार्थ प्रकाशविषयकःप्रश्ने वामदेवोक्त स्कन्दस्तोत्रं,ततःस्कन्दादेव वामदेवस्य प्रणवार्थप्राप्ति वर्णने उक्तम् यथा-

> ॐ नमः प्रणवार्थाय प्रणवार्थ विधायिने ।
> प्रणवाक्षर बीजाय प्रणवायनमोनमः ।।
> वेदान्तार्थ स्वरूपाय वेदान्तार्थ विधायिने ।
> वेदान्तार्थ विदे नित्यं विदितायनमोनमः ।।[2]

---

1. शि०पु०कै०सं० 6/61/62

इत्थं प्रणवार्थं विधाय शिवस्तुति विषये-

ब्रह्मादिदेव मुनिकिन्नर गीयमान,
गाथाविशेषशुचिविन्तिलकीर्तिधाम्ने।
वृन्दारकामल किरीट विभूषणाक,
पूज्याभिराम पदपंकज ते नमोनम:।।[1]

सर्वमेतत् प्रणवशब्दार्थं प्रभावात् परमेश्वर वाचक:पशुपति:पापमपाकरोति । प्रणवजपाधिकार कथनप्रसंगे-ओंकारार्थकथनम्,नान्दी श्राद्ध,ब्रह्मयज्ञादि विधिवर्णनम्, प्रणवार्थश्च साक्षात् शिव इति विविच्य प्रणवजपाधिकारार्थं विरजाहोमप्रकारकथनं,रात्रौ गायत्री जपविधानवर्णनम्, सन्यासविधे:विवेचनप्रसंगे -

"यो गुरु:स शिव:प्रोक्तो य:शिव स गुरु:स्मृत:।

इति वाक्यानुसारि शिवस्मरणपूर्वकं सर्वत्रैव ब्राह्मणानांप्रशंसा तेषा माहात्म्यमपि सुष्ठुत्वेण दर्शनीयम्-यथा-

समस्त सम्पत्समवाप्ति हेतव:,
समुत्थितापत्कुलधूमकेतव: ।
अपार संसारसमुद्रसेतवे:,
पुनन्तु मां ब्राह्मणपादरेणव: ।।
आपद्धनध्वान्त सहस्रभानव:,
समीहितार्थार्पण कामधेनव:।
समस्त तीर्थाम्बु पवित्र मूर्तयो
पुनन्तु मां ब्राह्मण पादपांसव:।।[2]

----

*• शि०म०पु०कै०सं० ।।/22, 23   1• शि०म०पु०कै०सं० ।।/33
2• " " 12/44-45

इति ब्राह्मणान् संस्तूय श्रुतिस्मृति, वेदादिसंमत एव वर्णाश्रमधर्मा-
नुसारि शिवं सम्पूज्य सायुज्यता प्राप्तिदर्शनीयम् । षट्प्रकारक
"ॐ" प्रणवरूप साक्षात् शिव एव । इत्यस्मिन् प्रसंगे वामदेवोक्ति:-

> षड्विधार्थपरिज्ञानमिष्टदं किमुदाहृतम् ।
> के तत्र षड्विधा अर्थाः परिज्ञानं च किं प्रभो ।।
> प्रतिपाद्यश्च कस्तस्य परिज्ञाने च किं फलम् ।
> एतत् सर्वं समाचक्ष्व यत्पृष्टं महागुरुम् ।।[1]

इति वामदेवप्रश्नोत्तरे श्री सुब्रह्मण्येनोक्तम्-

> प्रथमो मंत्ररूपः स्यात् द्वितीयो मंत्रभावितः ।
> देवतार्थस्तृतीयो र्थः प्रपञ्चार्थस्ततः परम् ।।
> चतुर्थः पञ्चमार्थः स्यात् गुरुरूप प्रदर्शकः ।
> षष्ठशिष्यात्मरूपो र्थः षड्विधार्थाः प्रकीर्तिताः ।।[2]

एवं प्रणवस्य बहुधार्थाप्रतिपाद्य तदुपासनार्थं शिवात्सृष्टेः उत्पत्ति
वर्णनम्, सगुण शिवस्वरूपनिरूपणं सृष्टिउपक्रमः, संहारस्यापि प्रकार
कथनम्, आब्रह्मादि स्थावरान्तसृष्टेः कारणं शिव एवास्ति शक्तिर्वा
इति वामदेव प्रश्नोत्तरे "ॐ" कार एव सृष्टेः साधारणयोकारणः
गुरुपरच शिवशक्ति समवेतः । शिव शक्त्या सम्पृक्तो भूत्वा सृष्टि
करणे पूर्णसमर्थाः । उक्तञ्च -

---

1. शि० पु० कै० सं० 14/2.3
2. " " 14/10, 11

शिवशक्ति समायोग:परमात्मेति निश्चितम् ।
पराशक्ते स्तु संजाता चिच्छक्तिस्तु तदुद्भवा ।।[1]

एवं शिवशक्त्यो:स्वरूप समवेत् वर्णनावसरे शिवस्योत्कृष्टत्वं (उपरिस्थत्वं) प्रकृते:अध:स्थत्वं इति कथने सर्वसंशयपरिहाराय वामदेवस्य शिवस्य अद्वैतज्ञानोपदेशाय स्वामिकार्तिकेय कृत तत्त्वसृष्टिप्रकथने -

स्त्रीपुंरूपमिदं विश्वं शिवशक्त्यात्मकं बुधै: ।
भवादृशैरपास्यं स्यात् शिवज्ञान विशारदै: ।।
सर्वं ब्रह्मेत्युपासीत् सर्वं वै रुद्र इत्यपि ।
श्रुतिराह मुने तस्मात् प्रपन्चात्मा सदाशिव: ।।[2]

एवं शिवस्य अद्वैतस्वरूपं वर्णितमस्ति-

अत:परम् यतीनां गुरुत्वकारण,सन्यास पद्धत्या शिष्य करणप्रसंगे भगवता वामदेवेनोक्तम्यत् प्रथम:भूशुद्धिमात्मशुद्धिं च विधाय अष्टदल कमलोपरि कलशस्थापनं कृत्वा,सप्तमृत्तिकया,पंचरत्नादिना कलशं विभूष्य तदुपरि नारिकेलं संस्थाप्य "ग्लूं" उच्चारणपूर्वकं शिवस्वरूपं गुरुमुखात् प्रणवोच्चारण पूर्वकं "हंस:सो हं" अस्य मन्त्रस्योपदेशं स्वीकरोतु । तत: गुरु: परोक्षरूपेण भस्मविधान पूर्वकं 22 नामभि"योगपट्ट" विधि वर्णयति तथा- (महावाक्यानि)

---

1. शि०पु०कै०सं० 16/54
2. " 17/33,34

1·प्रज्ञान ब्रह्म, 2·अहं ब्रह्मास्मि, 3·तत्त्वमसि, 4·अयमात्माब्रह्म 5· ईशावास्यमिदं सर्वम्, 6·प्राणोऽस्मि, 7·प्रज्ञानात्मा 8·यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह, 9· अन्यदेवतद्विदितादथो अविदितादपि 10· एष त आत्मान्तर्याम्यमृत:, 11·स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक:, 12·अहमस्मि परं ब्रह्म तदेवाहं न संशय: 13· वेदशास्त्र गुरुत्वात्तु स्वयमानन्दलक्षणम् 14·अहमस्मि परं ब्रह्म परं परपरात्परम् 15· तत्त्वस्य प्राणोऽस्मि पृथिव्या:प्राणोऽहमस्मि । 16· अपां च प्राणोऽहमस्मि तेजश्च प्राणोऽहमस्मि, 17· वायोश्च प्राणोऽहमस्मि आकाशस्य प्राणोऽहमस्मि 18·त्रिगुणस्य प्राणोऽहमस्मि 19· सर्वोऽहं सर्वात्मकोऽहं, 20·सर्वं खल्विदं ब्रह्म 21· सर्वोऽहं विमुक्तोऽहं, 22· यो सौ सो हं हंस:सो हमस्मि । इति महावाक्यानि । तत:यतीनां क्षौर स्नानादि आचारविधि वर्णनम् कृतम् । यतीनां दाह निषेधाद् खनन विधानं, तत्प्रकारवर्णनोत्तरं दशान्त कर्म वर्णन प्रसंगे उक्तम् यद् यतीनां सर्वकर्माणि शिवाश्रयपराभवति । प्राणवायो:निर्गमनान्तरं, कौपीनादीनि संत्यज्य, नवीनानि संधार्य, सर्वांगे भस्मलेपं, त्रिपुण्ड्रं विरच्य, शंखस्य शुद्धोदकेन शरीरं विधाय, सुगंधकुसुममाल्यैरलंकृत्य, प्रणवपूर्वक पंचगव्य करणं तेन अभिषिच्य, गर्ते योगासने प्राङ्मुख:संस्थाप्य, द्वादशावृत्या प्रणवोच्चारणपूर्वकं प्रणमेत् । अथ यतीनां एकादशाह कृत्यम्-एकादशे ऽन्हि गोमयलिप्तायां भूमौ पूर्वे पंचमण्डलानि विरच्य तदुपरि शिवध्यानपूर्वकं देवेश्वर्यादि पंचदेवीनावाह्य "ॐ भूर्भुव:स्व: "इति मन्त्रेण

धूपदीपादिभि निवेद्य प्रार्थयेत् । ततः चतुःब्राह्मणानाहूय पाद प्रक्षालनपूर्वकं श्रद्धया शिवलिंगार्थी तान् भोजयेत् दक्षिणामपि दापयेत् । ततः नारायणबलिं कुर्यात् । कुशोपरि पायसबलिं दद्यात्। शिवं प्रार्थयेच्च ।

अथ द्वादशाह विधानम्- द्वादशे दिने आह्निक कृत्यं सम्पाद्य ब्राह्मणानाहूय सम्पूज्य च मध्याह्ने शिवरूपं ध्यायन् सुस्वादु भोजनैः भोजयेत् । ततः तेभ्यो दक्षिणा,छत्रं,उपानहः,कमण्डलुं,वेणुदण्डं च दापयेत् । ब्राह्मणेभ्यःआशीर्वं गृह्णीयात् । ततः द्वारस्थ,यतीन् शिवभक्तान् दीनानाथान् भोजयेत् । ततः शिवरूपं गुरुं ध्यायन् स्व शास्त्रविहित कर्मणि संलग्नो भवेत् । इत्थं यतीनां शिवलोक प्राप्तिर्भवति ।

अथ वायवीय संहितायां पूर्वभागे वलि कण्ड विषये विचार:

अस्यां संहितायां द्वौ भागौ स्त:। तत्र पूर्वभाग: उत्तरभागश्चेति । तत्र पूर्वभागे 35 अध्याया:सन्ति ।

नम:शिवाय सोमाय सगणाय सूनवे ।
प्रधान पुरुषेशाय सर्गस्थित्यन्त हेतवे ।।

पूर्वं तावत् वेदादि चतुर्दश विद्या कथनम्-चत्वारो:वेदा:=ऋक् यजु:साम,अथर्वा:,।षडङ्गानि=शिक्षा कल्प-निरुक्त-ज्योति-छन्द व्याकरणानि । मीमांसान्याय-पुराणानि । अष्टादशपुराणानि। उक्तन्च -

अंगानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तर: ।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्याश्चैता चतुर्दश ।।[1]

पुराणलक्षणसंगे -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशोमन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पन्चलक्षणम् ।।[2]

अर्थात्-सर्ग-प्रतिसर्ग-वंश:,मन्वन्तर-वंशानुकथनम् इमानि पुराणलक्षणानि।

पुराणनामानि-अष्टादशविभागे विभक्तेषु पुराणेषु-

1•ब्रह्म, 2•पद्म, 3•विष्णु, 4•शिव, 5•भागवत्
6•भविष्य, 7•नारद, 8•मार्कण्डेय, 9•अग्नि

1• शि०म०पु०वा०सं० पूर्वभागे 1/25
2• " " 1/41

10• ब्रह्मवैवर्त 11•लिंग 12•वाराह 13•स्कन्द
14• वामन 15•कूर्म 16•मत्स्य 17•गरुड़ 18•ब्रह्माण्ड
च तानि अष्टादशपुराणानि सन्ति ।

ततःएकदा ऋषीणाम् मध्ये "कःपरात्पर ब्रह्मेति" विषये विवादो जातः। विवदमाना ऋषयःब्रह्माणं सकाशम् गताः। ब्रह्मणा च शिवध्यानपूर्वक मुक्तम् यत् सर्वदेवाधिदेव अखिलसृष्टेः मूलकारणम् साक्षात् परात्परब्रह्म" सदाशिव" इति । तेनैव संचालित निखिलं जगत् । अस्मिन्नेव प्रसंगे नैमिषारण्य वर्णन तन्नामकरणविषये ब्रह्मणोक्ति - ब्रह्मणा ऋषीन् प्रति कथितम् यत् हे तत्त्ववेत्तारः अहमिदानीं मनोमय चक्रम् त्यजामि अस्य नेमि यत्र त्रुटिताभविष्यति तत्रैव पुण्यस्थले युष्माभिःसदाशिव प्रीत्यर्थं शिव यज्ञायोजनं कर्तव्यम् । एवमुक्ता ब्रह्मा स्वकीयं मनोमय चक्रं विससर्ज । ऋषयो पि तत्पश्चात् प्रचलिताः। ततःएकस्मिन्नरण्ये शिला खण्डात् अवरुध्य तस्य चक्रस्य नेमि त्रुटिता । तत्रैव सर्वे ऋषयः परमात्म तत्त्व प्राप्तिकामः यज्ञा योजनं कृत्वा शिवं तुतोष । ततः सत्रसमाप्त्युत्तरं वायोःआगमनं । ऋषीणामनुरोधेन च वायोः शिवैश्वर्य कथम्,शिवस्यापर नाम पशुपतिः इति शब्दे विवादो जातः,समाधाने च शिव एवेति कथनम् । यथा-

तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम्।
पतिं पतीनां परमं परस्तात् विदामदेवं भुवनेश्वरेश्वरम्।।

1• शि०पु० वा० सं० 6/58

एवं शिवस्यापर तत्त्व जिज्ञासमाना ऋषीणां प्रति वायो: शिवतत्त्वकथनम् । यथा-काल:शिवाद् भिन्नो नास्ति, अपितु शिवेच्छया एव । क्रीडा निमित्त एव शिवस्य अखिलासृष्टिर्भवति। अपि ब्रह्माण्डोत्पत्ति:,मन्वन्तरा: कल्प प्रतिकल्प भेदा:,सर्ग प्रतिसर्गोद्भवश्चापि शिवेच्छयैव ।

कल्पभेदेन च ब्रह्मविष्णुरुद्रादीनामन्योन्य प्रादुर्भाव: । प्रतिकल्पे ब्रह्मण: सकाशात् रुद्रोत्पत्ति:,अर्धनारीश्वर रूपेण प्रादुर्भूतात् शिवात् ब्रह्मणोमैथुनीसृष्टि कल्पना तत्प्रसंगे विधिदेवा-र्धात् मनुशतरूपोत्पत्ति:दक्षादीनां चोत्पत्ति: संजातेति । तत: निखिलसृष्टिरुत्पत्ति: वर्णितमस्ति शिवमहापुराणे । तत: भगवती शिवाया:सतीनाम्ना दक्षप्रजापतिगृहे अवतार: भगवता शिवेन सह विवाह:,गते कैलासपर्वते वसे अनवधानतया दक्षस्य क्रोध: तस्मात् स्वकीये यज्ञ महोत्सवे द्वेषात् सतीशिवस्य च अनामन्त्रणम्, कैलासे भगवतानारदेन सर्वं ज्ञात्वा,अतिशयअनुरोधात् शिवेनाज्ञप्ता पितु:यज्ञमहोत्सवे गमनम्,तत्र अपमानत्वात् सती सत्या: देहत्याग: नारदेनैव पुनर्ज्ञात्वा शिवेन वीरभद्रोत्पत्ति:,सगणस्य वीरभद्रस्य दक्ष यज्ञस्थाने गमनम् तत्कृत दक्षमखविध्वंसनम्,यज्ञ स्थानात् विष्वा-दीनां गमनम्,अग्न्यादीनां च पलायनम्,दक्ष पक्ष पात् वशात्, वीरभद्र-देवयोर्मध्ये दारुणसंग्राम:,वीरभद्रकृत् देवादीनांविरूपकरणम् पराभूतदेवै:कृतया स्तुत्या प्रसन्नात् शिवात् देवतान्द्वनादि सर्वं प्रसंग शिवमहापुराणस्य वायवीय संहितायां सुविस्तृत रूपेण विवि-क्तमस्ति ।

ततो अपत्नीकेन शिवेन तपस्तप्तुं मन्दराचले गमनम् अनन्तरे शुम्भ-निशुम्भ दैत्ययो:उत्पत्ति:,तयो उत्पात् करणं विधि-प्रार्थनया च प्रवृत्तयो:शिवयो विचित्रलीला प्रपन्चनम् यथा-

एवमभ्यर्थितो धात्रा भगवान्नीललोहित: ।
कालीत्याह रहस्यम्बां निन्दयन्निव सस्मित: ।।
तत:कुद्धात्तदादेवी सुवर्णा वर्ण कारणात् ।
स्मयन्ती चाह भर्तारमसूयाधेयया गिरा ।।[1]

एवं निगदिते महाकालीं प्रति त्व गौरीति ब्रह्माकथनानन्तरं काली गौरी भूत्वा सखिभि:सार्कं सिंहेन वृषेन च निशुम्भ शुम्भ दैत्याभ्याम् सह तुमुलं युद्धमजायत् । तत्र देव्या महाकाल्या तौ निहन्तौ जातौ ।

उक्तञ्च-

निहतौ च तया तत्र समरे दैत्य पुंगवौ ।
तद्बाणै: काम बाणैरव छिन्नभिन्नांगमानसौ ।।[2]

एवं पराम्बा जगदम्बाया:महाकाली स्वरूप वर्णनमस्ति । षडध्व निरूपणप्रसंगे -षड् संख्यावाची 6-तथा अध्व=मार्ग । अर्थात् योगिनां यतीनां परमशिव भक्तानां कृते या पराशक्ति सैव महामाया

---

1. शि०पु वा०सं० 24/31,32
2. " " 25/47

कुण्डलिनी नाम्नाख्याता । तत्प्राप्तौ तस्या षड्मार्गाः शास्त्रे निरूपितमस्ति । या पराशक्तिः सा शिवा इति अर्थात् शिवे या शिवत्वं तत्त्वं शिवारूपात्मिका शक्तिरिति । षडध्वे= मन्त्र, पद वर्ण एते शब्दात्मकाः । कला, भुवन, तत्त्व एते अर्थात्मकरूपाः । यथा-

> मन्त्राध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वा चेति शब्दतः ।
> भुवनाध्वा च तत्त्वाध्वा कलाध्वा चार्थतः क्रमात् ।।[1]

एषां वर्णनम् शिवपुराणे "वागर्था विव"समाख्याता -

> त्रिविधाकार्य भेदेन सा प्रसूते षडध्वनः ।
> स वागर्थमयश्चाध्वा षड्विधो निखिलं जगत् ।।[2]

शिवस्य सगुण-निर्गुण भेदाख्यान पुरःसरम् विविध परिप्रश्नानां नास्तिक्यप्रवृत्तबुद्धिप्रवाहस्य निवर्तनक्षम शिवतत्त्वविषयमनेके ऋषि प्रश्न प्रपन्चे वायुना प्रोक्त अनेक दृष्टान्तैः विशुद्धशिवतत्त्वस्य व्याख्यानम् दर्शनीयम् । अयं तु मोक्ष प्रापक सर्वेषु धर्मेषु सर्वश्रेष्ठमस्ति। अस्मिन्नेव प्रकरणे द्वादशसु मासेषु क्रमेण विभिन्न धातूनां लिंगं स्थापन पूर्वकं शिवार्चन वर्णितमस्ति । यथा-

वैशाखमासे- हीरकलिंगं, ज्येष्ठे=मरकतमणेः, आषाढे मुक्तालिंगं,

---

1. शि० म०पु०वा०सं० 29/12
2. " " 29/36

श्रावणे नीलममणे:भाद्रपदमासे पद्मरागमणे:लिंगं- आश्विन मासे गोमेदमणे:कार्तिके मूंगाया:, मार्गशीर्षे-वैदूर्यमणे: पौषमासे पुखराजमणे:, माघेसूर्यकान्तमणे:, फाल्गुने चन्द्रकान्तमणे: चैत्रमासे रत्नानां अधिकमासे मलमासे च स्वर्ण लिंगं संस्थाप्य कृते शिवार्चने अवश्यमेव भुक्तिं मुक्तिं च विन्दन्ति मानवा:। तत: सविस्तरं पाशुपत व्रतकथनम्, भस्मधारणमहिमा च विवेचितमस्ति ।

प्रसंगानुरोधेन शिशुत्वे उपमन्यो:शैवागमतत्त्वज्ञानम् तस्य पूर्वजन्म वृत्त कथनम्, भगवत:शिवस्य कृपया बालक भक्त उपमन्यो:परमविभूति लाभश्च । तत: मातुरादेशात् उपमन्युतप-स्तप्ता देवा:शिवसन्निधौ प्राप्ता:। तदा देवराज इन्द्ररूपशिवेन उपमन्युसमीपं गत्वा " वरं ब्रूहि "इति कथनानन्तरं बालकेन उपमन्युना उक्तं यत् शिवभक्तिं विना मम किमपि नेष्टं तदा शक्ररूपधारी शिव:शिवनिन्दामकरोत्तां श्रुत्वा उपमन्यु: तं शप्तुं प्रवृत्तस्तदा शिवस्वरूपेण तस्य कामवरं दत्त्वा शिव:स्वकीयं कैलासं प्रस्थिते सति बालकेन शिवध्यान स्मरणपूर्वकं "ॐ नम: शिवायेति"मन्त्रस्य जपं कुर्वन् मातु:सकाशं प्राप्त:। उक्तम् च-

उपमन्यु:प्रसन्नात्मा प्राप्यतस्मात् वरान्वरान् ।
जगाम जननीस्थानं सुखं प्रापाधिकं च स: ।।[1]

---

1. शि० म० पु० वा० सं० 35/65

वायवीय संहितायां उत्तरभाग: ।

अस्या:संहिताया:उत्तरभागे 4। अध्याया:सन्ति । तत्र यथाक्रमानुरोधेन एकदा पुत्रप्राप्तिकामनया शिव सन्निधिं गतस्य भगवत:श्रीकृष्णस्य उपमन्योर्लब्धात् पाशुपताख्य वार्षिकव्रतानुष्ठानेन जाम्बवत्या:साम्बनामकपुत्रप्राप्ति:संजाता । पाशुपत व्रतविषये ऋषीणामनुरोधेन वायुकृत व्रतविधान कथनप्रसंगे पशुपतिं विना कस्यापि पशो:जीवस्य तृण छेदने शक्त्य भावात् पशुपति स्वरूपाभिज्ञ-वादिष्टं संसार चक्रस्यापि वर्णन विद्यते । शिव एव निखिलं जगत, रचयति परिपालयति, विनश्यति च । यथा-

तेनादौ क्रियते विश्वं तेन संह्रियते पुन: ।
न तस्मिन्नयन्ता कश्चित्तस्मात्तेनं सर्वं नियम्यते ।।[1]

तत: "सर्वं शिवमयं जगत"इति सर्वस्यास्य जगत:शिवमयत्वात् सर्वेषामभयदानात्सर्वोपकारणकरणाच्च पुत्रपौत्रादिप्रीत्या पितृ-संतोष:। परमशिव तत्त्वविषये श्रीकृष्ण कृतप्रश्नस्योत्तरत्वेन "चन्द्र चन्द्रिकानिभमिदं विश्वम्"इति गौरीशंकराधिष्ठितं सर्वं जगत इत्यादि अनेकैरुपाख्यानै:उपमन्युकृतवर्णनम् । अस्य समग्र विश्वस्य वस्तुत:शिवरूपत्वे"एकं सद् तं विप्रा:बहुधा वदन्ति" इति महावाक्यस्य उपमन्युकृतविधिवत् विवेचन प्रसंगे -

---

1• शि० म० पु० वा० सं० उत्तरभागे 2/59

वाच्यमित्यपरे प्राहुरवाच्यमिति चापरे ।
शब्दात्मकं परे प्राहु: शब्दातीतमथापरे ।।
केचिच्चिन्तामयं प्राहुश्चिंतया रहितं परे ।
ज्ञानात्मकं परे प्राहुर्विज्ञानमिति चापरे ।।
केचिज्ज्ञेयमिति प्राहुरज्ञेयमिति केचन ।
परमेके तथैवाहु रपरं च तथा परे ।।[1]

शिवतत्त्व प्रपञ्चते-यथा सकाशात् अनेके स्फुलिंग उत्पद्यन्ते, लीयन्ते तथा अग्ने:शिवात् अनन्ता:शक्तय:उत्पद्यन्ते विलयं च प्राप्नुवन्ति एवं प्रकारेण शक्तिस्वरूप कथनं,तासां सम्यक् ज्ञानात् शिवभक्त्या च शिवस्य परमतत्त्वज्ञानं प्राप्नुवन्ति येन संसारिजीवा:संसारसागरस्य पारं गच्छन्ति,गमिष्यन्ति च । युगे युगे शिवस्य योगावतार वर्णनम्,गरिप्रिति ससाधनाया:शिवभक्त: तत्स्वरूप कथनम्,ब्राह्मणानां,ब्राह्मणेतरभक्तानाञ्च अधिकारधर्मप्रपञ्चनं वर्णितमस्ति ।

ॐ नम:शिवाय"इति पञ्चाक्षरमहामन्त्रस्य माहात्म्यं सम्यक् रूपेण विवेचितमस्ति । कलिकलुषित कालो पि श्रद्धया पञ्चाक्षर महामन्त्रस्यानुष्ठानेन शिवलोकस्य सारूप्य प्राप्तिर्भवति । पञ्चाक्षरमन्त्रस्य जप अनुष्ठान विधि:तथा शिवदीक्षा शिष्यसंस्कार विधि:गुरोशिष्य योग्यताविवरणायां षडध्वविज्ञानविचारणा वयं

---

1. शि० पु० वा० सं०उत्तरभागे 5/31,32,33

कर्तव्यमिति अभिधाय तत्प्रसंगे पञ्चकलश प्रपञ्चनम् दीक्षादान प्रकारविधाने पूर्वं आन्हिक कृत्यं सम्पाद्य शुभासने प्राङ्•मुख: उपविश्य गोमयोदकेनोपलिप्तायां भूमौ गुरुशिष्यौ पंचकलशान्धृत्वा आवाहयेत् पूजयेच्च । तत: चरु: सेटक परिमितं हव्यं निर्माय-अर्धं शिवं निवेदयेत् अर्धेन च हवनं कारयेत् । तत: "ॐ हुं नम:शिवाय" स्वाहा "इति मन्त्रेण वारत्रयं हवनं कृत्वा गुरु:शिष्य शिखाया अविवाहितकन्यया निर्मितं सूत्रबध्नीयात् । अनन्तरं वागीश्वरीं ध्यायन् मन्त्रपूत कर्तरिणा कैंची शिखाछेदन कुर्यात् अनन्तरं पञ्च शुद्धिं विधाय प्रार्थयेत् यथा-

पुन:सम्पूज्य देवेशं यथया समनुष्ठितम् ।
सुकृतं कुरु तत्सर्वं इति विज्ञापयेत् शिवम् ।।[1]

तत:साधकानां संस्कार,मन्त्रमाहात्म्य निरूपणम् तत्र मन्त्रग्रहणविधि:,जपप्रकार:तत्फलानिविषये विधिवत् विवेचनम् शिवमहापुराणे भिस्त। नित्य,नैमित्तिक कर्मानुष्ठान तन्त्रसूर्यपूजा पञ्चयज्ञ प्रकार वर्णने सि शक्ति युतो शिवएव सर्वं इति मत्वा शिवस्यैव ध्यानादिकं वर्णितमस्ति । यथा-

ध्यायेत देवं च देवीं च प्राङ्•मुखो वाप्युदङ्•मुख:।
स्कंदादीन्नकुलीशान्तांस्तच्छिष्यान्प्रणमेद गुरुम् ।।
पुनर्देवं शिवं नत्वा ततो नामाष्टकं जपेत् ।
शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रोविष्णु:पितामह: ।।

1• शि० पु० वा० सं० उत्तरभागे 18/60

संसार वैद्य:सर्वज्ञ: परमात्मेति वाष्टकम् ।
अथवा शिवमेवैकं जपित्वैकादशाधिकम् ।।[1]

ततः न्यास प्रकार कथनं तत्र मातृकान्यास षडंगन्यास प्रपञ्चन:, शैवागमोक्तपूजा विधि कथनम्, शैवानां कृते लिंगपूजा विधि कथनम्, तत् प्रसंगे महोग्रपापपातकी कृत शिवलिंगपूजाया: प्रभावेण पापनाशो भवति अत:सर्वेषां साङ्गोपाङ्गलिंगपूजा कर्तव्यम् । तस्मिन् कर्मणि सर्वेषामधिकार:। सर्वाभीष्टसिद्धिश्च भवति । उक्तञ्च -

शिवपूजाविधिं कुर्यात् यदीच्छेत् शिवमात्मन: ।
त्वरितं जीवितं याति त्वरितं याति यौवनम् ।।
त्वरितं व्याधिरभ्येति तस्मात् पूज्य:पिनाकधृक् ।
यावन्नायाति मरणं यावन्नाक्रमते जरा ।।
यावन्नेन्द्रियवैकल्यं तावत् पूजय शंकरम् ।
न शिवार्चन तुल्योऽस्ति धर्मोऽन्यो भुवनत्रये ।।[2]

एवं शिवलिंग पूजनेनैव सर्वार्थसिद्धिर्भवति तदा सर्वेषां श्रेयमिच्छतां अवश्यमेव अनुदिनं स श्रद्धया सांगोपांगं शिवलिंगपूजा करणीयम् वर्तते । लिंगपूजनान्ते हवनं कर्तव्यम् । तत्र अग्निकार्ये कुण्ड-प्रकार कथनम्, हवनीय द्रव्य विधान तत्प्रमाण कथनम्, शैवानां नित्य नैमित्तिककर्म कथनम्, शैवशास्त्रोक्त ऐहिकामुष्मिककाम्य कर्म

---

1. शि० म० पु० वा० सं० 21/40,41,42
2. " 26/21,22,23

कथनम्, शैवशास्त्रोक्त दैहिकाधुनिकाध्यात्मिकानां कथनम्, आवरणपूजा-विधिवर्णनम्, नित्यादि कर्मणाम् लिंगबेरप्रतिष्ठया सिद्धिलाभप्रति-ष्ठाविधि वर्णने भगवता श्रीकृष्णेन उपमन्युं प्रति प्रार्थितम् यत्-

किमिदं लिंगमाख्यातम् कथं लिंगी महेश्वरः ।
कथं च लिंगभावोऽस्य कस्मादस्मिन् शिवोऽर्च्यते ।।[1]

अथोत्तरे उपमन्युना कथितम् यत्-

अव्यक्तं लिंगमाख्यातम् त्रिगुण प्रभवाप्ययम् ।
अनाद्यनन्तं विश्वस्य यदुपादानकारणम् ।।
तदेव मूलप्रकृतिर्माया च गगनात्मिका ।
तत एव समुत्पन्नं जगदेतच्चराचरम् ।।[2]

अनेनैव लिंगबेर प्रतिष्ठाया, पूजायाश्चप्रभावेण ब्रह्मासृष्टिं रचयति, विष्णुं परिपालयति स्वयं रुद्रो विनाशयति । ब्रह्मविष्णु मोहन प्रसंगे- एकदा क्षीरसागरसुप्तस्य विष्णोः नाभिपंकजेन ब्रह्मणोत्पत्तिः एकाकी निर्जनस्थाने स्वकीयं मत्वा क्रोधात् ब्रह्मणा तु कृतम् । तेन विष्णुरागतः तं दृष्ट्वा को सि इति ब्रह्मा कथनानन्तरं पुत्र इति सम्बोधनवाक्यैरभिहितेन शिवमाया विमोहितेन तयो परस्परं

---

1. शि० म० पु० वा० सं० 34/6
2. " 34/7, 8

बाहुप्रणआरम्भो जातः। ततः सहसा तत्रैव दिव्यलिंगस्य प्रादु-
र्भावो भवत् । को यं इति विजिज्ञासया हंस रूपे ब्रह्मा उपरि-
भागे ,नीलवाराहरूपे विष्णुश्चाधोभागे गतौ । सहस्रपरिवत्सरा-
नन्तरमपि आद्यन्ताभावे तौ तत्रैवागत्य "अयमात्मा ब्रह्मेति"मत्वा
शिवस्तुतिं चक्रतुः। तेन प्रीतो शिवाज्ञया ओंकार नादस्य श्रवणं
जातम् । पश्चात् अनेनैव चतुर्णां वेदानां उत्पत्तिः समजनि ।
ऋग्वेदेनोक्तम् भवन्तौ परस्परं मा विवद ।अखिलसृष्टेःतथा ब्रह्म
विष्ण्वादीनामपि कर्ता साक्षात् शिव एव । तत तद्वचनं श्रुत्वा शिव-
मायाविमोहितौ तौ सविधि लिंगपूजनोत्तर स्तुतिं कृतम् तेन
प्रीतो शिवः साक्षात् लिंगात्प्रकट तौ सम्बोधितम् तेन मायारहितौ
तौ शिवं ध्यात्वा स्वलोकं ययौ ।

ततःयोगमार्गनिरूपणम् ,शिवध्यान वर्णनम्,ध्यानस्वरूप तद्
भेदानां कथनम्,ततःनैमिषारण्य निवासि ऋषिणां तत्रत्यःप्रस्थानम्
तत काशी आगमनम्,काश्यां आकाशात् तेज पुञ्जप्रवेशः,तत्तेजपुञ्ज-
दर्शनेन सभयै ऋषिवर्यैःब्रह्मसकाशाद्गत्वा तस्मिन् विषये नैके प्रश्नाः
प्रश्नानुसारि ऋषीन् सम्बोध्य "तद् शैवं तेजो"इति कथयित्वा,
भवतामेवाभीष्टसाधनार्थं भगवान् शिव काश्यां स्वराजधानीं करि-
ष्यतित्यवोचत । ततः ब्रह्मवचनमुररीकृत्य ऋषयो स्कन्दसरसि
समागत्यतत्र सविधिःस्नात्वा तत्स्थानां अन्येषान्चदानं दत्वा
शिवसन्निधौ जग्मुः। ततःशिवमहापुराणमहिमाप्रसंगम् वर्णितमस्ति ।
यथा-

एतच्छ्रुत्वा ह्येकवारं भवेत्पापं हि भस्मसात् ।
अभक्तो भक्तिमाप्नोति भक्तो भक्तिसमृद्धिभाक् ॥

पुनः श्रुते च सद्भक्तिःमुक्तिः स्याच्च श्रुते पुनः ।
तस्मात् पुनः पुनश्चैव श्रोतव्यं च मुमुक्षुभिः ॥

पंचावृत्तिःप्रकर्तव्या पुराणस्यास्य सद्धिया ।
परं फलं समुद्दिश्य तत्प्राप्नोति न संशयः ॥

पुरातनाश्च राजानो विप्रा वैश्याश्च सत्तमाः ।
सप्तकृत्वस्तदावृत्या लभन्त शिवदर्शनम् ॥

श्रोष्यत्यथापि यश्चेदं मानवोभक्ति तत्परः ।
इह भुक्त्वाखिलान् भोगानन्ते मुक्तिं लभेच्च सः ॥

एतत् शिवपुराणं हि शिवस्यापि प्रियं परम् ।
भुक्तिमुक्तिप्रदं ब्रह्मसम्मितं भक्तिवर्धनम् ॥

एतत् शिवपुराणस्य वक्तुः श्रोतुश्च सर्वदा ।
स गणः ससुतः साम्बः शं करोतु च शङ्करः ॥[1]

एवं सप्तम्यां वायवीय संहितायाम् शैवतन्त्र सम्बद्धाया उपासनापद्धतेर्विशदं विवेचनमस्ति । शैवागम सिद्धान्तानां निरूपणम्, शैवसाधकानां मनसो विनोदाय परमं साधनमुपयोगि च वर्तते ।

---

1. शिवमहापुराणे वा० सं० 41/45 से 51 श्लोकाः।

एवं शिवपुराणे तान्त्रिकतायाः पूर्णप्रभावोलक्ष्यते । शिवस्य प्रतियुगं शिवावतारवर्णनम्, शैवावरणपूजायाः क्रमः, पञ्चाक्षरमन्त्रजपे विधिः, सपरिकर शिवलिंग पूजा प्रतिष्ठापनविधानम् शैवागमोक्तायाः पूजापद्धतेश्च विवेचनं सम्यगस्ति ।

ऋषिभ्यः शैवं ज्ञानं दत्त्वा शिवसन्निधि गमनादिवर्णनम्, शिवभक्तानाम् महानुत्साह करोतिवते । शिवपुराणस्याश्रयः सर्वेषां प्राणिनां महानुपकारी शिवभक्ति साधकः सन्तापवारकश्चेति-सिद्धान्तितम् ।

अन्ते च -

शैवं पुराणमिदमात्मविदांवरिष्ठं,
सेव्यं सदा परमवस्तु सतां समर्च्यम् ।
तापत्रयाभिशमनं, सुखदं सदैव,
प्राणप्रियं विधिहरीश मुखामराणाम् ।।

इतिशम्

तृतीयो ऽध्यायः

तृतीयोऽध्यायः

तन्त्र शब्द निरुक्तिः

अपि प्राचीनार्वाचीनमतेषु तन्त्रागमशब्दयोरपर्यायेण प्रायो योगो भवति । एवं शास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु तयोरपि प्रयोगः । तन्त्रागमयोः निगमस्य शास्त्रागमः, शिवागमस्य तन्त्रमिति । अतो गुरु तन्त्रागमानां व्यवच्छेदाय तेषामर्थविषयेऽभिमतागमेष्वाख्यायते ।

तत्र तनादि गणपठितात् "तनु विस्तारे" इति धातोःसर्वा- दिभ्यः ष्ट्रन्" इत्यौणादिकसूत्रात् ष्ट्रन् प्रत्यये कृते सति तन्त्र शब्दो निष्पद्यते । तनोति तन्यते वा अनेनेति तन्त्रम् ।

अथवा कुटुम्बधारणार्थकात् "तन्त्रि" कुटुम्बधारणे धातोः ष्ट्रन् प्रत्यये कृते तन्त्रशब्द सिद्धिः । तन्त्र्यन्ते यद् तेन वा इति व्युत्पत्तिः । अतः सृष्टि प्रलय विषयविचारस्य ज्ञानस्य वा निरूपणं ज्ञानं वा तन्त्र शब्देन गृह्यते । यथा चोक्तं भाषया वा कामिकागमे उक्तम् –

> तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमाश्रितान् ।
> त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमिति कथ्यते ॥[1] इति ।

कोशकाराणामपि तन्त्रशब्दःशास्त्रपरः । तद्यथामरकोशे-

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।इति ।

वाचस्पत्ये च

---

1. कामिकागमे 1/13

कर्माणि पुरितकर्माणि भस्म निर्मितं यत च ।

देवतानां च संस्थानं तोयगिरि चैव वर्णितम् ॥

संवाहन कर्माणि चित्रलेखनं मेव च ।

संस्थानं चैव कूपानां वस्त्राणां चैव निर्मितः ॥

अपि च -

राजकर्मा दान कर्मा पुत्रकर्मादि च ।

व्यवहारःकर्मा यच तथा वाक्पारुष्यमित्यादि ॥

इत्यादिकलाभेदेषु तन्त्रनिरूपणीयत्वे ॥[1] इत्युक्तम् ।

शाङ्‌ख्यायनो च -

"पूरुषस्य परिणामार्थं[2] विस्तरत्वात् परिणामान्तर-

तितिक्षार्थं [illegible] तदा तन्त्रभिधीयते इत्युक्तम् ।

ज्यौतिषाचार्यो वराहमिहिरस्तु-

"तन्त्रे किल गणितेन वा ग्रहगतिज्ञानभिधानानामतां[3]"

इत्युक्तम् । तथैव गुणहरिदायात् -

"पञ्चकाङ्‌ग निर्द तन्त्रग्रन्थादिषु ग्रहगतिषु ।इत्युदि-

तम् । शाङ्‌गधराचार्यो सह शङ्‌करार्येण च -

---

1. नाट्यशास्त्रं "चौरी -

2. तांड्यवाशिकायाद् [illegible] 72

3. बृहत्संहिता 1/7

"श्रुतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता" इत्यु-क्तत्वा श्रुतेरेव तन्त्रपदेन व्यवहारं कृतम् ।

पुरा राजनीतावपि तन्त्र पदस्य पुष्कलो व्यवहारो दृश्य-मानोऽस्तीति । साम्प्रतं व्यवहारेऽपि तन्त्रशब्दो व्यवहारपथमायाति, यथा -स्वतन्त्रम्,लोकतन्त्रम्,राजतन्त्रमित्यादयः ।उक्तं हि -

लौकिकं वैदिकं सांख्यं योगादितन्त्रमागमम् ।
शैवादं तन्त्रजालानां पदार्थमुपागमम् ॥
मिश्राख्या तन्त्रशब्दादि सर्वं प्रवर्तेद् यं यतः ।
शैवकश्यपादिषु प्रोक्तं कामिकादि भेदतः ॥[1]

इत्यादिषु तन्त्र शब्द व्याख्यानात् ।

एवं च नानार्थकोऽपि तन्त्रशब्दः । सम्प्रति वैदिकागमयो-र्भिन्नतन्त्र शास्त्रं प्रतिफलतीति ।

तथा च -

तन्त्रशास्त्रस्य महत्त्वमधिकृत्य तत्र तत्र शास्त्रेषु प्रशंसापराणि बहूनि वाक्यानि दृश्यन्ते । यथाहि -

नदीनां च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः ।
अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः ॥
देवीनां च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा ।
तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम् ॥ इति

---

1. तन्त्रालोके [35/26/27]

महाभिभाषिण्ये च -

किं तस्य तीर्थैर्भिः किं यज्ञैः याज्ञैः ।

यस्येव महातन्त्रं कौलार्णवेऽभ्युदये ॥ इति ।

तन्त्र शास्त्रस्य वैज्ञानिकं चिन्तनं व्यापकं च । शास्त्रेऽस्मिन् सृष्टिं, विज्ञानम्, व्यवहारः, कला, साहित्यादिविषयाणां विषयाः अपरिमिताः अत्र तत्त्वे [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टाः । तान्त्रिकाचार्याणां [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] अभिनिवेशयामि ।

अपि च -

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तन्त्रस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यद् तं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रकटयति, [illegible] [illegible] [illegible] तन्त्रम् । [illegible] [illegible] [illegible] ग्रन्थानां च [illegible] भवति पारम्परिको भेदः । नास्ति [illegible] यद् [illegible] [illegible] नास्ति । तथा च [illegible] ग्रन्थो यं [illegible] [illegible] [illegible] तस्य [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भारत- [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भारतं प्रशा- [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तन्त्रं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव ।

एवं च भारतं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] एव [illegible]

गिरीशैः व्याख्यानं कारयति, पोषयति च । एवं पुरा एव तन्त्र-विद्या पुष्पिता ।

तथा च तन्त्रानुसन्धानविधाने पूर्वे भारतवर्षे कश्मीरक तन्त्र-पुस्तकानामनुसन्धानं को न जानाति नाम तन्त्र शास्त्रम् । विशेषतः शाक्ताः तन्त्रानुयायिनो व्याख्यातृसेवाकारो यथा: शैवाः वैष्णवाः सौराः, गाणपत्याश्च । अतः पत्रेऽस्मिन् तन्त्रग्रन्थानां उपलभ्यमानानां हि तन्त्राणां प्रतिष्ठा ।

भारतीयायाः संस्कृतेः भारतस्य पारम्पर्यात् च तत्त्वानि पुस्तकीयान्यपि । श्रुतिः, स्मृतिः, पुराणं, तन्त्रं च । एषु चतुर्ष्वेव समग्रभारतीयसंस्कृतिः अवस्थिता । अतो च तन्त्रशास्त्रस्य महत्त्वपूर्णता ।

कथितं हि –

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृति सम्भवः ।
द्वापरे तु पुराणोक्ताः कलौ आगम सम्भवः ॥ इति वचनात्[1]

अतएव विविधशास्त्रेषु [illegible] भारतवर्षे [illegible]

[1] कुलार्णवतन्त्रे————

निरोध मुपलभ्यते ।

एवं हि तन्त्र ग्रन्थ ग्रन्था देवतान्यथास्थिताय: अन्य अन्यतमं पुरश्चरणं ,उच्चाटनं, मारणादिकं च मन्यन्ते, परन्तु तन्त्रशास्त्रानुमत्या वर्णयन्ते । एतद्विपरीतं च तन्त्र ग्रन्थेषु दार्श-निकाध्यात्मिकाः ऊहाः [illegible] आध्यात्मिकसाधनाः पद्धतीनां निरूपणपरतया विवेचनात्मका च पन्थानः निर्दिष्टाः सन्ति । तन्त्रेषु दार्शनिकविचाराणामभिनवत्वं अभिमतमपि वर्तते ।

अतो वयं भारते व्यवहारे शास्त्रे च तन्त्राणां प्रभाव: परीक्ष्यताम् । शैव,शाक्त,वैष्णव,सौर गाणपत्यादयो सम्प्रदायाः तान्त्रिकरीतिमनुसरन्ति । अत्र देशस्य बहुजनता अद्यापि हि बहुदेवतावादः शिव विष्णु गणेशादयो देवाः तान्त्रिकाः । ग्रामे-ग्रामे,नगरे-नगरे गृहे गृहे अपि तन्त्रोक्तविधानां देवानामुपासना प्रचलति । अतः भारतीयसंस्कृत्या तन्त्रसम्बन्धोऽस्त्यवश्यः । तन्त्र-शास्त्रे अधिकारिणां नराणाम् नारीणाम् अधिकारादस्य शास्त्रस्य लोको-पयोगित्वमस्ति द्विजानामपि पुरुषाणां च सिद्धयति । अतः अस्मिन् तन्त्रशास्त्रसाधनावर्जितत्वात् लौकिकाधिकारात् तन्त्रीया पन्थाः ये अलौकिकाः न विस्मर्तव्याः भौतिकविरोधिभिः । इत्यलम् ।

आगम शब्द विचारः

भारतीयसंस्कृतिः निगमागममूलिका । निगमो वेदः आगमश्च [illegible] पन्थाः । आगमश्चापरनाम-तन्त्रमिति, तन्त्रागमस्य परम्परायैव प्रायः सर्वशास्त्रे व्यवहारः । अतः शास्त्रे च "शिवशक्तिसामरस्ये" भोगोऽपि योगायते ।" [illegible] कार्यागमस्य शास्त्रस्य प्रवक्ता साक्षात् शिवः, श्रोत्री [illegible] स्वरूपिणी पार्वती, निगमस्य साक्षात् वासुदेवः । एवं [illegible] सम्बन्धो मन्तव्यः । उक्तञ्च -

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥

आगमशास्त्राणां प्रवर्तक [illegible] शिवे [illegible]
पुराणकाराः [illegible] विशदं वर्णितवन्तः । यथाहि -

[illegible] शिरसि [illegible] कण्ठे [illegible],
[illegible] ।
[illegible]-
[illegible] ॥

अन्वयः - शिरसि कण्ठे [illegible] । [illegible]

---

१. [illegible] २० वर्षे १ अंके १ पृष्ठे ।

पवनपूतिमर्थं पुराणकोत्तरं श्रीमद्भगवतेनुक्तं क्वचि, वटवनादेषु
गोचरभिवां गङ्गानपि, या गङ्गा तत्वपि स्वयं विष्णुपादोद्भवा
तद्भिन्नो: परमं पदम् तस्य पुण्यभूमिरिति भवति । विकासोऽस्यां
पिपि:कृता या जनकाणां विकासात्मकगङ्गा । वेदुनःविमर्श-
शास्त्रस्य विज्ञानप्रवृत्तिरपि । किन्तु विज्ञाने, वेदे अतिरात्रिपि
एव औपचारिकता भाव अभाव च । वेदान्तविज्ञानस्य अधिकाना-
धारिष्यो विज्ञानादपि कुटिलः । तस्मात् प्रयोगविज्ञानस्यान्ये पि
प्रयोगवान्नैव नविज्ञानाचार्यैरपि वेद यदि विचारणीयम् । यद्
वेदान्तवादे वेदान्तार्थस्य कालतःपश्चात्प्रवृत्तिः, परिवर्तन-प्रवृत्ति-
निष्प्रयोगविज्ञानस्य प्रवृत्तिमार्गभेदानां सत्यपि लोकानां महाविनाश-
हेतु भवतीत्यर्थः । प्रयोगविज्ञानेषु वाङ्मये बहुत तांत्रिकं न
वा परिणामवादधर्मस्य तत्वानां सत्कारितयो वैवाहुरादेयत्वप्रति-
पादनान्यपि, पुनः पुनरावृत्तिभिर्मतान्वेषणं सर्वेषां प्रयोगानामधिकारिता
व्यवस्थापनात् व्यवस्थापनात् । तथापि तस्य प्रयोगेषु सर्वांशा
परीक्षा सम्पूर्णमध्यापि प्रमाणकोटिमन्तर्भूतमधिकारात्मानं अनुप्र-
द अतिविशिष्टतादिका तद् गतावस्थम्, यथा तस्याः पारम्परिकोपकारकत्व-
मपि प्रतिबिम्बितमिदम् ।

भारतीयानां संस्कृतिःभारतस्यावातपरम्परायाश्च धर्मादि-
प्रत्यभिज्ञाप्याणि श्रुतिः, स्मृतिः, पुराणं, तन्त्रम् । एषु बहुतासेव
सम्पूर्णभारतीया संस्कृतिः अधिष्ठाता । अत्रैव च तत्रभावानां महानु-
भावानाः । यतो हि -

श्रौतौ श्रुत्युक्ता आचारभेदाश्च स्मृतिसम्भवाः ।
उभये तु पुराणोक्ताश्चान्ये आगमसम्भवाः ।।इति

अर्थात्- वस्तुतो श्रुतिविधानानुसारेण कर्माणि कार्याणि यज्ञादिकानि वेदविद्भिः । स्मार्त आचारात् विविधस्मृति-प्रदर्शित सदाचारता कार्योऽत्र आचाराध्ययनम् । उभयतो तु विविधकथा-पुराणोपपुराणे वर्णितानि धर्मात् नारायणकथानुसारि देवान सम्बन्धानि सदाचारदर्शितानि पुराणकथानामेव आचारोपयुक्त कार्याणि व्यवहाराणि कृतानि धर्मानुरागिभिः । तान्त्रं तु श्रुति-स्मृति-पुराण सम्मिश्र आदिष्ट मार्गेण ,शैवविष्णवादि धर्माचाराचारो यूय तत्र आगमादि भणित ।

भारतीयचिन्तन तन्त्रोःसंस्कारस्य आगमस्य च महत्त्व वर्णितम् पुराणेष्वपि आगमनिरूपणे पुराणमतात् - यथा शैवात् लिङ्गपुराणे -

लिङ्गस्थापन मार्गेण आगमादिनिरूपितः शिवे[2] ।।इति ।

आगमप्रामाण्यानुगमनत्वात् पुराणानामपि प्रामाण्यम् । भारतीयचिन्तनस्य लिङ्गार्चा क्रियाप्रमाणानि पुराणेष्वेव दृश्यते ।

एवं स्कन्द पुराणे शिवार्चनस्य विविधविधयः निर्दिष्टाः सन्ति तत्र पुराणेषु तत्तदनुभावस्य च विपुल निरूपणं दृश्यते । तत्र च लिङ्गपुराणे देवानां शैवतन्त्रं कार्यमित्यादि इति प्रतिपादनम्-निरूप्यते -

---

1. कूर्मपुराणे
2. लिङ्गपुराणे

अस्य भवा षाट्कौश्यो -विश्वकर्मणःशिल्पिनो ।
विश्वकर्मा षाट्कौश्यो कुम्भकारो शिल्पिनो ।
कुम्भकारस्यपरतो नास्ति नीचो न कोऽपः ।[1]इति ।

एवं विवरणादस्माद् तथ्यम् प्रतिभाति यद् पुराणेषु वास्तुस्य प्रसङ्गेन शिल्पिनः पूजा विहिता । शिल्पिशास्त्राणि:,अत्र प्रकर्षेः प्रतीयते शिल्पकारस्यापि अभिज्ञानं यतो पुराणेषु उल्लिख्य वास्तुकारस्य शिल्पिनः तद् प्रतिभा अपि रमणीया प्रतियोगिनी च दृश्यते ।

पुराणेषु यादृशं यद् तत्त्वविवेचितं वास्तुग्रन्थेषु तदेव महता व्यापारेण निरूपितमस्ति । पुराणानामैतिह्यविषयेषु यद् तथ्य रूपाः अत्रापि वैज्ञानिकस्य गौरवं वर्धयति । तस्य वास्त्वादि कर्मः तदेव रूपं पृच्छति यस्य शिल्पम् अपि तस्मै वैज्ञानिके च दृश्यते । यस्मात् ।

---

1. लिङ्गमहापुराणे 2 भागे 4 अध्याये 23 श्लोकः ।

तन्त्रागमे शाक्त दैव देवीनां निरूपितः

वेदेष्विव गृह्यसूत्रेष्वपि तन्त्राणां:मूर्तिपूजनस्योल्लेख: समस्ति तन्त्रप्रयोगोपनिषदोपि पञ्च देवस्य मूर्तिपूजा ऽपि गृह्यसूत्रेषु प्राप्यते । बौधायनगृह्यसूत्रे बौधायनपुरा प्रसङ्गे देवागार इति शब्दस्योल्लेखः समस्ति । ततः देवागारेषु मूर्तिपूजाऽस्तीति जनः मूर्ति-पूजायामपि विश्वासिता अपि प्रचलिता आसीद् इति । सा च पूजा तन्त्रा-प्रवृत्तिपरिधौ पञ्चोपचारा धूपदीप-नैवेद्यादिना समभवत् इति नास्ति सन्देहः ।

गृह्यसूत्रेषु तन्त्रागमाः शक्तेःस्वातन्त्र्योपासना समस्ति। तत्र दुर्गा-देवी स्वतन्त्ररूपेण देवता रूपे निर्दिष्टा,दुर्गा इति संज्ञा च सा देवी तत्र प्रधानरूपेण निर्दिष्टा । तथा-

बौधायनगृह्यसूत्रे शुक्ल: इति विशुद्धि:,विश्वकर्मा: इति सम्बुद्धि: पञ्चनामा:पर्वतेशानुयायेन नामनिर्देशः भगवत्यै रुद्राण्यै,महाकाल्यै महायोगिन्यै,सुरसुन्दर्यै,देवकोट्यै,महाज्ये,महादेव्यै,महापृथिव्यै, कामिन्यै,सङ्कर्षिण्यै नमः इति नामानि,काल्यै,दुर्गादेव्यै इति निर्दिष्टानि सन्ति । एतन्निर्दिष्ट देवेषु एतत्प्रमाणमेव दुर्गा पञ्चदुर्गा आसीद्,कालिका आसीद् इत्याशयः ।

गृह्यसूत्राणि यावद् देव्याराधना वैदिकदेवो सम्बद्धोऽस्ति । उपनिषत् कालस्य उक्तः प्रतीयते । तत्रापि शिवस्य आसीद् यथा बौधायन गृह्यसूत्रे -

---

1. बौधायनगृह्यसूत्रे 3/3/3

यथाविधिहारेऽपि पुत्रा व्याघ्रचर्मकृतासिनः ।
दाक्षिणात्यं पुण्डरीकाक्षो श्रीरङ्गनाथमुपास्महे ।।इति[1]

बौधायनगृह्यसूत्रस्य कुमारादिपुत्रकः पाठः, एतदनुसारं
वैष्णवस्य निर्देशाय विष्णुरयम्, पुण्डरीकाक्षो शब्दात् तन्नाम रामायणे
रामायणे, महाभारते च विष्णुपि भक्तिमाहात्म्यः वैष्णवपरम्परायाः
स्मारके नित्यं प्रयुक्तो । अत वास्तवे प्राचीनतायाँ वैष्णव्य
उभे अपि ग्रन्थौ । महाभारतापेक्षया रामायणे विशेष प्राचीन
स्वरूपं दृश्यते । अतः तत्सन्दर्भेन रामायणमाधिकृत्य विचार्यते
किञ्चित् ।

रामायणे कुमारिलेनापि स्मृत्यर्थं कृत्स्नेन पुण्डरीक
दृश्यते । अत बहु यदि महाभारतापेक्षया तु रामायणेन किमपि विद्यते ।
वासिष्ठ,गौतम,जैन आपस्तम्ब तथा अन्येषां नाम्ना अत पूर्ववैदिका-
चिन्तने प्रयोगाः सन्ति । अतः शिवःस्मृत्यपेक्षया महाकाव्याग-
ताविशेषेणोपदिश्यते । रामायणे भक्तिमार्गस्य कुमारिलभट्टैः शिव-
विष्णुतोऽपि विनिर्दिष्टे तत्र शिवःसमप्रतीयमानत्वम् प्रमाणादि-
रुपेणापि च यत्र प्रमाणं यजुर्वेद,धर्मनिबन्धादि । अतः
स वाल्मीकिरामायणं करोति । आगमिकस्तु बहुःधर्मविन्दुना पञ्चरात्र-
सम्प्रदाय-गोष्ठिषु,भक्तिमार्गस्य उपासने रामायणे शिवस्यापि
तथा रूपं प्रतिपाद्यते । रामायणे प्राचीनवैष्णवाचार्यो प्रायःप्रमाणा-
दिषु-शिवः सर्वव्यापको वर्णितः । तथापि ब्रह्मा प्रायःविष्णु-
शिवापेक्षया किञ्चिन्न्यूनत्वेनोपात्ताति । तथा च-

---

१. बौधायन गृह्यसूत्रे ३/३/७

पतितोत्पतौ पुत्रं कस्मात् प्रतिनन्दिष्यति ।
अभिप्राय पुत्रः सौ प्राणिनामेदमुत्तमम् ॥
देव देव महादेव लोकस्यास्य हिते रतः ।
सुराणां प्रणि पातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥
~~न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम~~
न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ।
ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपश्चर ॥

शिवस्यान्यदेवेभ्योऽपि महति उत्कर्षः,स च देवानामपि देवः । तथापि शिवस्य प्रसङ्गे-

एष देवो महादेवं ... लोकानां हितः ।
तस्य पशुपतिं ... सर्वलोकविभुः प्रभुः ॥
पशुपतिस्तथा देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥[2] इति

शिवपार्वत्योः विवाहप्रसङ्गे च-

स गत्वा हिमवत्पार्श्वे किन्नराचरितेऽपि ।
महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महायशाः ॥[3] इति

अथास्य शिवः लोकगुरुः,त्रिपुरासुरघ्नश्च । स हि सर्वं लोकानां पालयति लोकस्य मोदयति (रक्षति) ।

---

1. वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे 36तमे 8-9-10श्लोकेषु (गीता-प्रेस गोरखपुर संस्करणम्)।
2. वा०रा०बालकाण्डे 45तमे 21-22श्लोके ।
3. वा०रा०बालकाण्डे 55 तमे 12 श्लोके ।

स वर्णितावतारोऽस्ति । स चाक्षुषः, अतः मन्वन्तराधिपति
विशेषतयाया: रैवतमनिवाय चाक्षुषस्य स्मारितापितान रामायणा-
दिग्रन्थो न्यायिक। रामायणे कथानक पूर्व:स्थितोपस्थिति पुर्ण्ये,
स हि भाव्यतिरि प्रायःउपस्थितो,तथापि स्वतान्तर्भावितस्य
तस्मान्नाद । तस्यानाम उमा इति लौकिकपि उमा हैमवती तथा-
विधं विभाजनस्य पुत्री विशति । विश्वासनपादान्तरोऽस्य
पार्वती नाम तस्याख्यान, यच्चाद्रि वनानस्य स्मारित प्रकार पुत्रीं
लनायत् । तथा च -

ततो पुत्रस्यार्थाय पार्वत्या दयिता: प्रिया: ।
नापुत्रमिति वचनम् वै पुत्रार्थमिताप्रकम् ।।[1] इति

यद्युक्तं सती तत्स्मात् पार्वत्याःपुत्रागो पर्वतिनाम
लौकिकार्थं रामायणे पुत्रान्मूक स्योतु पुत्रो । तथा च -

कान्तीमति महाराज न यत्नेन हेतुना ।[2]
स्म वासुभं पुत्रा स्तानि तत् तिष्ठति ।।

पर्वं भगवो इति नाम परिवृत्य सुतो सती निवृत्त
नाम्नो व्यवहार: उत्तरोत्तर व्यवहार एव जात: । रामान्त-
रमाना प्रतिष्ठितया: उत्तरोत्तरं स्वतान्तरेणापि व्यवहार:
प्रवृत्तः । सोरसमत्स्य तया पुत्रा पि नामी सोऽसौ:
सम्पन्नतीत सती तपि स्मरित्वा जनाय स्वर्गापिता सम्भूता ।
सान्भूतिं तत्स्मारख्या देवीति नाम स्मरति । तस्या महत्वं
स्मारितं कार्तिका । तथापि -

---

1. वा०रा०उत्तर का० 4 वाँ 272 श्लोक ।

2. वा०रा०अयो० 13 वाँ 23 श्लोकः ।

दृष्ट्वा च भगवान् देवीं मैथुनायोपचक्रमे[1] इति ।

यथा [illegible] विहृति तथा [illegible] । अतः [illegible] रामायणकाले यावत् [illegible] । [illegible] । उक्तञ्च रामायणे –

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योत्तरे गिरेः ।
हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सह देव्या महेश्वरः[2] ।।इति।

[illegible] रामायणादर्शि [illegible] । स [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] । [illegible] ।

[illegible] द्रष्टव्यः –

नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ।
पशूनां पतये नित्यमुग्राय च कपर्दिने ।।

---

1. वा०रा०बा०का०[illegible] 36 सर्गे 6 श्लोकः ।
2. वा०रा०बा०काण्डे 36 सर्गे 26 श्लोकः ।

कुमार गुरवे नित्यं नीलग्रीवाय वेधसे ।
पिनाकिनाय हव्याय सत्याय यज्ञोपवीतिने ।।

महादेवाय भीमाय त्र्यम्बकाय शिवाय च ।
ईशानाय भगघ्नाय नमो ऽस्त्वन्धकघातिने ।।

विश्वस्य पापिष्ठानां हरिये स्थाणवे च ।
पूष्कदाय कुरवाय वरदे ब्रह्मचारिणे ।।

नमो हव्यवाहनाय प्रज्ञापारमिताय च ।
विद्यात्मने विद्यादे विद्याधराधिपतये ।।

नमः पद्मशिरसे सहस्रनयने ।
सहस्रैक पादाय नमो ऽस्तु ते ।।

नमो हिरण्यवर्णाय हिरण्य कवचाय च ।
नमो ऽस्तु देवदेवाय महादेवाय च ।।

भवार्त कृपाभवे नित्यं सिद्धकार्यो नो भवःप्रसीदत्वादयः[1]

एवं हि विष्णुः कृष्णः स्वपरात्पर्येण भवान्तं शिवं स्तौति । येन शिवस्य व्यापकत्वं सर्वात्मत्वं च सिध्यति । ब्रह्मादिभिः स्व स्वकर्मानुसारेण, शुचिभिः स्वः शुद्धिभिः सिद्धि-मार्गसाधकैश्च । नित्यानन्देन, ज्ञानानन्देन परमात्मना परि-व्याप्त महाभारतानुशासनेन सिद्धमिति । अतः शंभो पूर्णैश्वर्यपरिप-पतिकत्वादि विश्वव्यापित्वादिभिः गुणैः शैवागम अंगादेव प्रपञ्चिता-नीति शैवदर्शन संप्रदाय-लोकाचारः ।

---

१. महाभारतानुशासनिक 14 अध्याये 52,53,54,56,57,60,61,62 श्लोकाः ।

स च शिष्यः भवता कर्तव्यः, इति कामन्दकीये-
नीतिसारे । यथा च –

उपासिताः शस्त्रभृतां [illegible][1] । इति

महाभारते [illegible] शिष्यस्य प्रसङ्गात्
[illegible] भारतवर्षे [illegible] । द्रो-
णाचार्यः [illegible] गुरुत्वात् [illegible]
[illegible] गुरुत्वं [illegible] । तस्य प्रशंसा कौटि-
ल्यार्थशास्त्रे [illegible] । तत्र हि –

यो वः पक्षाश्रयार्थः परिरक्षति स मोक्ष्यते ।
[illegible] सर्वं वः इति [illegible] ॥

ये [illegible] हि परिरक्ष्यन्ति प्रां [illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] ॥
तस्मात् धर्मार्थं गुरुं प्रां शिष्यो परिरक्षत[2] ॥ इति

लोके हि [illegible] शिष्यपरम्परा प्रायः
[illegible] भारते [illegible] तस्मात् [illegible]
च शिष्यानुवर्ती शिष्यो अपि परम्परा [illegible] यथा, [illegible],
[illegible] प्रभृति नाम कुलेषु गृहेषु शिक्षायामपि अधिकां प्रतिष्ठां
प्राप्नोति । महाभारते [illegible] गृहेषु शिक्षायामपि अधिकां प्रतिष्ठां

---

1. महाभारत [illegible] 35 अध्याये 25 श्लोकार्धं ।
2. म०भा०[illegible] 25 अध्याये 24-25-26 श्लोकाः ।

प्राप्नोति । मध्यभारते नागपुरस्य कुम्भनगरे समाहारः काली-
दास्य शिवस्य दृश्यते । अन्य कल्पना सर्वेषु भारतेषु भवन्ति
नागपुरस्य कल्याणकारिणी वर्तते । अतः अस्यानुरूपं द्रोणा-
चलस्य प्रभृति वस्तु दृश्यते ।

एवं राजस्थाने मध्यभारते शिवस्य मूर्ति निरूपणात्
उत्तरे भारते, विशेषतः पूर्वोत्तरभारते शैवधर्मस्य प्रचुरः प्रभावः परि-
लक्ष्यते । दक्षिणभारते गुडीमल्लम्, कांची लिङ्गमूर्तिनामनि,
यस्य प्राचीनकालः ख्रीष्टपूर्वतः पूर्वं शिवस्य मूर्तिः प्रादुर्भव-
न्ती । उत्तरीयं "भीटा"नाम्नि स्थाने खीष्टपूर्वः प्रथमशताब्दीतः
पूर्वं यस्य अन्यत् लिङ्गमूर्तिः प्राप्ता । अस्याः पञ्चमुखस्य चतुर्मुखा-
कारस्याभिप्रायाकारः अङ्कितः ।

आगमेषु पौराणिकः [illegible] शिवस्य मूर्तिः [illegible] तत्
[illegible] विभूतयः [illegible]
प्रमाद् प्राप्तम् । [illegible] पुराणानामपि
प्रामाण्यम् । भारतीयजनस्य [illegible] पुराणेष्वेव [illegible] । तत्र
[illegible] "विष्णुपुराणम्" [illegible] । एवं तत्र
पुराणेषु तेषां तेषां देवानां [illegible] यत्र एव अन्येषां
देवानामपेक्षया तस्य वैशिष्ट्यमपि [illegible] । अतः
[illegible] शिवस्य विकासं [illegible] । [illegible]
[illegible] प्रायः बहुषु पुराणेषु दृश्यते । तथा वायुपुराणे [illegible]-

क्षीराब्धिमथनाज्जातं विषं हालाहलं महत्[1] ।
येन धारितं कण्ठे नीलकण्ठस्ततोऽभवत् ।। इति

शिवोपासनायाः कामपि रम्यामे करोति । तथा च -

स्नात्वा त्रियामायां वापि पुष्ये च सर्वपातकैः ।
विमुच्यमानस्तु मोदते यथा कृष्णस्य कल्पम् ।।

एवं श्रीरुद्र च पुराणि पुरस्य वाञ्छार्थ पि वा ।
शिवलिङ्गं समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते[2] ।। इति

एवं शिवोपासनायां सम्यक् प्रतिभाति यत् पुराणेषु वेदा-
गमस्य प्रभावो न विस्मृतः क्वापि क्वचित् । विविधाख्यानैःकथाप्रसङ्गैः
प्रतीकैश्च शिवोपासनस्य अभिव्यक्तिः यत्र पुराणेषु सर्वत्र रूपेण
शिवतत्त्वविचारस्येव प्रतिनिधित्वं करोतीति । पुराणेषु पाशुपत
कालामुखादिविविध सम्प्रदायेषु शैव महापुराणादिषु निरूपितमस्ति।
पुराणकालेऽपि वैदिकत्व यत् भावः शिवार्चनपद्धतौ नूतनता
यदि कामन्ते नवीन ध्यानयोग्यमण्डपाणि लिङ्गस्य तत्र
समस्तकलात्मकतया पार्वती अभिन्नः नारी कामन्ते,
विरोधी परिस्थितीषु शिवरात्रौ अभिव्यक्ति कथिता शिव-
पति कामनेति ।

1· अग्निपुराणे 3 अध्याये 8-9 श्लोकार्धम् ।

2· लिङ्गपुराणे 45 अध्याये 34-35 श्लोकः ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
मन्यन्ते आधुनिकाः ऐतिहासिकाः। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "कुमारसम्भवम्" नामकाव्यं [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
तथापि -

[illegible] [illegible] [illegible],[illegible] [illegible] प्रतीतः।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible][1] ।।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] रामायण,महाभारतादौ [illegible]।

भारतीय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । "रघुवंशमहाकाव्यं" श्रीरामचन्द्र-
[illegible] । श्रीरामस्य विष्णोरवतारः । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]-

---

१. कुमारसंभवे । सर्गे ३० श्लोकः

२. " १० सर्गे ८ श्लोकः ।

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥इति

रघुवंशे श्लोके किन्तु समासाः [illegible] तस्य [illegible] । अत्र श्लोके जगतः शब्देन शिवःपार्वती च जगतः [illegible] स्मृतौ । [illegible] । [illegible] न स्यात् । [illegible] भवति । यथा-

न तौ [illegible] शब्दानुप्रासौ इति [illegible] ।

शिशुपालवधे [illegible] शिवःपुरुषोत्तम निरूपितः । स [illegible] च [illegible] । एवं स [illegible] तथाहि -

[illegible],
[illegible] ।
[illegible],
[illegible] ॥[2]

१· रघुवंशमहाकाव्ये । सर्गे । श्लोकः ।

२· शिशुपालवधे । [illegible] । श्लोकः ।

अत्र वेदान्तशब्दोल्लेखस्य विशेषार्थः । यतो ह्येकेश्वर-वादिवेदान्तः शिवकान्तानुकूलः । अतएव पन्थाः कालिदास-स्याभीष्टः आसीदित्यत्र विसंवादावकाशो नास्ति ।

"अभिज्ञान शाकुन्तलम्" नामके ग्रन्थेऽपि मङ्गलश्लोकः निर्दिशति तथा-

या सृष्टिःस्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तःश्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुःसर्वबीज प्रकृतिरिति यया प्राणिनःप्राणवन्तः,
प्रत्यक्षाभिःप्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः॥[1] इति

अत्र श्लोके शिवस्याष्टमूर्तयःमूर्तरूपेण निरूपिताः।ईश-परमेश्वरः परमकारुणिकः मृत्युञ्जयोऽपि प्रकाशात्मको शिवः पृथिव्यप्तेजोवायुराकाश सूर्यसोमहोतृ रूपेणानुदिनं विश्वं रक्षति स्वस्यापि रक्षकःस्यादिति तं स्तौति कविः । वस्तुतस्तु शिवः स्वयमेव प्रत्यक्ष विषयः द्रव्य चक्षुषा न द्रष्टुं शक्यते । स एभिः मूर्ताष्टद्रव्यैः अस्माकं सर्वेषां कृते प्रत्यक्ष गोचरतां याति ।

शैवधर्मस्य लोकविख्यातस्वरूपस्य दर्शनम् कुमारसम्भवे, मेघदूते ग्रन्थे चावाप्यते ।कुमारसंभवे शिवपार्वती विवाहःमदनदहनं स्कन्दोद्भवस्य व्याख्यानं साङ्गोपाङ्गरूपेण दृश्यते ।

---

१. अभिज्ञानशाकुन्तले । अंके । श्लोकः ।

रभिराख्यानैः अतीवकमनीयम् महाकाव्यम् कविना ग्रथितम् कुमारसम्भवम्नाम । काव्ये स्मिन् लोकाभिरामं शिवस्वरूपस्य वर्णनम् जातम् । यत्र भगवान् शिवः शिवया सह कैलासे आनन्दानन्दैरानुदिनं निवसति अस्मिन् काव्ये शृंगारस्य भक्तिभावनायाश्चानुपमं सामञ्जस्यम् दृश्यते यत्र सहृदयानां हृदयं आनन्दभरेणान्दोल्यते । महाकविकालिदासः -

"अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः

इति उपक्रमेण हिमालयस्य स्वरूपं समुपस्थाप्य ततः स्वकार्यविषयं प्रादुर्भावयति ।

मेघदूतकाव्ये पि शिवः कैलासवासी चित्रितः । अत्र काव्ये उज्जयिन्यां महाकालेश्वरस्य विश्वविश्रुतमन्दिरं विद्यते । तस्य महाकालस्य कथा संक्षेपतः निरूपिता विद्यते । तत्र सन्ध्यारार्तिक्यकाले नृत्याङ्गनाः समागत्य स्वनृत्यं प्रदर्शयन्ति स्म ।

यक्षेण मेघमार्गनिर्देशप्रकरणे पथःकृत्वे सत्यपि उज्जयिनीं गत्वा तत्र भगवतः शिवस्य दिवसावसानिक संध्यायां मृदुगर्जनेन मृदङ्गतालेषु स्वतालसम्मेलनम् शिवार्चनम् सम्पाद पुरस्काररूपेण तत्रत्यनृत्याङ्गनानां कृतज्ञतामयैः कटाक्षैः आनन्दसन्दोहं प्राप्नुहि इति कथा वर्णिता । तथा च -

अप्यस्मिन् जलधर महाकालमासाद्य काले,
स्थातव्यं ते नयन यावदत्येति भानुः ।
कुर्वन् संध्याबलि पटहतां शूलिनःश्लाघनीया-
मामन्द्राणां फलमविकलं लप्स्यसे गर्जितानाम् ।

पादन्यासैः क्वणितरसनास्तत्र लीलावधूतैः -

रत्नच्छायाखचितवलिभिश्चामरैःक्लान्तहस्ताः।
वेश्यास्त्वत्तोनखपदसुखान् प्राप्यवर्षाग्रबिन्दून्,
आमोक्ष्यन्ते त्वयिमधुकर श्रेणिदीर्घान् कटाक्षान्।।[1]इति

भारतीयनाट्यशास्त्रे शिवस्योपजीव्यता स्वीकृता।
ग्रन्थादावादावेव ग्रन्थकृता ब्रह्मणः शिवस्य च सहैव स्तुतिःकृता ।सा च-

प्रणम्य शिरसादेवौ पितामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।।[2]इति

नटराजःशिवःअत्र ग्रन्थे प्रमुखः, स च नृत्यकलायाःमहानाचार्यः।कौशि-
कीवृत्तिमाश्रित्य तिष्ठति इत्युक्तम् नाट्यशास्त्रे -

दृष्ट्वा मया भगवतो नीलकण्ठस्य नृत्यतः ।
कैशिकीश्लक्ष्ण नेपथ्या शृंगार रस सम्भवा ।।[3]इति

1· पूर्वमेघदूते 34-35 श्लोकौ ।

2· नाट्यशास्त्रे । अध्याये 45 श्लोकः।

3· नाट्यशास्त्र । अध्याये 61 श्लोकः ।

तन्त्रागम सिद्धान्तानुरोधेन शिवस्वरूप विमर्श:

निगमागममूलक मिदं संस्कृत वाङ्मयम् । निगमपदेन वेदा: आगमपदेन शिवास्यनिर्गतस्य शक्त्या प्रवर्तितं यच्छास्त्रं तदागम पदेनावगम्यते शास्त्रे: । उक्तञ्च तन्त्रसाहित्ये -

आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजामुखे ।
मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ।। इति ।

इमौ आगममूलकौशिवविशिष्टौ निगममूलक एवेति तत्र तत्र वैदिकसाहित्यानुशीलनेनावगम्यते । वेदेषु रुद्र रूपेण कीर्तिता` देव एव परवर्ति साहित्ये काले च शिवपदवीमधिजगाम्, स चैव हि शक्त्या-भिन्न इति विचारविमर्शको निखिलशास्त्रप्रकाशक: परमगुरु पदवी-मलञ्चकार । अस्यैव परमभट्टारकस्य शिवाभिन्नस्य निग्रहानुग्रह शक्तस्यपरमप्रकाशक परमस्वतन्त्रस्याव्ययतत्त्वस्य रुद्र-शिव-काल प्रभृ-त्यनेकै: परश्शतै:शब्दै:शास्त्रेषु निरूपितो विद्यते । वेदेषु ब्राह्मणेषु उपनिषत्सु, रामायणे, महाभारते, पुराणेषु, साहित्यग्रन्थेषु तन्त्रग्रन्थेषु शिलालेख प्रभृतिषु च सर्वत्र स्वयम् शिवदेशकलितस्याप्यन्यस्यकृते न्तरतो वाङ्मयवानन्द भुक्ति-मुक्ति प्रदायकत्वेन शिवो निरूपितो विद्यते । अस्यैव तत्त्वस्य मौलिकस्वरूपेषु केवल विचारा:प्रभावसम्पन्नत्वयत्वात् विविच्यन्ते च प्रकरणे ।

वेदेषु शिव:रुद्रशब्देन प्राय:उपस्थापितो विद्यते । ऋग्वेदे शिवस्य स्वरूपविषये त्रीणि एव समग्राणि परिपूर्णानि च सूक्तानि

समुपलभ्यन्ते । तानि च प्रथममण्डले यथा-

इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने क्षयद्वीराय प्रभरामहे मती: ।
यथा शमसद् द्विपदे चतुष्पदे, विश्वंपुष्टं ग्रामे अस्मिन्ननातुरम् ।। [1]

अपि च-

अवो वाम नमो अस्मा अवस्यव:शृणोतु नो हवं रुद्रो मरुत्वान् ।
तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ताम् अदिति:सिन्धु:पृथिवीउतद्यौ: ।।

द्वितीयमण्डले च-

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मानः सूर्यस्य संदृशो युयोथा ।
अभिनोवीरो अर्वति क्षमेतप्रजायेमहिरुद्र प्रजाभि: ।। [2] इति

सप्तमे मण्डलेच -

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिर:क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाल्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु न: ।। [3] इति

एतदतिरिक्तस्मान्यत्र रुद्रसोमयोरेकस्मिन् एव सूक्ते स्तुति:
क्रियते । तत्रापि षट्सु मन्त्रेषु रुद्रस्य अन्ते त्रिषु सोमस्य च । [4]

अन्यत्र चापि रुद्र सोमयोरस्तदैव स्तवनं दृश्यते । [5] एवं हि अन्यत्र
देवै: सार्धमपि रुद्रस्य बहुत्र स्तुति:दृश्यते वेदे । यथाहि-

---

1. ऋग्वेदे मण्डले 1 सूक्ते 114 मन्त्र: 1
2. " " 2 सूक्ते 33 मन्त्र: 15
3. " " 7सूक्ते 46मन्त्र: 4
4. " " 1सूक्ते 43मन्त्र: 6
5. " " 6 " 74मन्त्र: 4

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धोमारुतं पृक्ष ईशिषे ।
त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधतःपासिनुत्मना ।।[1] इति

अग्नेःरुद्रत्वेन ऋग्वेदे बहुत्र स्तवनं विद्यते । यथा-

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरोजना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः।
यतस्रुचःसुरुचे विश्वदेव्यं रुद्रं यज्ञानां साधद् इष्टिमपसाम् ।।[2]

पञ्चममण्डले विविधस्थलेषु रुद्रस्य निरूपणं जातं । तत्र हि स क्वचिद् संहारकत्वेन क्वचिच्च स्वस्तिकर्तृत्वेन च स्तुतौ विद्यते -

तमु ष्टुहि यःस्विषुःसुधन्वा योविश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।
यक्ष्वामहे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवम् असुरं दुवस्य।।[3]

विश्वेदेवानो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निःस्वस्तये ।
देवा अवन्त्वृभवःस्वस्तये स्वस्ति नोरुद्रःपात्वंहसः।।[4]

पातं नो रुद्रा पायुभिरुत त्रायेथां सुत्राता तुर्यामदस्यून्तनूभिः।[5]
भुवनस्य पितरं गिभिराभिरुद्रं दिवावर्धया रुद्रमक्तौ ।
बृहन्तं ऋष्वमजरं सुषुम्नमृधग्हुवेमकविनेषितासः।।इत्यादयः।[6]

---

1. ऋग्वेदे 2 सूक्ते 1 मन्त्रः 6
2. " 5 " 2 " 5
3. " 5 " 42मन्त्रः 11
4. " 5 " 51 " 13
5. " 5 " 70 " 3
6. " 5 " 49 " 10

29

एवं अष्टमाष्टके चापि प्रभूतात् रुद्रस्यस्तुतिः स्वतन्त्रतया वाक् सूक्तादिषु च प्रभूता वर्तते । तथा-

"अहं रुद्राय धनुरातनोमि, ब्रह्म द्विषे शरवे हन्त वा उत ।

अपि च -

मयोभुवातो अभिवातूस्राः ऊर्जस्वती रोषधीरारिशन्ताम् ।
पीवस्वती र्जीवधन्याः पिबन्त्ववसाय पद्वते रुद्र मृल ।।[1]इति

तैत्तिरीय संहितायाम् कृष्णयजुर्वेदे च रुद्रस्य विविधरूपा स्तुतयः दृश्यन्ते तत्र रुद्रस्य क्वचिदग्निना, क्वचित्सूर्येण, क्वचित्त्र्यम्बकहोमेन शतरुद्रियरूपेण, शिवरूपेण, पशुपतिरूपेण च वर्णनम् समुपलभ्यते । तत्रया-दाय केचनमन्त्राः उद्ध्रियन्ते रुद्रस्येति । यथा-

भावः स्तेन ईशत् मा घशंसो रुद्रस्यहेतिः परिणोवृणक्तु ध्रुवा ।
अस्मिन् गोपतौ स्यात् बह्वी यजमानस्य पशून् पाहि ।।[2]

रुद्रस्य सूर्येण सम्बन्धः यथा-

"रुद्रस्य त्वा वर्तयतु मित्रस्य पथा ।।

अग्नेः रुद्रेण तादात्म्यम् यथा-

देवासुराः संयत्ता आसन्ते देवा विजयमुपयन्तो ग्नौ वामं वसु-
सो रोदीयदरोदीत्तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम्"इति त्र्यम्बक होम विषयकम् स्तवनं जातं तत्रैव प्रथमे काण्डे पशूनां शर्मासि शर्म यजमानस्य शर्म मे यच्छ एक एव रुद्रो न द्वितीयायतस्थ । इति ।

---

1. ऋग्वेदे म0 169 सू0/ ।

2. वाजसनेयिसंहितायाम् 39 अध्याये 9 मन्त्राः।

30

वाजसनेयि संहितायाम् षोडशा ऽध्याये प्रथमसूक्ते षट्-षष्टिमन्त्रेषु रुद्रस्य विभिन्नैर्नामभि:स्तुति:कृता विद्यते ।

पशुपतित्वेन रुद्र: तत्रैव वाजसनेयि संहितायां चतुर्विंशा-ऽध्याये तृतीयमन्त्रे स्तुत: यथा-

रुद्राय पशुपतये कर्णा यामा अवलिप्ता रौद्रा नभो रूपा पार्जन्या:। इति एकोनचत्वारिंशाऽध्याये नवममन्त्रे च उग्रं लोहितेन मित्रं सौव्रत्येन रुद्रं दौव्रत्येनेन्द्रं प्रक्रीडेन मरुतो बलेन साध्यान् प्रमुदा । भवस्य कण्ठ्यं रुद्रस्यान्त:पार्श्व्यं महादेवस्य यकृच्छर्वस्य वनिष्ठु: पशुपते:पुरीतत् । इति एषु सूक्तेषु रुद्रस्य यद्रूपं निहितं तस्य विद्यन्तो विषय: कस्य च प्रतीकत्वेन तस्य निरूपणं इति विषयमवलम्ब्य बहव: कल्पना कल्पिता । रुद्रस्य नाम्न:सार्थक्येन, मरुतां साहचर्येण, तस्य बभ्रु वर्णेन प्राय: क्रूरकर्मणा च रुद्रं केवल संहारकत्वेनामनन्ति । प्रमाणार्थम् शर्मन् (जर्मन) देशीय विदुष: वेबरमहोदयस्य विचारा: मननीया:। स स्वग्रन्थे रुद्रं झंझावातस्य विध्वंसक स्वरूपस्य च रुद्ररूपस्य परिकल्पनं चकार ।[1] भारतीय पाश्चात्य विद्वान श्री भण्डारकरमहाभागस्तु प्रकृते: विध्वंसक शक्तीनां स्वरूपेण रुद्रं परिकल्पयति ।[2]

----

1. वेबर -इण्डीश स्टूडीन, 2, 19-22

2. भण्डारकर- वैष्णविज्म, शैविज्म ।

पाश्चात्य विद्वान डा० मैकडोनल महोदयस्तु रुद्राग्न्यो: साम्यं परिलक्ष्य नैव झंझावातस्यापितु विनाशकर्त्ता: विद्यु:[1]
रूपे झंझावातस्य विध्वंसक स्वरूपवत् रुद्रस्य निर्धारयति ।

आङ्ग्ल विद्वुष:म्यूरर महोदयस्यापीत्थमेव सम्मति: ।[2]

केचन विद्वांसस्त्वाग्निरुद्रयो:साम्यं विभाव्य तं अग्नेरेव कस्यचिद्रूपस्य प्रतीकमित्यामनन्ति ।ऋग्वेदस्य स्वानुदित भूमिकायां आङ्ग्लविद्वान्विल्सनमहोदय:अग्ने:इन्द्रस्यैकरूपेणैव रुद्रं व्यवस्थापयति ।[3] एवं हि अन्ये पि पाश्चात्यदेशीयविद्वान्स:इतिहासवेत्तारश्च संहारकरूपेणैव रुद्रं उपस्थापयन्ति कल्पयन्ति च ।

परं वयं भारतीया:मंगलामंगलविरुद्ध धार्मिकनिखिलसंज्ञा समन्वित शिव-शिवतिता-सिताति दूराति सन्निधि निग्रहानुग्रहकरणान्य व्याकरणमर्थ सर्वाभीष्टद: तरत्वातीतो नतीतश्च कश्चिद् विलक्षण समस्त वैलक्षण्य गुणगणानामेकाश्रय: कश्चिदीश्वर:, गुरु:आनन्द एव रुद्र:,शिव पदमलंकरोतीति मन्यामहे ।

स एव विविधासनाशनशयनवाहनाभरणभूषणपरिवेशादि-वृन्दयुत-अनादिगण्डित: । अभिव्यक्तौ स्थितो पि शिवरूप:आनन्दी, भव:शिव:,महादेवपदवीक:,समस्तविरोधानां समाहर्त्ता,विषपीत्वा प्यमृत:,पिण्डमूर्ति:,विविधरूपेणाराध्य:,आशुतोष:,रुद्र: समस्तत्र स्तो प्यमृत:,पिण्डमूर्ति:,विविधरूपेणाराध्य:अनाराध्यो पि

---

1. मैकडोनल=वैदिकमाइथोलोजी पृ०सं० 78
2. म्यूर= 4 ओरिजनल संस्कृत टैक्स्ट्स-4 पृ०सं० 147
3. विल्सन= ऋग्वेद

तत्त्वोरात्मेयः, प्रकाशःशिव इति मन्यामहे ।

एवं हि ऋग्वेदे, यजुर्वेदे च रुद्रस्य विविधरूपाणि प्रदर्शितानि । तत्र्याख्यातो नविकशैलेनेदं परिभाष्यते यत् सान्द्रेषु मेघेषु चपलायमानया सौदामिन्या साकं गम्भीरमन्दमेघनिर्घोषं महावृष्टिरूप प्रवृत्तेः यत्तत्त्वं तदेव रुद्रपदेनाभिधीयते ।

रुद्रशब्द निरुक्तिः

रुद्रशब्दस्य को ऽर्थः इत्यभिधानकोशकाव्यादिषु यन्निरूपितम् तदाधारेण रुद्रशब्दस्य कारचन निरुक्तयोऽत्र प्रदर्श्यन्ते । रुदिर अश्रुविमोचने इत्यस्माद्धातोःऔणादिके रक् प्रत्यये कृते सति रुद्रशब्दस्य निष्पत्तिः सम्पद्यते ।

यथा रोदनात् इति रुद्रः ।

अपरञ्च-रुधिर आवरणे इत्यस्माद्धातोःसम्पदादित्वात् भावे क्विप् प्रत्यये सति स्त्रीत्वविवक्षायां रोधनं रुदतां रुधम् राति=ददाति इति रुद्रः। अन्यच्च= रवणं रुत् रुतम् रवं राति= ददाति इति रुद्रः [कालांशो म्ले] वाचस्पत्यादित्यादिकोषग्रन्थेषु च -ऊरोदिति रुद्रः-रक् । । शिवमूर्ति भेदेनयो रोदिति-रुदरोदीत् तद् रुद्रस्य रुद्रत्वम् श्रुयुक्ते । 2·वह्नौ च । अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्ष सुरेश्वरः ।

अनन्तो बहुरूपश्च त्र्यम्बको ह्यपराजितः ।
वैश्रवणश्च सावित्री हरो रुद्रा इति स्मृता ।।इति

इत्युक्त तेषु एकादशसु शिवमूर्तिभेदेषु शुक्ल यजुर्वेद संहितायाम् 16 अध्याये -नमस्ते रुद्रमन्यवे"इत्यादिषु"रुद्रसूक्तेषु च । एकादश-संख्यायाम् । आदनिक्षेत्रे इत्याद्युक्तम् ।

अत्र प्रत्यभिज्ञादर्शनसम्प्रदाये-निष्कलं,परमस्वतन्त्रम्, परशिवाद्वैततत्त्वमेव परमार्थतत्त्वमशिष्टम्,शक्त्यादीनां तत्रैव पर-शिवतत्त्वेऽन्तर्भावः। अत्र तत्त्वे-चिच्छक्ति, आनन्दशक्ति,इच्छाशक्ति ज्ञानशक्ति,क्रियाशक्ति इति पञ्चभेदाः शक्तिः अवतिष्ठते । शक्ति प्रभावादेवाभासरूपस्य जगतः उत्पत्तिः भवति । अयन्चाभासः अद्वैतवेदान्तस्य विवर्तवाद एव संगच्छते । परमश्चैकमिदमेव वैशि-ष्ट्यम् यदायं विश्वप्रपञ्चः परमशिवस्यैवाभास सन्नेव । वेदान्ते च पारमार्थिकावस्थायामिदमसन्निति । यतोहि -जीवः तत्त्वतः शिवांश एव । परमशिवः काल-नियति-राग-विद्या-कला इति पञ्चविधबन्धनैः आत्मानं निष्कलं,स्वतन्त्रस्वरूपं सम्प्रबाध्य सृष्टि-जन्य उपयोगित्वं सम्पादयति । अन्ते ज्ञानदशायामयं जीवः समस्त मलापनयाय स्वरूप बोधनपरः सन् "शिवो हमिति"भावापन्नः शिवरूपतां भजते । एतत् सर्वं अद्वैतवेदान्तदर्शनवज्ज्ञेयमिति ।

स्मृतावपि शिवस्वरूपस्यैव धर्मपरम्परायाः प्रचुरः प्रभावो वर्तते । यथा-

एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।इति ।

अनूव न वचनात् भारतीयज्ञानस्यातिप्राचीनकालादेव-

गौरवात्मनस्या जना:विभिन्न देशेषु गत्वा जीवलोकानां हितकामनया स्वधर्मस्य प्रचारमकुर्वन् । वैदिक रामायण,महाभारतादि सभ्यताया: ततः सुदूरस्थितेषु देशेषु पुष्कल:प्रचार:अजायत । इति तत्र-तत्र अभिलेखै:शिलालेखैर्वा ज्ञायते । भारतवर्षस्यान्य सुदूरवर्तिभि: यूरप-अमरीका प्रभृतिदेशैः सहैव विशेषत: पूर्वदिक्स्थदेशैः उत्तरदिगस्थदेशैश्चीनादिभिश्च संश्लिष्टो व्यापारसम्बन्ध:आसीदिति जानन्त्यैतिहासिका: ।

किन्तु पूर्ववर्तिदेशेषु प्राक्तनकालादेव प्रवासिभारतीयानां संख्याप्रवाह इव गच्छतिस्म । तत्र-तत्र हिन्ददेशीया,मलेशिया,ब्रह्मा थाईलैण्ड, सिंगापुरम्,जावा प्रभृतिदेशेषु ते गत्वा तत्रैवान्यवसन् । एषां देशानां भारतवर्षेणगमनसम्बन्धत्वात्तत्र भारतीयसंस्कृते: दर्शनस्य च प्रभावा: निपतिता:। एषु प्रभावेषु तत्र विविधशैवस्वरूपस्य,शैवधर्मस्य च प्रभावोप्यजायत ।

भारतवर्षेण सम्पृक्ता: नेपाल,तिब्बत,सिंहलद्वीप प्रभृतिषु पूर्ववर्तिदेशेषु अशोक कालादेव एतद्देशप्रभावात् बौद्धधर्मप्रधाना:अजायन्त। तत्र नेपालदेशं परिहृत्य यत्र च पुन: ब्राह्मण(वैदिक)धर्मस्य प्रभावो प्यजायत। नेपालदेशे वैष्णव-शैव-महायान-बौद्धसम्प्रदायाश्च दीर्घकालं यावत्तत्र प्रचलिता:अभूवन् । परं शनै:शनै: शैव वैष्णवमतानां प्रभावादेवस्थित:बौद्धधर्मश्चततो पगत:।शाक्तमतस्यापि तत्र नेपाले शैव मत प्रसरकालादेव प्रभाव:समापतित:। अद्यत्वे नेपालदेशे देव्या बहूनि मन्दिराण्युपलभ्यन्ते ।

तेषु भाद्ग्रामस्थ "देवीभवानी" इत्याख्यं मन्दिरमतीव मनोहरं वर्तते । सिक्कांगे भूयसा शिवमन्दिराण्येव प्राप्यन्ते, तथा च तत्र शिव-बुद्ध मन्दिरादिषु गणेशमूर्तयः अपि लभ्यन्ते । एतानि च प्रमाणानि शिलालेखेष्वपि प्राप्यन्ते ।

सर्वतो धिकानि प्रमाणानि हिन्दचीनभागस्य चम्पा-कम्बोज देशेषु चंपा ख्रीष्टाब्द्या प्रथमशतकादारभ्यैवाभ्यन्ते ।

हिन्दचीनप्रान्ते शैवमतस्योल्लेखः सर्वस्यादौ चम्पा-प्रान्ते वोहिन्दशिलालेखे दृश्यते । तथा च स शिलालेखः-

नमो देवाय भद्रेश्वरस्वामीप्रसादात् अनन्ये त्वा कुर्वं करिष्यामि धर्ममहाराज श्रीभद्रवर्मणो यावच्चन्द्रादित्यौ तावत् ।।[1] इति

चतुर्शतख्रीष्टाब्दकालं यावदत्र प्रान्ते शैवधर्मस्य दृढतरो प्रचारः अजायतो तदानीन्तनशासको पि सर्वास्यानुयायि आसीत्। अत्र विशेषतः अवधेयमिदमेव यदत्र शिलालेखे उपासनायाः यद्रूपं निरूपितं तन्न पौराणिकम् न वा रामायणीयं,महाभारतीयञ्च किन्तु वैदिकं तत् ।

भारते धर्मस्वरूपपरिवर्तनस्य प्रभावःसुदूर वर्तिषु एषु देशेषु अपि निपतितः अत्रैव चम्पाप्रदेशस्यैकस्मिन् शिलालेखे भगवन्तं शिवं भगवतीं शिवां च महेश्वर शब्देन उमाशब्देन च व्यवहृतवान् ।शिला-लेखकारः अत्रैव शिलालेखे ब्रह्माविष्णुमहेशवोल्लेखयो यावत । तथाहि-

---

1. वोहिन्द शिलालेखः- 400 ख्रीष्टाब्द शतके ।

सिद्धं नमो महेश्वरम् उमां च प्र------[1]

ब्रह्माणं विष्णुमेव च ।।

ख्रीष्टाब्दस्य पञ्चमान्शतकादारभ्य षष्ठशतकस्या-रम्भकाले शम्भुवर्मण: माइसोन शिलालेखे शिवं जगत:कारण-पालक-संहर्तृत्वेनैकम् शुद्धं सर्वश्रेष्ठं सर्वज्ञञ्च निरूपितवान् । यादृशं हि पुराणेषु स्वरूप वर्णनम् तादृशमेवहि तदपि वर्णनम् । यथा-

स्थित्युत्पत्ति प्रलयकृशिन:शूलिन:सुराणां----

कृत्स्नंवेत्ति त्रिभुवन गुरु कारणं स्थाणुरेव ।।[2]

षष्ठशतकस्योत्तरार्द्धे प्रकाशधर्मण:अनेकै:शिलालेखै:प्रतीयते यद् तद्देशे तद् काले लिङ्गोपासनाया:मुख्यत्वेन प्रचारो जात:। राजा येकस्मिन् शिवमन्दिर शिवलिंगस्य प्रतिष्ठां चक्रे । तस्यराज: शिलालेखे शिव:परब्रह्मस्वरूपेण दृश्यमान जगतश्च कारणत्वेन निरूपित: तथाहि -

यस्या:शक्ति:प्रतियोग्यतामुपगत:क्षित्यादयोमूर्तयो,

लोकस्थित्युदयादिकार्यपरता ताभिर्विनानास्ति हि।

यो ब्रह्माविष्णुमहेशाधिपादिसुरासुरब्रह्मनृपर्षिमान्य:

तथापि भूत्यैजगतां नृत्यन्श्मशानभूमावतिचित्रमेतत्।[3]

---

1. भद्रवर्मण:शिलालेख: माइसोन पञ्चमख्रीष्टाब्दशतकस्य ।
2. शम्भुवर्मण:माइसोनशिलालेख:षष्ठख्रीष्टाब्दशतकस्य।
3. प्रकाशधर्मण:माइसोनशिलालेखषष्ठख्रीष्टाब्दशतकस्य ।

अत्र भगवतः शिवः कपालिरूपं निरूपितम् । यो हि भगवान् परमेशः ब्रह्मविष्णु प्रभृतिभिर्देवैरन्यैरनन्यः स कथन्नाम शिववेशं दधाति । अत्रापि परमेशितुः शिवस्य शिवात्मिका लोकमंगलकारिणी शक्तिरेव ।

एकाम्रेऽपि शैवमत प्रचारस्य शिवस्वरूप प्रत्यक्षैव सुपुष्टप्रमाणं-

"दिगंबर स्थल स्थले "स्थानेसप्तशतकस्यानेकानि शिवमन्दिराणि सन्ति । तेषां स्वरूपः दक्षिण भारतीय "पागोडा" इव सन्ति । एषु वण्डी श्रीखण्डी "मन्दिरस्य मूर्तिषु शिव-ब्रह्म-विष्णु मूर्तिनामांकनम् जातम्। एतत्कालं यावदत्र गणेशोपासनायाः प्रचलनमप्यजायत् । अस्मिन्नेव देवालये अगस्त्यस्य महर्षेः प्रतिमैका स्ति। यस्या नामकरणं कल्पान्तरे "शिवगुरुः" इति पदेनाभवत्, एकाम्रेऽपि अगस्त्य शैवधर्मस्यप्रचारमकरोदिति मान्यता प्रतिफलति ।

ब्राह्मणग्रन्थोत्तरकालः उपनिषदां, तदुत्तरकालश्च सूत्रसाहित्यस्य तत्र श्रौत-धर्म-गृह्यसूत्रेषु शिवस्वरूपस्य तदुपासनायाश्च का प्रक्रिया किं स्वरूपं आसीदित्यनुपदमेव विविच्यते ।

यथा - उपनिषदामुत्तरकालेन सहैव सूत्रेष्वपि शिवार्चनस्य क्रमः शनैः-शनैः प्रचलितो भूत् । अथान्यार्चन क्रमः कर्मकाण्डपद्धतिमनुसृत्य भागपथमलङ्करोति । अस्मिन्काले अनेकेषु देवेषु स एक एव शिवोदेवः विभिन्नस्वरूपाभिः नामभिश्च विभूषितः आराधना धारः। स भवः

रुद्र:, शर्व:प्रभृत्युपाधिभि:विभूषित: । महादेव:, पशुपति:, भूतपति: प्रभृतीनि गुणकर्मानुरोधीनि नामानि रक्षयति । यथा च शांखायन श्रौतसूत्रे-

"वेदे पितरं वेदमातरं, द्यौस्तेपिता पृथ्वीमातातस्मै देवभाव शर्वायपशुपतये उग्राय देवाय महतेदेवाय रुद्रायेशानायाग्नयेस्वाहेति।[1]

"भूपते, भुवपते, भुवनपते, भूतानांपते महतोभूतस्यपते स मृडनो द्विपदे चतुष्पदे च पशवे मृड नश्च द्विपदश्च चतुष्पदश्च पशून्, यो स्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मो दुरापूरो ति मच्छायो भिनाग्नेन।[2] इत्यादयश्च । एवं हि शांखायने,[3] लाट्यायन,[4] आश्वलायन[5] सूत्रेष्वपि संहितावद् त्र्यम्बक नाम्ना तस्मै विशेष हविर्दानम्, स च स्मृत्य-मौषधीनां दाता, मनुष्य पश्वादीनां च त्राता इति ज्ञायते ।

विशेषत:शांखायन श्रौतसूत्रे शिवसहचर्या:स्त्रीदेवताया: भवानीशर्वाणी, ईशानी, रुद्राणी, आग्नेयी प्रभृतिनामरूपाभि:स्तुत:।

1· शांखायन श्रौतसूत्रे शूलगवप्रोक्ते 4-19

2· " " 4-19

3· " " 3-17 20-11

4· लाट्यायन " 5/3/2

5· आश्वलायनश्रौतसूत्रे 3/11/1

समकालिकेषु धर्मसूत्रेष्वपि श्रौतसूत्र इव शिवोपासनया:निर्देशो निर्दिष्टः । बौधायन धर्मसूत्रे शिवसहचरी स्त्रीदेवताया:कृते अनेकेषां तर्पणकर्मणां निर्देशो विद्यते, एतस्या स्त्रीदेवताया:स्पष्टरूपेण रुद्र-पत्नीरूपेणात्र निर्देश:सम्प्राप्यते । तथाहि -

ॐ भवं देवं तर्पयामि । ॐ शिवं देवं तर्पयामि ।
ॐ ईशानं ॐ ईशानं- ॐ पशुपतिं ॐ रुद्रं,[1] ॐ उग्रं-ॐ भीमं-ॐ महान्तम्-
ॐ भवस्य देवस्य पत्नीं तर्पयामि । इत्यादय: ।

सामान्यजनानां धार्मिकविचार धाराणां स्वरूपज्ञानाय गृह्यसूत्राणि सन्ति परमोपयोगीनि । गृहस्थजीवनेन सह गृह्यसूत्रस्य सम्बद्धतया तत्र हि शिवोपासनाविधे: बाहुल्येन निरूपणात् सामान्य जीवनेन शिवस्य सम्बन्ध: इदानीं यावद् सम्पन्न इति तत्र-तत्र गृह्यसूत्रानुशीलनेनावगम्यते । निर्विघ्नता सिद्ध्यर्थं सुखसमृद्धिप्राप्त्यर्थं च आश्वलायनगृह्यसूत्रे शिवं समुद्दिश्य होम:प्रदर्शित: ।स च -

"आश्वयुज्याम आश्वयुजीकर्म । निवेशनं अलंकृत्य स्नाता: शुचिवासस: पशुपतये स्थालीपाकं निरूप्य जुहुयु:। पशुपतये शिवाय शंकराय पृषातकाय स्वाहा[2] ।इति

शिव:सामान्यत: वृक्षेषु चत्वरेषु ,पुण्यतीर्थेषु ,श्मशानेषु च एकाकी एव रमते । तत्र-तत्र जनानां अनिष्ट:सम्भवति, तस्मादेव रक्षणार्थं शिवाराधनं भवति स्म ।[3]

1· बौधायन धर्मसूत्रे 2/5/6 ,2/5/7

2· आश्वलायन गृह्यसूत्र 2/2/1/2

3· मानवगृह्यसूत्रे 1/13/9/15

अन्यदपि शिवस्य स्वरूपाणि नामानि च शास्त्रेषु समुपलभ्यन्ते । यथा- परब्रह्म, असीमः, अचिन्त्यः, विश्वस्रष्टा, आत्मनि विश्वकलाकलिता, आशुतोष सर्वविघ्नविच्छेदः, कालजयी, अजः, शिवः, महादेवस्वदवीकः, रुद्रः सर्वशास्त्रोपजीव्यः, अनादेयः, ईश्वरः, गुरुः, आनन्दः, इत्यादयः ।

शुभेच्छु भक्ताः शिवभक्ताश्च परमकल्याणकारित्वेन जगतः पितरौ भगवतः शिवस्य, पराम्बाशिवायाः तद् भक्तांश्च सर्वतोभावेन आद्रियन्ते । यथा-

माता च पार्वतीदेवी पिता देवो महेश्वरः ।
बान्धवाः शिवभक्ताश्च स्वदेशो भुवनत्रयम् ।।इति शम्।

---

1. अन्नपूर्णास्तोत्रम् श्लोक सं० 16

तन्त्रागम शब्दानां विवेचनम्

ननु विस्तारे इत्यस्मात् तनादिगणपठितात् तनोतेः "सर्वधातुभ्यः ष्ट्रन्" इत्यौणादिक सूत्रानुसारं ष्ट्रन् प्रत्ययान्तः, तनोति तन्यते अनेनेति व्युत्पत्त्यानुसारं, यद्वा कुटुम्बधारणपोषणार्थकात् तन्त्रिधातोः "भावे" [3/3/18" इति अष्टाध्यायी सूत्रानुसारं घञ् प्रत्ययान्तः, तन्त्रणं तन्त्र्यते यद् येन यत्र वेति व्युत्पत्त्यानुसारं तन्त्रशब्दः सिध्यति ।

किन्च-प्रमाणमपि वस्तुनिष्ठस्य प्रमाणं भवति । तस्य प्रमाणस्य तदधीनशरीरपुरणीसुखादिवेदं वास्तिशय सदाभासमानस्य वैदिकरूपस्य सर्वसमितिभाजः सिद्धौ अभिनवार्थप्रकाशस्य प्रमाणवराकस्य क्वचनोपयोगः । एतच्च शब्दराशिसम्पूर्णाहन्तापरामर्शसारत्वात् परमशिव एव षट्त्रिंशत् तत्त्वात्मकः प्रपञ्चः तथा च षट्त्रिंशत्-तत्त्वानि-

1. शिव, 2. शक्ति. 3. सदाशिव 4. ईश्वर, 5. शुद्धविद्या 6. माया, 7. कला, 8. विद्या 9. राग 10. काल 11. नियति 12. 12पुरुष 13. प्रकृति. 14. बुद्धि, 15. अहंकार 16. मनः, 17. श्रोत्र 18. त्वक् 19. चक्षुः, 20. जिह्वा 21. घ्राण, 22. वाक्, 23. पाणि 24. पाद 25. पायु 26. उपस्थ, 27. शब्द 28. स्पर्श 29. रूप 30. रस, 31. गन्ध 32. आकाश 33. वायु, 34, वह्नि 35. सलिल 36. भूमयः इत्येतानि । एतद् सर्वं तन्त्र पथः एवानुकरोति। यत्रच-

यथा न्यग्रोधबीजस्थ:शक्तिरूपो महाद्रुम:।
तथा हृदयबीजस्थं विश्वमेतच्चराचरम् [1] ।।इति

तथा च-

तनोति विपुलानर्थान् तन्त्र-मन्त्रसमन्वितान् ।
त्राणं च कुरुते यस्मात् तन्त्रमित्यभिधीयते [2] ।।इति

प्रमाणेन निरन्तरं विस्तारार्थक विशेषार्थक तन्त्र-मन्त्र समन्वित त्राणकर्तृता तन्त्रस्य सिद्ध्यति । एतन्त्र तन्त्र ग्रन्थ जातं यत् तं सर्वं ज्ञानराशिं विस्तृणाति विस्तरेण प्रकटयति, तदनुसारि कुटुम्बं समूहं बिभर्तितत् तन्त्रम् ज्ञानराशीनां विस्तरेण प्रतिपादयतां ग्रन्थानां च विषयभेदात् भवति पारस्परिको भेद: । तथा च य: कश्चनापि ग्रन्थो यं कञ्चन ज्ञानविषयं विस्तर:प्रतिपादयन् तन्त्र-शब्देन वक्तुं शक्यते । तथा च -

व्यवहार: कथ्यते यत्र तथा चाध्यात्म वर्णनम् ।
इत्यादि लक्षणैर्युक्तम् तन्त्रमित्यभिधीयते ।।इति

परमेश्वर भावविमृशनात्मकस्पन्दमूलं प्रतिष्ठते तन्त्रशास्त्रे। एतस्मात् कारणादान्तरस्यैकुण्ठितशब्दार्थं युगलभावस्य बहि: प्रकाशनं तन्त्रशास्त्रे प्रगाढतां द्योतयति । तन्त्रशास्त्रे मन्त्रदेवता-योरैक्यं प्रतिपादितम् शिवशक्त्योरभेदस्तादृश एव शब्दार्थयोरभेद:।

---

1. पराप्रावेशिकायां पृ०सं० ।।

2. अजितागमे 1/115

शब्दाः शविकल्पाः अर्थाश्च विकल्पाः। उक्तञ्च हायग्रीव संहिता-याम्-

> शब्दजातमशेषं तु धत्तेशंकर वल्लभा ।
> अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः ।।इति

एष एव सिद्धान्तःभर्तृहरिणा पि-

> न सो स्ति प्रत्ययो लोके यःशब्दानुगमादृते ।
> अनुविद्धमिवज्ञानं सर्वं शब्देन भासते [2] ।। इति

आगमतन्त्रशास्त्रं संहिता चेति शब्दत्रयं नामधेयमध्ये पि विषय सादृश्य मेव प्रकटयति । वैष्णवानां ग्रन्थाःप्रायःसंहितापद-वाच्याः,शैवानामागमः शाक्तानां तन्त्राणि च । प्रत्येकं ज्ञानं ,योगः, क्रिया ,चर्या चेति चतुर्णां विषयाणामन्तर्भावो स्त्येव । अष्टाविंशति-संख्याकानामागमानां,तथोपागमानां शिवकथितानामुल्लेखो मिलति । यथा-

> आगतं शिव वक्त्रेभ्यो गतं गिरिजामुखे ।
> मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ।।इति

पञ्चरात्रसंहिता अष्टोत्तरशतसंख्याका आसन्,यासु द्वादश एव मुद्रिताः सन्ति ।अहिर्बुध्न्य संहिता तु प्राचीना । पाश्चात्यैस्तस्याःसमय ई०चतुर्थशतके शाक्तानां पृथिव्या विभिन्नेषु

1• हायग्रीव संहिता

2• वाक्यपदीय ब्रह्मकाण्ड का० सं० 123

त्रिषुस्थानेषु -अश्वक्रान्त-रथक्रान्त विष्णुक्रान्तेषु चतुःषष्टि-संख्याकानि तन्त्राणि सन्ति इति वर्णितम् । महानिर्वाणतन्त्र-मिति प्रसिद्धम् । एतेषामनुष्ठानेन भोगेन सह मोक्षस्यापि सिद्धि-र्भवति । यथा-

यत्रा स्ति भोगो नहि तत्र मोक्षो यत्रा स्ति मोक्षो नहि-
तत्र भोगः।
श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां भोगश्चमोक्षश्च करस्थ एव ।।इति

आगमविषये भगवान् पतञ्जलिरपि महाभाष्य पस्पशाह्निके व्याकरणाऽध्ययनप्रयोजने उक्तम्- "आगमः खल्वपि "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयः" इति । तत्र-उद्योत टीकाकारः तत्र वक्ष्यमाण आगमपदेन श्रुतिः। श्रुतावपि वचनोक्त्या उपाख्यानत्वे-नैव व्याकरणस्यापि नित्यताबोधनमुपपद्यते । यत्र तेन प्रोक्तम्- "इति सूत्र भाष्यरीत्या वेदार्थव्याकरणार्थोऽपि, "अनादित्वरूपनित्य-तावान्" इति श्रुत्या तस्य नित्यत्व बोधनमिति बोध्यम् । धर्मत्वं च वेदस्य पुरुष यत्न साध्यतया धर्मत्वे नाभिमताऽध्ययनज्ञानकर्मत्वे नौपचारिकमित्याहुः ।

एतदेव प्रदीपटीकाकारमतानुसारं कथ्यते-

यत्तु यथाप्यागम्यते-प्रमीयते हिताहितप्राप्तिपरिहारा-वनेनेत्यागमः। अनादि रूपदेशःप्रत्यक्षानुमानिकश्रुतिरूपः। तथा चागमशब्देन तत्फलं लक्ष्यते । तच्च निर्वाच्यस्य हिताहितप्राप्तिपरिहार-रूपम्,उपदेशस्य निर्वाच्यप्रयोजनैकार्थत्वात्-इति केनचिदुक्तम् ।

---

1. विश्वरूपाचार्य विरचितायां याज्ञवल्क्यस्मृतेर्बालक्रीडाटीकायाम्।

तन्न आगमशब्दस्य लाक्षणिकत्वे निर्मूलमुख्यार्थ त्यागापत्ते: । उत्तरग्रन्थासंबद्धत्वापत्ते । अस्य प्रत्यक्षवेदेष्वनुपलम्भेन प्रत्यक्ष श्रुत्यरूपत्वात् । अनुमापकाभावदनुमितत्वस्याप्यभावाच्च । न च व्याकरणाऽध्ययनेनैवास्यानुमानम्, अन्योन्याश्रयापत्ते:, एतदध्ययनेन तदनुमानम् ।

न चैवं स्मृतेरेवैयमास्ताम् आगमत्वोऽयत्वम् । पौरुषेय तथा त्वा आगमत्वोऽस्य भंगत्वापत्ते:। न च वेदमूलकत्वे तस्या: स्मृतेरप्यागमत्वम् । नित्यानित्यसंयोग विरोधात् । स्मृतेर्वेदमूल-कतया स्मृति विषयस्य वेद विषयत्वं स्वीकार्यम् । न चैतत् सम्भवति व्याकरणस्यानित्यस्याऽध्ययनम् । नित्येन वेदेन विधीयते इति । तथा च तत्प्रवाहनित्यतया नित्यविधिविषयत्वोपपत्ति:। न च प्रत्यक्ष श्रुत्यमूलकत्वान्न ते प्रवाहनित्यत्व कल्पनं युक्तम् ।

आगमेषु दार्शनिक विचाराणामति महत्त्वं समीक्षणमपि जातम् । यतो हि -

कृते श्रुत्युक्त आचारस्त्रेतायां स्मृति सम्भव:।
द्वापरे तु पुराणोक्त:कलौ आगम सम्मत: ।।[1]

अपि च-

"विनाऽप्यागम मार्गेण कलौ नास्ति गति:प्रिये"

इत्यलमति विस्तरेण ।

---

1. कुलार्णवतन्त्रे ।

"तन्त्रागम" शब्द विवेचनम्

तनोति विपुलानर्थान् तत्त्वमन्त्रसमाश्रितान् ।
त्राणं च कुरुते पुंसां तेनतन्त्रमिति स्मृतम् ।।[1] इति

इत्थं व्युत्पत्तिर्दृश्यते तन्त्रशब्दस्याजितागमे ।

इह तावत् समस्तोऽयं व्यवहारः पुरातनः ।
प्रसिद्धिमनुसन्धाय सैव चागम उच्यते ।।[2] इति

इति आगमपदस्यार्थः स्फोरितस्तन्त्रालोके शास्त्रमेलनाख्ये पञ्चत्रिंशाह्निके ।

लौकिकं वैदिकं सांख्यं योगादिपाञ्चरात्रकम् ।
बौद्धार्हतन्यायशास्त्रं पदार्थक्रमलक्षणम् ।।
सिद्धान्ततन्त्रशाक्तादि सर्वं ब्रह्मोद्भवं यतः ।
श्रीस्वच्छन्दादिषु प्रोक्तं सद्योजातादि भेदतः ।।[3] इति

इति च तत्रैव सर्वशास्त्राणां पञ्चब्रह्मोद्भवत्वं वर्ण्यते ।

आगमो हि नामयं शब्दसंक्रान्ति शरीरतः ।
परत्र स्वबोध संक्रान्तये शब्देनोपदिश्यते ।।[4]

---

1. अजितागमे 1/115
2. तन्त्रालोके 35/1-5
3. " 35/26-27
4. स्वच्छन्दतन्त्रे पृ०सं० 89

अपि च- "स च यो यस्य हृदये निर्विभागतः स एव[1] ।।"इति

"न हि बुद्धो नाम नियतःकश्चित् अपितु भावनाक्रम हरितक्षणिकादि दृष्टि विमर्शः। तत्क्षणिकादिभावनोपदेशी गुरुः पूर्वबुद्धः तस्याप्यन्य इति क्रमेणानियत बुद्धकत्वात् पारमेश्वर विमर्शमयतैव वस्तुतः । एवं चतुर्विंशतितत्त्व भावनाभावितःजिनो-ऽप्यनन्यः। अत एव सर्वागमा अनादय एव ।"

उक्तञ्च वराहमिहिरेण -

विष्णोर्भागवता मगाश्च सवितुःशम्भोःसभस्मद्विजा,
मातृणामथ मातृमण्डलविदो विप्रास्तथैव ब्रह्मणो
शाक्या सर्वहिताय बुद्धवपुषो नग्नास्तथैवार्हतो,
येषांदेव उपास्यते स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ।।इति

अभिनवगुप्तो ऽपि- "वेदं धर्मांशुभावं निश्चितं गमयतीति निगमो वेदः" इति च निगमपदव्याख्याति ।

---

1. स्वच्छन्दतन्त्रे -पृ०सं० 96

तन्त्रागमशास्त्रस्य प्राचीनता

भारतीयसंस्कृतौ वैशिष्ट्याधायकस्य स्वेतस्य तन्त्रागमवाङ्मयस्य प्रादुर्भाव ईशवीयाब्दगणनाब्दीत:प्राग् नैवाभवदेति प्रतिपाद्यते । 608 ईशवीयवत्सराङ्किते दधिमती शिलालेखे "देवीं दधिमतीं विज्ञापयति इत्यनन्तरं "सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये"[1] इत्यादिको दुर्गासप्तशतीश्लोकःसमुट्टङ्कयते आमर्दकतपोवनविनिर्गत सदाशिवाचार्यो लाटदेशकृत वसति रिति च सप्तमशतकीयेशवीय शिलालेखे वर्ण्यते । षष्ठशताब्दीभवेन महाकविना सुबन्धुना समदृश्यत "इत्येवं बौद्धानां देवीभगवती तारा स्मर्यते । धर्मकीर्तेर्दीक्षाविषयकं मतं क्षेमराजेन समालोच्यते ।

शङ्करभगवत्पाद-कुमारिलभट्टपाद-बाणभट्टप्रभृतिभि: पाञ्चरात्रसिद्धान्त: समालोच्यते सूच्यते वा । वेदान्तसूत्रेषु च पाशुपतं पाञ्चरात्रं च मतं पूर्वपक्षीक्रियते । उदयपुरनगरस्थे पुरातत्त्वसंग्रहालये संरक्षितस्य 490ई० वर्षे समुत्कीर्णस्य पूर्वमुदयपुरमण्डलान्तर्गते "छोटी सादड़ी" स्थानसमीपवर्तिनि गिरौ भ्रमराम्बा (भँवरमाता) मन्दिरस्य गर्भगृहे स्थापितस्य शिलाशासनस्य वर्तते प्रथम:श्लोक:-

देवी जयत्यसुरदारणतीक्ष्णशूला,
प्राद्गीर्णरत्नमुकुटां शुबल प्रवासा ।
सिंहोद्ध्युक्तरथमास्थित चण्डवेगा,
भ्रूभङ्गदृष्टि विनिपातनिविष्टदोषा:।।इति

---

1. दुर्गासप्तशती -11/10

जारश्मशानसमुद्भवभूतिसुखस्पर्शस्वेदशिलाङ्ग्या: ।
न समाप्यते नवकापालिक्या उद्धूलनारम्भ: ।। इति

इति गाथा सप्तशतीपद्ये नवकापालिकी उद्धूलनोन्मुखी वर्णिता । उद्धूलनविधिर्लकुलीशपाशुपतसूत्रेषु वर्ण्यते । शैवागमेषु श्रीकण्ठो लकुलीशश्च शास्त्रप्रवर्तकौ तन्त्रालोके निदर्श्यते ।लाकुला: मौसुला:, कारूका:, वैखला इति चतुर्विधा पाशुपता: । लकुलीश शिष्येण मुसुलेन्द्रेण वृद्यमाणयो ग्रन्थोरचित इति वार्तेव मूले-टिप्पण्यां च निदर्शिता । तेनास्य शास्त्रस्य प्राचीनताविषये न अभिमतव्यम् विद्भिरिति दिक् ।

---

1. गाथा सप्तशती 4/8-9

चतुर्थो ऽध्याय:

चतुर्थो ऽध्याय:

अथ शिव लिङ्•गविषयक विचारा:

प्रथमस्तावद् जिज्ञासा जागर्ति यत् सर्वेषां देवानां, देवीनाञ्चोपासना पूजनादिकं मूर्ति प्रतिमा रूपेण भवति, यथा शास्त्रवर्णितेषु तत्तद् देवालयेषु तत्तद् देवानां देवीनाञ्च प्रतिमा स्थापिता: संजाता:, किन्तु कथं शिव: लिङ्•गरूपेण पूज्यते ? किमिदं लिङ्•गम् ? यस्य चर्चा, शिवपुराणे लिंगपुराणे ब्रह्मपुराणे, अग्निपुराणादिषु सुस्पष्टतया विवेचिता: वर्तन्ते ? वस्तु-

लिङ्•गंनाम् प्राणिनामसाधारणधर्म:। प्राय:सर्वत्र पुराणेषु वेदाङ्•गेषु, शास्त्रेषु, देशेषु,साहित्येषु ,प्राणिषु च लिङ्•गस्य स्वाभाविकी धर्ममर्यादा समुपतिष्ठते । व्याकरण,सांख्ये,धर्मशास्त्रे-चास्मिन् विषये वैशिष्ट्येन विचारा:प्रचारिता विद्यन्ते । उक्तञ्च शब्देन्दुशेखरे भट्टनागेशेन कोशवाक्यम्- "स्तनकेशवती स्त्री: स्या-ल्लोमश पुरुषस्मृत:" अत्र स्तन,केश,लोम प्रभृतयो शब्दा:पारिभाषिका मन्यन्ते ।

भगवान् पाणिनिरपि कथयति- "लीनं अर्थं गमयतीतिलिङ्•गम्" तत्तु त्रिविधम् । स्त्री-पुं-नपुंसकञ्चेति । मन्यते तु लिङ्•गमित्यस्य प्रतीकमित्यर्थ:। लिङ्•गस्य प्रतीकभूतस्य साक्षात्कवस्यप्रतिमेति । "सामान्ये नपुंसकम्" इति वचनेन स्त्रीपुंसयो:वैशिष्ट्याभावे सामा-न्यस्थितिर्भवति, तस्यैव निरूपणं व्याकरणे शास्त्रे लिङ्•गवैशिष्ट्येन

क्रियते । यथा- तटः, तटी, तटम् इति ।

लिङ्गनिर्वचनमावश्यकमिति विज्ञायैव भगवान् पाणिनिः "लिङ्गानुशासनप्रकरणम्" विरचितवान् । अतः शब्दराशौ केचन् शब्दाः नियतलिङ्गाः केचन्परिवर्तनशीलाश्च भवन्ति ।

शिवस्य लिङ्गपूजा स्वस्मिन्नतीव महत्वं बिभर्ति । एतदर्थमेव स्वातन्त्र्येण "लिङ्गपुराणस्य" रचना समजनि । शिवपुराणे अपि लिङ्गपूजा बहुशःप्रकाशिता । इदमतीव विचित्रं तथ्यं यत् अन्येदेवाःमूर्ति रूपेण पूज्यन्ते, परं भगवांच्छिवःप्रायःलिङ्गरूपेण पूज्यते इति । यत्र-यत्र ज्योतिर्लिङ्गानि तत्र-तत्र लिङ्गपूजैव समादृता दृश्यते । अर्घ्याकारे मण्डले लिङ्गस्थापनेनेदं सिद्ध्यति यत् प्रकृति-पुरुष-स्त्री-पुरुष, शक्ति-शिवमूलको यं जीवलोकः । यत्रार्घ्यांशक्तिरूपकं लिङ्गश्च शिवरूपकमस्ति । तयोःसामरस्यादेव शब्दार्थ सामर्थ्यादर्थ निष्पत्तिवत् सृष्टिसमारम्भो जायते । अर्घ लिङ्गयोगादेवसृष्टिः, उत्तराभिमुखार्घ्यस्य सन्निवेशात् सृष्टेःउत्तरोत्तरं तुष्टिःपुष्टिः परिकल्प्यते । लिङ्गस्य विश्वाण्डाकारस्य साम्यं स्वतो पि तदाकार एव इति कल्पनीयम् । तस्यार्चनेन समग्रसृष्टेः अर्चनं भवतीति सुतरां सिद्ध्यति ।

महाभारते शिवमूर्तीनां लिङ्गानाञ्चोपासनापद्धतेः संकेतोप्राप्यते । अनुशासनपर्वणि क्रमशो 16/22/85/90/97/152

प्रभृतिषु अध्यायेषु शिवमूर्तीनां सामान्येन, लिङ्गानाञ्च वैशिष्ट्येन उपासनापद्धतिः प्रचलिता प्रदर्शिता च ।

एवं हि द्रोण-पर्वणि 22 अध्याये पि लिङ्गार्चनं निरूपितं वर्तते । अतः कुत्रचित् मूर्तीनां सर्वत्र शिवलिङ्गार्चनमेव भवति स्म । अत्र शङ्कालेशो नास्ति ।

अति प्राचीनकाले भारते लिङ्गपूजैव प्रचलिता आसीदिति। लिङ्गार्चनेनैव शिवस्य पुंस्त्वं वैशिष्ट्यात् अन्येभ्यो देवेभ्यो विशिष्टतां महत्वं वरीवर्ति । एवं हि वेदे सुस्पष्टरूपेण लिङ्गार्चनस्य उपदेशाभावे पि वैदिकमन्त्रभाव कल्पनाधारेण परवर्तिकालेरुद्रोपासनायाः प्रमुखाधारः लिङ्गपूजैव सम्पद्यत इति तत्र तत्र ग्रन्थालो नेनावगम्यते ।

समये -समये उत्खननेन प्राप्त शिलालेखेन महाकाव्यानुरोधेन च एतद् ज्ञायते यद् पश्चिम एशियामहाद्वीपस्य प्राचीन मिस्रदेशे, पूर्वएशियामहाद्वीपस्य जापान देशे च सर्वत्रैव लिङ्गपूजाप्रचलितास्म । प्राचीन सभ्यतायाः "बेबीलीन असीरियन" जनाः प्रायशःलिङ्गोपासनां कुर्वन्ति स्म, इति सर्वे ऐतिह्यविदःप्रायःजानन्त्येव । सिन्धुघाटी स्थानस्य" मोहनजोदरो हरप्पा "इत्याख्यस्य उत्खनने प्राप्तेन शिवलिङ्गेन इदं ज्ञायते यत् अद्यावधि सार्द्धद्विसहस्रवर्षपूर्वं लिङ्गरूपेण शिवार्चनं भवतिस्म भारते । अत एव अतोःकालादेव

प्राचीन एशियाद्वीपत: प्रारभ्य पूर्वएशिया महाद्वीपं यावत् समग्रं उत्तर-दक्षिण भारतं वरीवर्ति ।

शिवलिङ्गोपासना शक्तिस्ताऽहमेव प्रचलिता सीत् । अस्य शिवलिङ्गार्चनस्य वैदिकरुद्रार्चनेन तादात्म्य सम्बन्धो पि प्राक्तन कालत: आसीदिति निर्विवादम् । वैदिक रुद्रस्वरूपस्य निर्गुणस्वरूप कल्पनया शिवलिङ्गम् सम्भूतमिति बहुविवादितेन च प्रतिभाति ।

लिङ्गरूपेण पूजितो पि शिव:सर्वेषां हिताय,इष्ट प्रदानाय भवति । किं बहुना देवादीनामपि अभीष्ट प्रदायकम् । उक्तञ्च श्री गोस्वामिना तुलसीदासेन -

लिङ्गथापि विधिवत करि पूजा ।
सिव समान प्रियमोहि न दूजा ।।[1]

अपि च कीदृशंलिङ्गमभीष्टमित्युद्दिश्य उक्तञ्चाग्निपुराणे -

वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु ।
वक्ष्ये लक्षणजं लिङ्गं भुक्तं बुद्धिवर्द्धनम् ।।

---

1. रामचरितमानसे सुन्दरकाण्डे रामेश्वरलिंगस्थापन प्रसंगे ।

भूलये वस्त्रलिङ्•गन्तु लिङ्•गन्तात्कालिकं विदुः ।
पक्वा-पक्व मृण्मयं स्यादपक्वात्पक्वजं वरम् ।।

ततो दारुमयं पुण्यं दारुजाच्छैलजंवरम् ।
शैलाद् वरम् तु मुक्ताजं ततो लौह सुवर्णजम् ।।
पूज्यो हरस्तु सर्वत्र लिङ्•गं पूर्णार्चनं भवेत् ।।इति

शिवपुराणे पि "शिवलिङ्•गपूजनदान-प्रकाराः" विषये - स्मिन् विविधविध विचारपूर्वकं नैमिषारण्य तीर्थे परमभागवत श्रीसूतंप्रति कीदृशं लिङ्•गं ? कथं तस्य प्रतिष्ठापनम्, किं तस्य लक्षणम् केनप्रकारेण तत्पूजनम्, देशकालानुरोधेन कथं तत्समभ्यर्चनम् इति ऋषयो प्रोचुः । प्रश्नोत्तरे स्मिन् ऋषीन् प्रतो च्य-सूत उवाच-

शुभदर्थं प्रवक्ष्यामि बुद्ध्यतामव धानतः ।
अनुकूले शुभेकाले पुण्ये तीर्थे तटे तथा ।।
यथेष्टं लिंगमारोप्य यत्र स्यान्नित्यमर्चनम् ।
पार्थिवेन तथाप्येनं तैजसेन यथारुचिः ।।
कृता लक्षणसंयुक्तं लिङ्•गं पूजाफलं भवेत् ।
सर्वलक्षण संयुक्तं सद्यः पूजा फल प्रदम् ।।
चरे विशिष्यते सूक्ष्मं स्थावरे स्थूलमेव हि ।
सलक्षणं सपीठं च स्थापयेत्स्वनिर्मितम् ।।

---

1. अग्निपुराणे 45 अध्याये 1-2-3-7 श्लोकेषु ।

मण्डलं चतुरस्रं वा त्रिकोणमथवा तथा ।
खट्वांगवन्मध्यसूक्ष्मं लिङ्गं पीठं महाफलम् ।।
प्रथमं मृत्तिकादिभ्यो लिङ्गं लोहादिभिः कृतम् ।
येनलिङ्गं तेन पीठं स्थावरे हि विशिष्यते ।।
लिङ्गं पीठं चरे त्वेकं लिङ्गं बाणकृतम् विना ।
लिङ्गप्रमाण कर्तॄणां द्वादशाङ्गुल मुत्तमम् ।। इति[1]

तथा च तत्रैव -

पुरुषाणां च नारीणामधिकारो च निश्चितम् ।
नद्यां तडागे कूपे वा जलान्तर्मृदमाहरेत ।।
संशोध्य गन्ध चूर्णेन पेषयित्वा सुमण्डपे ।
हस्तेन प्रतिमां कुर्यात् क्षीरेण च सुसंस्कृतम् ।।
अंगप्रत्यं गकोपेतामायुधैश्च समन्विताम् ।
पद्मासान स्थितां कृत्वा पूजयेदादरेण हि ।।
विघ्नेशादित्य विष्णूनां अम्बायाश्च शिवस्य च ।
शिवस्य शिवलिंगं सर्वदापूजयेद् द्विजः ।।इति[2]

पुनश्च-बन्धमोक्षस्वरूपं शिवलिंगमाहात्म्य च वर्णयति-

प्रकृत्याद्यष्ट बन्धेन बद्धो जीवः स उच्यते ।
प्रकृत्याद्यष्ट बन्धेन निर्मुक्तो मुक्त उच्यते ।।
प्रकृत्यादिवशीकारो मोक्ष इत्युच्यते स्वतः।
बद्ध जीवस्तु निर्मुक्तो मुक्त जीवः स कथ्यते ।।इति[3]

---

1. शिवपुराण विद्येश्वरसंहितायां ।।1802,3,4,5,6,7,8श्लोकाः
2. " " 16805,6,7,8श्लोकाः
3. " " 18802/3 श्लोकाः।

अत:शिवप्रसादेन प्रकृत्यादिवशं भवेत् ।
शिव प्रसादलाभार्थं शिवमेव प्रपूजयेत् ।।
लिंगे बेरे भक्त जने शिवबुद्ध्दिस्तप्रपूजयेत् ।
कायेन मनसावाचा धनेनापि प्रपूजयेत् ।।इति

शिवपुराणे तु एकस्थले पञ्चविधलिङ्गनामुल्लेखो जात:।तद्यथा-

स्वयं भू लिंगं प्रथमं बिन्दुलिंगं द्वितीयकम् ।इत्यादिना ।
तत्रैव शिवलिंग महिमा विषये ऋषीणां प्रश्नोत्तरे श्रीसूतस्योक्ति:।
यथा-

शृणुध्वमृषय:सर्वेसद्भक्त्यादरतो खिला:।
शिवपार्थिव लिंगस्य महिमा प्रोच्यते मया ।।

कृते रत्नमयं लिंगं त्रेतायां हेम सम्भवम् ।
द्वापरे पारदं श्रेष्ठं पार्थिवं तु कलौ युगे ।।
यथा सर्वेषु देवेषु ज्येष्ठ: श्रेष्ठो महेश्वर: ।
एवं सर्वेषुलिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।।
यथा नदीषु सर्वासु ज्येष्ठा श्रेष्ठा सुरापगा ।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।।
यथा सर्वेषु मन्त्रेषु प्रणवो हि महान्स्मृत:।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठ मुच्यते ।।
यथा सर्वेषु वर्णेषु ब्राह्मण:श्रेष्ठ उच्यते ।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठ मुच्यते ।।

---

1. शि०पु०वि०सं० 18 अ० 13/15 श्लोक:।

यथा पुरीषु सर्वासु काशीश्रेष्ठतमा स्मृता ।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठ मुच्यते ।।
यथा व्रतेषु सर्वेषु शिवरात्रिव्रतं परम् ।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।।

यथा देवीषु सर्वासु शैवीशक्ति:परास्मृता :।
तथा सर्वेषु लिंगेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।।

पार्थिवाराधनं पुण्यं धन्यमायुर्विवर्धनम् ।
तुष्टि दं पुष्टिदं श्रीदं कार्यं साधकसत्तमै:।।
यथा लब्धोपचारैश्च भक्तिश्रद्धासमन्वित:।
पूजयेत् पार्थिवलिंगं सर्वकामार्थ सिद्धिदम् ।।[1] इति

कामना पुरोधेन विधानत:शिवलिंगानां संख्याभिधान कथने ऋषीणां प्रश्नोत्तरे सूतस्योक्तिर्यथा-

शृणुध्वमृषय:सर्वपार्थिवार्चा विधानकम् ।
यस्यानुष्ठान मात्रेण कृतकृत्यो भवेन्नर:।।
अकृत्वापार्थिवं लिङ्गं यो न्यदेवं प्रपूजयेत् ।
वृथा भवति सा पूजा दमदानादिकं वृथा ।।
संख्या पार्थिवलिंगाना यथाकामं निगद्यते ।
संख्या सद्यो मुनिश्रेष्ठ निश्चयेन फलप्रदा ।।

प्रथमावाहनं तत्र प्रतिष्ठा पूजनं पृथक् ।
लिंगाकारं समं तत्र सर्वं ज्ञेयं पृथक्पृथक् ।।
विद्यार्थी पुरुष:प्रीत्या सहस्रमितपार्थिवम् ।
पुत्रार्थी सार्धसाहस्रं वस्त्रार्थी शतपञ्चकम् ।।

1• शि०पु०वि०सं० 19303/7/9/10/11/12/13/14/15/17/18श्लोका:

नर:पार्थिवलिंगानां धनार्थी च तदर्द्धकम् ।
पूजयेत् शिवलिंग हि निश्चयात्तत्फलप्रदम् ।।
मोक्षार्थी कोटि गुणितं भूकामश्च सहस्रकम् ।
दयार्थी च त्रिसाहस्रं तीर्थार्थी द्विसहस्रकम् ।।

सुहृत्कामी त्रि साहस्रं वश्यार्थी शताष्टकम् ।
मरणार्थी शतशतं मोहनार्थी शताष्टकम् ।।
उच्चाटन परश्चैव सहस्रं च तथोव तत: ।
स्तम्भनार्थी सहस्रं तु द्वेषणार्थी तदर्द्धकम् ।।

निगडान्मुक्ति कामस्तु लक्षं सार्द्धमुत्तमम् ।
महाराज भये पञ्चशतं ज्ञेयं विचक्षणै: ।।
चौरादि संकटे ज्ञेयं पार्थिवानां शतद्वयम् ।
डाकिन्यादिभये पंच शतमुक्तं च पार्थिवम् ।।

दारिद्रेयु पंच साहस्रं अयुतं सर्वकामदम् ।
अथ नित्यविधिं वक्ष्ये शृणुध्वमुनिसत्तमा:।।
विना लिंगार्चनं यस्य कालो गच्छति नित्यश:।
महाहानिर्भवेत्तस्य दुर्वृत्तस्य दुरात्मन: ।।इति

1• शि०पु०वि०सं०2।अध्याये 3,4,5,6, 7,8,9,10,11,12,13,14,23

प्रणव विषयक विचारा:

अथेदानीं प्रणव विषयमधिकृत्य किन्चिद् विलिख्यते । यथा "स्वाध्यायो ध्येतव्य इत्यनुसारं भारतीयस्य अध्ययनस्य क्रमोवेदत एवारभ्यते । धर्मशास्त्रेषु वेदं विहाय केवलमन्यस्य साहित्यस्याध्ययनेन मानवोवेदविदित कर्मणो धिकारी नाभिमतो स्ति । वेदाध्ययनेन दैवबलविकासपूर्वकं सम्यग्ज्ञान-विज्ञानयो:क्षमता पात्रता च सम्पद्यते । अतो भारतीया शिक्षाप्रणाली वेदत एवारभ्यते । वेदार्थ ज्ञानाय चातिगम्भीरतया षडङ्गानां ज्ञानं अतीव आवश्यकम् वेदार्थोपबृंहणार्थं स्मृति पुराणानुशीलनम्चेनितान्तं मुपकारकमिति । कोषादौ ॐ ॐ कार प्रणवशब्दौ समानार्थकौ तथा पर्यायवाचिनावभिमतौ स्त: । "ॐ कार प्रणवौ समौ"[1] पुराणेषु एकाक्षरो विनाशी ॐकार रूप: प्रणवो ब्रह्मवाचक:प्रतिपादितो स्ति,तथा ब्रह्म वृहद् व्यापकन्चभिमतमस्ति ।

शिवपुराणे पि प्रणवमन्त्र माहात्म्य विषये परमभागवत् सूतस्य उक्ति:। यथा-

> प्रो हि प्रकृति जातस्य संसारस्य महोदधे:।
> नवं नवांतरमिति प्रणवं वैविदुर्बुधा : ।।
> प्र: प्रपं न नास्ति वो युष्माकं प्रणवं विदु:।
> प्रकर्षेण नयेदस्मान्मोक्षं व: प्रणवं विदु: ।।

---

1. अमरकोष: 1/4

नूतनं वै करोतीति प्रणवं तं विदुर्बुधः ।
प्रणवं द्विविधं प्राक् तं स्थूलसूक्ष्म विभेदतः ।।
सूक्ष्ममेकाक्षरं विद्यात् स्थूलं पञ्चाक्षरं विदुः ।
सूक्ष्ममव्यक्तपंचार्णं सुव्यक्तार्णं तथेतरत् ।।[1]

पौराणिक मान्यतानुसारं समस्ता त्रिलोकी ॐ कारात्मके प्रणव स्वरूपेपि ब्रह्मण्येव स्थिता स्ति । प्रणवात्मकं ब्रह्मैव जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयकारणं विद्यते । शब्दशास्त्रानुसारं त्रयाणामकारोकारमकाराणामक्षराणां योगेन ॐ शब्दो निष्पद्यते । शिवपुराणे पि एतादृशमेव विवेचनम् विवेचितम् वर्तते । यथा-

"अकारश्च उकारश्च मकारश्च ततः परम् ।
बिन्दुनाद युतं तद्धि शब्द काल कलान्वितम् ।।[2]

ॐ कारो जाग्रत-स्वप्न-सुषुप्तिधर्मयुक्तःसाक्षात् ब्रह्मणोभिन्नं रूपम् भिमतम् विद्यते, तथा स सर्ववेदाधिपतिरुद्घोषितोस्ति । विष्णुपुराणानुसारं वेदादीनां प्रकृतिभूतं ओमित्येवं रूपं व्यवस्थितमेकाक्षरं ब्रह्मेत्यभिधीयते । भूर्भुवःस्वरिति व्याहृतित्रयं प्रणवावस्थितमीर्यते । एवं प्रणवात्मकाद् ब्रह्मणोभिन्नस्य वस्तुनो भावात् ॐ कारे सर्वं प्रतिष्ठितम् । यथा-

---

1. शि० पु० वि०सं० 17 अ० 4/5/8/9 श्लोकाः।
2. " " 13

> शुक्लेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येवं व्यवस्थितम् ।
> प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवःस्वरितीर्यते ॥[1]

सूर्यो हि विष्णोरति श्रेष्ठोंशोऽस्ति तथा विकार-रहितो ज्योतिस्वरूपः ॐ कारः तस्य वाचको निर्दिष्टो वर्तते तदुच्चारणेन मन्देहानामराक्षसा विनश्यति । उक्तञ्च -

> ॐ कारो भगवान विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः।
> तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥
> वैष्णोंशः परसूर्यो यो ज्योतिरसंप्लवम् ।
> अभिधायक ॐ कार तस्य तत्प्रेरकः परः ॥[2]

शिवपुराणेऽप्यपि-

> एकाक्षरान्मकाराख्यद् भगवान् नील लोहितः।
> सर्गकर्तास्त्वकाराख्यो ह्युकाराख्यास्तु मोहकः ॥
> ॐ कार प्रभवं मन्त्रं कलापंचक संयुतम् ।
> शुद्धस्फटिक संकाशं शुभाष्टत्रिंशदक्षरम् ॥[3] इति

शाब्दिक निष्पत्ति विचारेण ॐ शब्दे येषां त्रयाणां अकार,उकार, मकाराणां योगो विद्यते, तत्र प्रत्येकं सृष्टिकर्ता ब्रह्मणः पालको

---

1. विष्णुपुराणे 3/3/22
2. " 2/8/55-56
3. शि०पु०रु०सं० 18 अध्याये 17/42

63

विष्णु:, संहार कर्तु: शिवस्य च वाचको वर्तते । अत: ॐ कार: सर्वशक्तिमत: पूर्णस्य परमेश्वरस्य स्वरूपमस्ति ।

शिवपुराणे ऽपि प्रणवो सर्वार्थसाधक: तस्यस्य सार्थकता दृश्यते । यथा-

यदस्ति वस्तु तत्सर्वं गुणप्राधान्य योगत: ।
समस्तं व्यस्तमपि च प्रणवार्थं प्रचक्षते ।।
सर्वार्थ साधकं तस्मादेकं ब्रह्मैतदक्षरम् ।
तेनोमिति जगत् कृत्स्नं कुरुते प्रथमं शिव: ।।
अतस्तदेव जानीयात् प्रणवं सर्वकारणम् ।
निर्विकारं मुमुक्षुमां निर्गुणं परमेश्वरम् ।।[1] इति

श्रीमद्भगवद् गीतायां अपि भगवता श्रीकृष्णेन सच्चिदानन्द घनस्य ब्रह्मण: त्रिप्रकारको नाम निर्देश: कृतो ऽस्ति । यथा-ॐ, तत्, सत् इति । अनेन नाम त्रयेणैव सृष्टेरादिकाले ब्राह्मण-वेद-यज्ञादीनां रचना जाता । एवं त्रिषु नामसु प्रणवस्यैव मान्यता दत्ता ऽस्ति । यथा-

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्मृत: ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता:पुरा ।।[2]

---

1. शि0 पु0 कैलास संहिता 3 अध्याय 5/6/7

2. श्रीमद्भगवद्गीता 7/23

उक्तञ्च शिवपुराणे-

अकारश्चाप्युकारो ऽयं मकारश्च त्रयं क्रमात् ।
तिस्रो मात्रा समाख्याता अर्धमात्रा ततःपरम् ।।
अर्धमात्रा महेशानी बिन्दुनाद स्वरूपिणी ।
वर्णनीया न वै वाचा ज्ञेया ज्ञानिभिरेव सा ।।[1]

ॐ कारस्य महत्त्वप्रतिपादने उपनिषदां समुद्घोषो विद्यते, यत् सर्वे वेदा यस्य पदस्य वर्णनं कुर्वन्ति, समस्तं तपश्चरणम् यत् प्राप्ति साधनं वर्तते, तथा यत्संकल्पने मुमुक्षवो ब्रह्मचर्यस्य पालनं कुर्वन्ति संक्षिप्तरूपं ॐ इति तत्पदमस्ति । अत एवेदमक्षरं प्रणवमेव ज्ञात्वा यः साधको यत् पदमिच्छति तदेव स प्राप्नोति । इदं श्रेष्ठमालम्बनमस्ति । एतदेव ज्ञात्वा साधको ब्रह्मलोके महिम समन्वितो भवति।[2]
अपि च -

एतमेव हि देवेशि सर्वमन्त्र शिरोमणिम् ।
काश्यामहं प्रदास्यामि जीवानां मुक्तिहेतवे ।।
ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषां प्राणिनां खलु ।
प्राणः प्रणव एवायं तस्मात् प्रणव ईरितः ।।[2] इति

प्रणवस्य महिम्नो वर्णनप्रसङ्गे योगेश्वरस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य घोषणा ऽस्ति यत् सर्वाणीन्द्रिय द्वाराणि संयम्य मनो हृद्देशे निरुध्यात्मनः प्राणं च स्वमूर्ध्नि संस्थाप्य परमात्मसम्बन्धिन्यां

---

1. शि० पु० कै० सं० 3 अध्याये 17/18
2. कठोपनिषद् 1/2/15/17
3. शि०पु० कै० सं० 3 अ० 10/14

योगधारणायां स्थिरो भूय यः पुरुषः ॐ इत्येकारं ब्रह्मोच्चारयति, तथा तदर्थं स्वरूपम् निर्गुणं ब्रह्म चिन्तयन् शरीरं त्यजति स परमां गतिं [मोक्षम्] लभते । उक्तञ्च -

> ॐ मित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहृतं मामनुस्मरन् ।
> यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति हरिमन्दिरम् ।।[1]

प्रणवस्य ऋषि, देवता, छन्द विषये शिवपुराणे प्रमाणं प्रमाणिता विद्यते । यथा-

> प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवि गायत्रीरितम् ।
> छन्दो च देवता हं वै परमात्मा सदाशिवः।।
> अकारो बीजमस्यात्तुकारःशक्तिरुच्यते ।
> मकारः कीलकं प्रोक्त तं मोक्षार्थे विनियुज्यते ।।[2] इति

उपनिषदि ॐ इदं पदम् परमात्मनो सन्निहितं नाम मतं विद्यते । नामोच्चारणे स तथैव प्रसीदति यथा संसारिणः स्वप्रिय नाम ग्रहणेन प्रसन्न भवन्ति।[3]

श्रीस्वामिशंकराचार्येणापि ब्रह्मो थं निर्दिशता प्रोक्तं यद् प्रणव द्वारा मन इन्द्रियाणि च संयम्य प्रणव ब्रह्मरूपया नौकया विद्वान भयंकरजलप्रवाहस्य पारम् गच्छति ।[3]

1· गीता 8/13

2· शि० पु० कै० सं० अ० 6/61/62

3· छान्दोग्योपनिषद् शांकरभाष्य 1/1।।

उपनिषदीदमपि प्रतिपादितमस्ति यत् ॐ काराद् भिन्नं किमपि तत्त्वं नास्ति - "ॐ कार एतदक्षरमेव सर्वमस्ति । भूतं, भविष्यं, वर्तमानं च तस्यैव व्याख्यानम् विद्यते, अत इदं सर्वं मोंकार एव । एतदतिरिक्तं यत् किमपि त्रिकालातीतं वस्तु वर्तते तदपि ॐ कार एव । ॐ मिति ब्रह्म ओमिति इदं सर्वम् ।[1]

अपि च -

ॐ मितीदं सर्वमिति श्रुतिराह सनातनी ।
ओमिति ब्रह्म सर्वं हि ब्रह्मेति मम ब्रवीत् ।।[2]

पुराणानां कथनमस्ति यत् स्वायम्भुवेन मनुना प्रणव सहितस्य भगवन्नाम्नो जप प्रभावेन त्रैलोक्यदुर्लभा मनोवांछिता सिद्धिःप्राप्ता सीत् । तथा सप्तर्षीणामुपदेशेन औत्तानपादिना ध्रुवेणैतन्मन्त्रप्रभावेण त्रैलोक्यां सर्वोत्कृष्टमक्षयमुच्चतमं पदं प्राप्तम् । भगवता पतञ्जलिना पि प्रणवं (ॐ कारम्) ईश्वरवाचकमुद्घोष्य कथितं, यत् साधकाययोगिने तस्य प्रणवस्य जपः, तदर्थस्वरूप परमेश्वरस्य चिन्तनं च परमं श्रेयस्करं विद्यते, यतोहि प्रणवजपेन विघ्नानामभावः आत्मस्वरूपस्य च ज्ञानं जायते । प्रणवःएव सम्पूर्णे वेदे श्रेष्ठो भिमतो स्ति ।

ॐ वेदानां सांकेतिक रूपं प्रतीकं वा विद्यते । तथा भग-ज्ञानस्य पुराणसाहित्यस्य च मूलं स्रोतो स्ति । अ-उ-म् इत्येषां त्रयाणामक्षराणां योगो स्ति । तत्र अ परमेश्वरस्यास्ति वाचकः । म् वैयक्तिकस्य जीवात्मनः, तथा मध्यस्थ उकारःशक्त्याः लक्ष्म्याः, मातुर्वा वाचको स्ति ।

---

1. माण्डूक्योपनिषदि ।

2. शिव पु० कै० सं० अ० 11/40

अतो मध्यस्थो मकारो जीवात्म-परमात्मनो:संयोजकोऽस्ति । श्रुत्या आत्मोपलब्धौ प्रणवं कारणत्वेन विवृण्वत्या प्रोक्तं यत् यथा अरणेर्मन्थनात् पूर्वम् अरणौ स्थितस्याग्नेर्ग्रहणं दर्शनं वा न भवति, किन्तु मन्थने कृते सति स दृष्टिगोचरो जायते । तथैवाग्निस्थानीय आत्मा उत्तरारणिस्थानीय प्रणवद्वारा मननादिभि:अधरारणि-स्थानीये देहे ग्रहीतुं शक्य:। तद्यथा-

> वह्नेर्यथा योगिनस्तस्य मूर्तिर्नदृश्यते नैव च लिङ्गनाश:।
> स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ।।[1] इति

एवमिदं दृश्यमानं प्रपञ्चजातमनन्तस्य गर्भे विलीनमासीत्। ग्रह नक्षत्रतारादीनां पाञ्चभौतिकानां पदार्थानां कुत्रापि सत्ता नासीत् । दीर्घकालानन्तरं प्रलयावसाने ब्रह्मणि "एकोऽहं बहुस्याम इति भावनासमुद्भूता । परिणामस्वरूपे च तस्य नाभिकमले ब्रह्मण: प्रादुर्भावो जात:। तस्य मुखात् प्रथममोंकार एवाविर्भूत:। अत: शास्त्रेषु ॐकार मङ्गलवाचकं, ज्ञानागारं, वेदबीजं ब्रह्मस्वरूपं माङ्गलिकं च मन्यते । यथा-

> ॐ कारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण:पुरा ।
> कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ।।इति

अपि च श्रीमद्भागवते-

> ततो भूत त्रिवृदोंकारो यो व्यक्त:प्रभव:स्वराट् ।
> यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मण: परमात्मन: ।।

---

1. श्वेता. उपनिषद् 1/13

स्वधाम्नो ब्रह्मण:साक्षात् वाचक:परमात्मन:।
स सर्वमन्त्रोपनिषद् वेदबीजं सनातनम् ।।[1] इति

एवं समस्तवैदिकवाङ्मये ॐकारस्यैव व्याख्यानमस्ति । भूत भविष्य-वर्तमानादिकं सकल जगत् च अस्मिन्नेव अन्तर्निहितं वर्तते, ओमित्ये तदक्षरमिदं सर्वं तस्योपाख्यान भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव । यच्चा त्रिकालातीतं तदप्योंकार एव ।।"[2]

यथा एकस्मिन् विशाले वृक्षे स्कन्ध-नाल-शाखा-उपशाखा-पल्लव-पत्र-पुष्पफलादीनि च अन्तर्निहितानि तिष्ठन्ति, अनन्तै: प्रयत्नैरपि चर्मचक्षुर्भ्यां तेषां प्रत्यक्षं न भवति, किन्तु पृथ्वी-जलोष्म वाय्वाकाशादीनां तत्त्वानांसुयोगे ते अंकुरितास्तथा विकसिता सन्त:। सर्वेषां दृष्टिगोचरी भवन्ति, तथैव प्रलयदशायां कस्यापिवेदसाक्षात्कारो न भवति, किन्तु सृष्टिसमये ईश्वरीयनियन्त्रणे: ॐ कारे वेद रूपेण स्फुटितं सर्वप्रथमं ब्रह्मात्मैव गृह्णाति । तदनन्तरं निर्मलमानसानां महर्षीणां तत्साक्षात्कारो जायते । भगवतो नाभिकमलादुत्पन्नेन ब्रह्मणा सर्वप्रथमं वेदानां ग्रहणं कृतम्, अत: स वेदानां आविष्कारक:। कथ्यते च- "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वैवेदानं प्रहिणोति तस्मै"।[2]

ॐ कारे क्योव्र्यान्यन्ते अ+ उ +म् एभिरेव त्र्योलोका-धार्यन्ते । एभ्य एव त्रिभ्यो वर्णेभ्यो वेदस्य विकासो जातो स्ति ।

1· श्रीमद्भा० 12/6/39/4।

2· माण्डूक्योपनिषद् 1/1।

उक्तं च -

> तस्मात् त्रयो वर्णा अकाराद्या भृगूद्वह ।
> धार्यन्ते यैः त्रयो भावा गुणानामर्थ वृत्तयः ॥
> ततो क्षर समाम्नायमसृजद् भगवानजः ॥ इति

एवमोंकारे स्थितानां त्रयाणां वर्णानां व्याख्या गायत्र्या त्रयःपादाःसन्ति, अत एव गायत्री त्रिपदाकथ्यते । यथा ॐ कारस्य प्रत्येकं वर्णानां व्याख्यानम् त्रिपदायाःगायत्र्या एकैकः पादोऽस्ति, तथैव त्रिपदाया गायत्र्या एकैकस्य पादस्य व्याख्यानं वेदस्यैकैकम् काण्डमस्ति । यथा वेदे त्रिणिकाण्डानि सन्ति - (1) कर्म काण्डम् (2) उपासना काण्डम् (3) ज्ञानकाण्डञ्च ।

एवं काण्डत्रयात्मको वेदोगायत्र्या एव विकसितं रूपमस्ति । यथा त्रिवर्णात्मकः ॐ कार एक मेवाक्षरमस्ति । तथैव त्रिपदागायत्री अपि एक एव मन्त्रोऽस्ति । यस्या विकसितं रूपं काण्डत्रयात्मको वेदोऽस्ति । अत एवाथर्ववेदादौ गायत्री वेदमातृ-कथ्यते । तद्यथा-

> "स्तुता मया वरदा वेदमाता "[2]
> "वेदानां मातरं सावित्रीं सम्पदमुपनिषदमुपासते"[3]

---

1. अथर्ववेद
2. गोपथ पू० 1/39

70

अपि च-

> आगच्छ वरदेदेवि: त्र्यक्षरे ब्रह्मवादिनि:।
> गायत्री:छंदसांमात: ब्रह्मयोनि:नमो स्तु ते।।

एभि: उपर्युक्तप्रमाणै:आख्यानैश्च ॐकार एव:, सर्वसाधक:, विश्वाधार: देवानां आदिस्थानं वेदानाञ्च रक्षक: इत्यादयो मूलभूतप्रमाण स्वरूपेण दरीदृश्यन्ते ।

इतिशम्

1· गा० आ० पृ० 11 /

द्वादशज्योतिर्लिङ्ग विषयक विचारा:

प्राय: सर्वत्र वेदेषु वेदाङ्गेषु शास्त्रेषु,पुराणेषु च लिङ्गस्य स्वाभाविकी धर्ममर्यादा दृश्यते । एतदर्थमेव स्वातन्त्र्येण लिङ्ग-पुराणस्य रचना समजनि । लिङ्गार्चनं तस्यार्थ प्रकाशनञ्च प्राचीन कालादारभ्य अद्यावधि भारतीय जनताया:श्रद्धाभक्ति-परककेन्द्रमस्ति । भारतीया: अस्यलिङ्गस्य दर्शनं कृत्वा ऐहिक पारलौकिक कल्याणार्थं कामयन्ते । साक्षात् शिवस्वरूपलिङ्गस्य अनेके भेदोपभेदा:पुराणेषु वर्णितानि सन्ति । एतादृशेषु लिङ्गेषु द्वादशज्योतिलिङ्गानां चर्चा सर्वप्रथमं क्रियते । भारतवर्षस्य अनेकेदिक्षु स्थितानां ज्योतिलिङ्गा: आध्यात्मिक प्रेरणयासहैव अस्य देशस्य एकताअखण्डतायाश्च प्रतिपादका:सन्ति । अद्यापि श्रद्धालुजना:एषां दर्शनं कृत्वाकृतकृत्या भवन्ति ।

यद्यपि भूतले यानि शिवलिङ्गानि सन्ति तेषां गणना कर्तुं न पारयन्ते । पुनरपि द्वादशज्योतिलिङ्गानां विवेचनं विद्यन्ते शिवपुराणे विस्तृतरूपेण विषये ऽस्मिन् चर्चा प्रचलिता दृश्यते। यत्र -यत्र च ज्योतिर्लिङ्गानि तत्र-तत्र लिङ्गस्यैव पूजा समादृता दृश्यन्ते ।

प्रथमस्तावत् जिज्ञासा जागर्ति यत् अन्ये देवा:मूर्तिप्रतिमा रूपेण पूज्यन्ते, परं कथं भगवाञ्छिव:लिङ्गरूपेण पूज्यते ?विषये ऽस्मिन् चर्चा प्रचारिता विद्यन्ते । शिवपुराणे सनत्कुमार

नन्दीश्वरसम्वादे अस्य विषयस्य सम्यक् चर्चा विद्यते ।नन्दीश्वर: सनत्कुमारं प्रति कथयति, यत् सर्वव्यापक:लीलापुरुषस्य शिवस्य ज्योतिर्लिङ्•गस्वरूपस्य द्वादशसंख्यात्मकं परमरहस्यमय अवतारा: सर्वजनहिताय सर्वजनसुखायेति भावनया भारतस्य दिक्षु विदिक्षु च स्थिता वर्तन्ते । तदुक्तञ्च शिवपुराणे -

सौराष्ट्रे सोमनाथश्च श्रीशैले मल्लिकार्जुन: ।
उज्जयिन्यां महाकाल ओंकारे चामरेश्वर: ।।
केदारो हिमवत् पृष्ठे डाकिन्यां भीमशङ्•कर:।
वाराणस्यां च विश्वेशस्त्र्यम्बको गौतमीतटे ।।
वैद्यनाथश्चिताभूमौ नागेशोदारुका वने ।
सेतुबन्धे च रामेशो घुश्मेशश्च शिवालये ।।इति

१•सोमनाथ ज्योतिर्लिङ्•गम्-

एषु द्वादशज्योतिर्लिङ्•गेषु प्रथम:सोमनाथ नामाख्य लिङ्•ग: सौराष्ट्रप्रदेशे "काठियावाड़" नामकस्थानस्य सन्निकटे प्रभासक्षेत्रे विराजमानमस्ति । तत्रापि चन्द्रस्य क्षयापस्मारकुष्ठादि समस्त तापनिवारक: अस्ति । एतस्य लिङ्•गविशेषस्य प्रथमार्चनं भगवान् चन्द्रमसा एव कृतमासीत् । तत्र एकं चन्द्रकुण्डमपिवर्तते,यस्यां स्नात्वा महापुरुषा सर्वरोगै: प्रमुच्यन्ते । तच्च सर्वपापविनाशकमपीति प्रसिद्ध:। शिवात्मस्वरूप सोमनाथाख्य महालिङ्•गस्य दर्शनमात्रेण मुक्ति मुक्तिरूप पुरुषार्थं प्राप्नुवन्ति जना: ।

१• शि० पु० शत० रुसं० 42/2-3-4श्लोका:।

शिवपुराणानुसारं कदाचित् दक्ष प्रजापतिः स्वीयान् सुलोचनीं सप्तविंशति कान्यकामुद्वाहं चन्द्रमसा सह कृतवान् । तासु या रोहिणी नामधेया पत्ये अतीवप्रियासीत् । तां विना चन्द्रस्य जीवनमपि कठिनं वर्तते । उक्तं च -

सर्वास्वपि च पत्नीषु रोहिणीनाम या स्मृता ।
यथैका सा प्रिया चासीत्तथा न्या न कदाचन् ।।इति[1]

कालक्रमेण तस्याःप्रेमपाशे आबद्धो चन्द्रः अन्यासु स्त्रिषु च अनासक्तो संजातः । ततश्चान्याःक्षुब्धमुद्विग्नमनेःपितु-सकाशं गत्वा याथातथ्य निवेदितवत्यः। तासां निवेदनं श्रुत्वा दक्षःजामातुरुपगम्य सर्वासां पत्नीनां सह समानव्यवहारं व्यव-हर्तव्यमिति निवेदितम् । कियत्कालानन्तरं पुनस्तथैव कन्याभिः श्रुत्वा दक्षः चन्द्रं शशाप-त्वं क्षयी भव ? इत्युक्ते दक्षे चन्द्रः तत्काल एव क्षीणतां गतः। तदुक्तं -

इत्युक्ते तेनचन्द्रो वै क्षयी जातःक्षणादिह ।
हाहाकारोमहानासीत्तदेन्दौ क्षीणतां गते ।।इति[2]

---

1. शि० पु०को०रु०सं० 14/8
2. " " 14/19

जामातरं प्रति दक्षस्य शापं श्रुत्वा चन्द्रमसा विज्ञापित सर्वदेवाः ब्रह्माणमुपगम्य शापवृत्तान्तं श्रावयित्वा, विमुक्तेरुपायमपि अपृच्छन्। ब्रह्मणोक्तम् यदयं चन्द्रःदेवैःसह प्रभासक्षेत्रं गत्वा, तत्र शिवमूर्ति-मस्थापयित्वा मृत्युञ्जयेन विधानेनाराधयन् तपं करोतु । नास्त्य-न्योपायःशापविमुक्तये इति उक्तं च -

निधायेशं पुरस्तत्र चन्द्रस्तपतु नित्यशः ।
प्रसन्नश्च शिवःसाक्षादक्षयं तं करिष्यति ।।[1] इति

ब्रह्मणः आदेशं शिरोधार्य सर्वदेवाःचन्द्रमसा सह प्रभासक्षेत्रं जग्मुः, तत्र च सरस्वत्यादीनि नदीनावाह्य मृत्युञ्जय विधिना शिवं पूजयित्वा तपस्तप्तुं चन्द्रम् विहाय ते देवाः स्व-स्व लोके गतवन्तः। तत्र प्रभास क्षेत्रे निरन्तरं षण्मासं यावत् आराधिते चन्द्रे प्रसन्नो शिवः वराय तं आदिशति । तच्छ्रुत्वा चन्द्रोक्तम्-हे देवः ? ममदेहस्य क्षयं वारयतु "इत्युक्ते चन्द्रे शिवःप्रोवाच-पक्षैकं क्षीणतरत्वः पक्षैकं च वर्धमान कलावान् भव । उक्तञ्च शिव-पुराणे-

पक्षे च क्षीयतां चन्द्र कला ते च दिने दिने ।
पुनश्च वर्धतां पक्षे सा कला च निरन्तरम् ।।[2] इति

भगवतःशिवस्यवरदानं श्रुत्वा सर्वदेवा शिवं अप्रार्थयन् यत् हे प्रभो देव्यासह भवान् अत्रैव निवसतु । प्रसन्नो शिवःक्षेत्र माहात्म्यं

---

1. शि० पु० को०रु०सं० 14/34
2. शि० पु० 4/14/45

दर्शनाय चन्द्रयशसे च सोमनाथ नाम्ना लिङ्•गस्वरूपे विराजते सम्प्रत्यपि । उक्तञ्च -

प्रसन्नश्च स देवानां क्षेममाशास्य वेतते ।
चन्द्रस्य यशसे तत्र नाम्ना चन्द्रस्य शंकरः ।।इति

अतएव श्रद्धया श्रीसोमनाथ नामाख्य प्रथम ज्योतिर्लिङ्•गस्य अर्चनं वंदनञ्च कर्तव्यमस्माभिः । तदुक्तम्-

सौराष्ट्र देशे विशदे तिरम्ये,
ज्योतिर्मयं चन्द्रकलावतं सम् ।
भक्ति प्रदानाय कृपावतीर्णं,
तं सोमनाथं शरणं प्रपद्ये [2] ।।इति

अस्य ज्योतिर्लिङ्•गस्योपलिङ्•गं पृथिवी-सागरयोरन्तराले "अन्तकेश" नाम्ना अद्यापि स्थितो स्ति ।

शम्

1· शि० पु० 4/14/50

2· स्तोत्ररत्नावली गीताप्रेस,गो०पु०द्वादश ज्योतिर्लिङ्•गस्तोत्रे-।श्लो

2.मल्लिकार्जुनज्योतिर्लिङ्गम्

श्रीशैलशिखरे परम तत्त्वज्ञस्य भगवत:शिवस्य द्वितीय मल्लिकार्जुन इति नामाख्यलिङ्गं विराजते । अयं पर्वत: मद्रप्रान्ते "कृष्णानाम्नि जनपदे"कृष्णा धानधास्तटे वर्तते ।इदं शिवक्षेत्रं दक्षिण कैलास इति नाम्ना व्यवह्रियते । अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य दर्शनात् पूजनात् स्मरणाच्च भक्तपुरुषा: मुक्तिं भुक्तिं चाप्नुवन्ति ।

एकदा गणेश स्कन्दयोर्मध्ये विवाद: समभवत्,उभावकथयत: यत् मे व विवाहं पूर्वं भविष्यति । विवादे स्मिन् शिवेन निर्णयं दत्ता यत् य: पूर्वं धरित्रीं परिक्रम्य आगमिष्यति तस्यैव विवाहं प्रथमं भविष्यति । तथा -

> यश्चैव पृथिवीं सर्वां क्रान्त्वा पूर्वमुपाव्रजेत् ।
> तस्यैव प्रथमं कार्यो विवाह: शुभ लक्षण: ।।इति[1]

एतत् पितु: निर्णयं श्रुत्वा महातरस्व:स्कन्दस्तु पृथिवीं प्रक्रिमणार्थं तत्क्षण एव प्रचलित:,किन्तु लम्बोदर:,मूषक वाहनन्यालोक्य च विवेकं बहुधाविचार्य पितरौसम्पूज्य तयोरेव प्रदक्षिणं विधाय स्वयं पृथिवीपरिक्रमाजन्यफलभागी सिद्ध्यति। यथा-

---

1. शि० पु० 2/4/19/18

पित्रोश्च पूजनं कृत्वा प्रक्रान्तिं च करोति यः ।
तस्य वै पृथिवी जन्यं फलं भवति निश्चितम्[1] ।।इति

इत्येवं गणेशकथनं समीचीनं मत्वा पितरौ तस्य विवाहः सिद्धि-बुद्धिभ्यां सह सम्पादितवन्तौ ।

निखिलां क्षोणीं परिक्रम्य समागते स्कन्दे देवर्षिनारदः तत्कालसमागतस्य गणेशस्य विवाहादि संस्कार कथां श्रावयित्वा स्वेष्ट साधनधिषणया शिवपरिवारेण सह तेन विग्रहमुत्पादयामास । तच्छ्रुत्वा पितरौ चरणमुपस्पृश्य मातापित्रोराज्ञामुल्लङ्घ्य स्कन्दः तपस्तप्तुं कैलासं विहाय क्रौंच शिखरं गतः ।ततः पुत्रस्नेह विह्वलौ तौ अपि क्रौंच शिखरं समासादितवन्तौ, तत्र पितरौ आगमनं निशम्य कुमारः ततो पि योजनत्रयसुदूरं गतः । तेन भृशं दुःखितौ तौ तत्रैव ज्योतिःस्वरूपे समालीनौ संजातौ । यथा च-

क्रौंचे च पर्वते दूरं गते तस्मिन् स्व पुत्रके ।
तौ च तत्र समालीनौ ज्योतीरूपं समाश्रितौ[2] ।।इति

अद्यापि पुत्रदर्शनहेतुतः भगवाञ्छिवःप्रति अमायाम्, शिवा च पूर्णिमायां तत्र गच्छतः। तद्दिनात् तस्य ज्योतिःस्वरूपस्य मल्लिकार्जुन इति नाम्ना प्रसिद्धिं जाताम् । मल्लिका इत्यस्य पार्वतीत्यर्थः

---

1. शि० पु० 2/4/19/39
2. " " 4/15/16

अर्जुन शब्दस्तु शिववाचक: ।

अस्य लिङ्गस्य उपलिङ्गं भृगुकक्षे रुद्रेश्वर इति नाम्ना अद्यापि विराजते ।

अत एवोक्तम् शिवपुराणे -

> तद्दिनं हि समारभ्य मल्लिकार्जुन संभवम् ।
> लिङ्गं चैव शिवस्यैकं प्रसिद्धं भुवनत्रये ।।[1] इति
>
> मल्लिकार्जुनसम्भूतमुपलिङ्गमुदाहृतम् ।
> रुद्रेश्वरमिति ख्यातं भृगुकक्षे सुखावहम् ।।[2] इति

अत: श्रद्धया सर्वदैव सेवनीयो यं ज्योतिर्लिंगम् ।

> श्रीशैल शृंगे विबुधाति संगे,
> तुलाद्रि तुङ्गे पि मुदा वसन्तम् ।
> तमर्जुनं मल्लिकपूर्वमेव
> नमामि संसार समुद्र सेतुम् ।।[3] इति

---

1. शि० पु० 4/15/19
2. " " 4/1/36
3. स्तो०र०जी०गा० द्वा०ज्यो०स्तोत्रे -2 श्लोक: ।

महाकालज्योतिर्लिङ्गम्

क्रम प्राप्तं द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु तृतीयमहाकाललिङ्ग-विवेचनं विविच्यते -

भगवतः परमतत्त्वरूपस्य शिवस्य तृतीयज्योतिःस्वरूपस्य समुत्पत्तिः उज्जयिन्यां (अवन्तीनगर्यां) प्रादुर्भूतः। इयं नगरी मालवा प्रदेशे "क्षिप्रा" नद्यास्तटे विराजते । अस्य लिङ्गस्य विषये शिवपुराणाच्च तं उपाख्यानं प्रस्तूयते -

उज्जयिन्यां वेदप्रियनामकः एकः ब्राह्मणः प्रतिवसति स्म। स सदाचार परायण शिवभक्तश्चासीत् । पार्थिव पूजनं शिवार्चनं तस्य दैनिककृत्यमासीत् । तस्य सद्गुण सम्पन्नाः चत्वारः पुत्रा अपि अनुदिनं शिवार्चनं वर्धमानसा आसन् । तेषां पुण्यप्रतापात् पृथिव्यां परितःकल्याणवृद्धिर्वर्धमाना वर्तते ।

उक्तञ्च-

तेषां पुण्य प्रतापाच्च पृथिव्यां सुखमैधत ।
शुक्ल पक्षे यथा चन्द्रो वर्तते च निरन्तरम् ।।[1] इति

तस्मिन् समये रत्नमाल पर्वते दूषण नामधेय कश्चिदसुर निवसति स्म। पृथिवीतःधर्मस्य समूलोन्मूलनमेव तस्य प्रमुखोद्देश्यः आसीत् ।यथा-

---

1. शि० पु० 4/16/11

पृथिव्यां वेदधर्माश्च स्मृतिधर्माश्च सर्वशः ।
स्फोटितास्तेन दुष्टेन सिंहेनेव शशाःखलु [1]।।इति

इत्येवं प्रतितीर्थं परिभ्रम्य तत्रस्थःतेन धर्मं दूरी चकार । सम्प्रति स दुष्टः उज्जयिनीतः अपि धर्म विनाशकागनया सेनया सह नगरीं सम्वृतः । जनान् कष्टप्रदाने समुद्यतः। तस्य दुष्कर्मायतलोक्या ग्रामवासिनः विप्राणां समीपं गत्वा सर्वं निवेदितवन्तः । तान् सम्बोधयन् ब्राह्मणाः ऊचुः यत् भवन्तः धैर्यं धारयन्तु शिव एवायमेव शिवं करिष्यति, इत्युक्त्वा ते विप्राःलिङ्गस्य पार्थिवार्चने संलग्ना संजाताः ततः परं शिवार्चने विप्रान् दृष्ट्वा तान् वध-वध इति कथयन् यदा तेषां समीपे गतः तदा एव तस्मिन् लिङ्ग गर्भात् कालस्य काल इव महाकालः विकटरूपधृक् साक्षात् शिवःसमुत्पन्नो संजातः। यथा-

गर्तात्तःसमुत्पन्नःशिवो विकटरूपधृक् ।
महाकाल इति ख्यातो दुष्टहन्ता सतां गतिः[2]।।इति

अपि च-

महाकालःसमुत्पन्नो दुष्टानां त्वादृशामहम् ।
खलत्वं ब्राह्मणानां हि समीपाद दूरतोव्रज [3]।।इति

---

1. शि० पु० 4/16/16
2. " " 4/16/37
3. " " 4/16/38

इत्येवं गम्भीरवाण्यां समुद्घोष्य स्व हुंकारमात्रेणैव भगवाञ्छिव: तं दूषणं सेनया सह जघान् ।

ततश्च वेदप्रियादि भक्तानां ब्राह्मणानां स्तुत्यास्तुत: शिव: वेद-धर्म-लोकरक्षार्थं तत्रैव ज्योति:स्वरूपे विराजमानवर्तते अद्यापि । ब्राह्मणा ऊचु: -

महाकाल महादेव दुष्ट दण्डकर प्रभो ।
मुक्तिं प्रयच्छ न: शम्भो संसाराम्बुधित:शिव: [1] ।।इति

एवं अस्य लिङ्गविशेषस्य दर्शनात् अर्चनात् भक्ता:सर्वान्कामान् प्राप्नुवन्ति । उक्तञ्च शिवपुराणे-

यं यं काममपेक्ष्यैव तल्लिङ्गं भजते तु य: ।
तं तं काममवाप्नोति लभेन्मोक्षं परत्र च [2] ।।इति

अस्य महाकाल ज्योतिर्लिङ्गस्य उपलिङ्गम् "दुग्धेश"नामधेयं पापापहारि स्वरूपे नर्मदानद्यास्तटे अधुना पि विराजते । अपि च-

अवन्तिकायां विहितावतारं,
मुक्तिप्रदानाय च सज्जनानाम् ।
अकालमृत्यो:परिरक्षणार्थं
वन्दे महाकाल महासुरेशम् [3] ।।इति

1· शि० पु० 4/16/46

2· " " 4/16/51

3· स्तो० र०गी० द्वा०ज्यो०स्तो०-3

४·ओंकारेश्वर ज्योतिर्लिङ्गम्

पार्थिवलिङ्गानुसारं भक्त्या स्थापितो महादेव: मालवा प्रान्ते नर्मदायास्तटे पृथक्-पृथक् ओंकारेश्वर, अमलेश्वर इति नामाख्यो लिङ्गद्वयं वर्तते ।

एकदा ब्रह्मर्षिनारद:गोकर्ण क्षेत्रे स्थितं शिवं प्रपूज्य परिभ्रमन् विन्ध्यगिरौ जगाम । विन्ध्येन सम्पूजितो नारद: तद् गुणप्रशिंसावर्णनपुर:सरम् मेरो: समुन्नतं विन्ध्यं सनाथ । तच्छ्रुत्वा आत्मग्लानिं मन्यमानो विन्ध्य:षण्मासं यावत् शिवाय तपश्चचार । ततो ऽभ्यर्थित:शिव:प्रसन्नोभूत्वा तत्सन्निधौ प्रकट् इच्छानुरूपं तस्मै वरं प्रदाय, देवर्षीणां प्रार्थनाभि: तत्रैव स्वस्वरूपे स्थितो जात: यत्स्वरूपं प्रणवे समाविष्ट: तत् ओंकारेश्वर:।

यत्र यच्च- पार्थिवे आविष्ट:तत् अमलेश्वर:।।उक्तं च शिवपुराणे-

> ओंकारे चैव यल्लिंगमेकं तच्च द्विधा गतम् ।
> प्रणवे चैव ओंकारनामासीत स सदाशिव: ।।
> पार्थिवे चैव यज्जातं तदासीत् परमेश्वर:[1] ।।इति

अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य "कर्दमेश"नामाख्य उपलिंगम् विन्दु सरोवरे स्थितो ऽस्ति । य:सर्वकामफलप्रद:इत्युक्त:। यथा-

---

1· शि० पु० 4/18/22-23

ओंकारजं च यल्लिङ्गं कर्मदेशमिति श्रुतम् ।
प्रसिद्धं बिन्दुसरसि सर्वकामफल प्रदम् ।। इति[1]

तथा च -

कावेरिका नर्मदयोः पवित्रे,
समागमे सज्जन तारणाय ।
सदैव मान्धातृ पुरे वसन्त-
मोंकारमीशं शिवमेकमीडे ।।इति[2]

1• शिव पु0 4/1/38

2• श्लो0 र0 द्वा0ज्यो0स्तोत्रे 4/

5· केदारेश्वर ज्योतिर्लिङ्गम्

सकलतत्त्वज्ञस्य भगवत शिवस्य पञ्चमज्योति:स्वरूप केदारेश्वर लिङ्गविषये विचार्यते -

"केदारो हिमवत्पृष्ठे"इदं स्थानं हिमवत:केदार शृंगोपरि-स्थितो स्ति । केदार शृंगस्य पूर्वस्यां दिशि अलकनन्दायास्तटे श्री बदरीनाथ:,प्रतीच्यां च मन्दाकिन्यास्तटे श्रीकेदारनाथो विराजते । इमौ उपर्युक्त द्वौ विग्रहौ नर-नारायणाख्यस्य भगवतो विष्णोरवतार भूतौ तदनुरोधेन केदारनाथ: "केदारेश्वर" इति संज्ञया तं जना व्यवहरन्ति ।

शिवपुराणानुसारं भगवत:विष्णोरवतारभूत साक्षात् नर-नारायणाख्यो देव: बदरिकाश्रमे गत्वा तपश्चचार । तेन सन्तुष्ट: शिव: वराय आदि शति नर-नारायणाख्यं देवम् । याचमाने वरे लोकानां हितकाम्यया तत्रैव ज्योति:स्वरूपे महेश्वर: तस्थौ । तदुक्तम् -

यदि प्रसन्नोदेवेश यदि देयो वरस्त्वथा ।
स्थीयतां स्वेन रूपेण पूजार्थं शङ्कर स्वयम् ।।
इत्युक्तस्तु तदाताभ्यां केदारे हिमसंश्रये ।
स्वयं च शङ्करस्तथौ ज्योतीरूपो महेश्वर: ।।[1]इति

1· शि0 पु0 4/19/6-7

इत्येवं प्रकटितो देवः "केदारेश्वर नाम्ना प्रसिद्धिमवाप । अस्य केदारेश्वर ज्योतिर्लिङ्गस्य दर्शनेन, पूजनेन च सद्यः शिवलोकं प्राप्यते । उक्तञ्च -

केदारेश्वरस्य भक्ता ये मार्गस्थास्तस्य वैमृता ।
ते पि मुक्ता भवन्त्येव ना च कार्या विचारणा ।[1] ।इति

अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य उपलिङ्गं भूतेश नाम्ना यमुनायास्तटे विराजते अधुना पि ।

अतएव -

महाद्रिपार्श्वे च तटे रमन्तं,
सम्पूज्यमानं सततं मुनीन्द्रैः ।
सुरासुरैर्यक्षमहोरगाद्यैः
केदारमीशं शिवमेकमीडे ।[2] ।इति

---

1. शि० पु० 4/19/22
2. स्तो० र० द्वा०ज्यो०स्तोत्रे 5/

6· भीमशङ्कर ज्योतिर्लिङ्गम्

इदानीं क्रमागतम् द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु षष्ठभीमशङ्कर ज्योतिःस्वरूपं विविच्यन्ते ।

"डाकिन्यां भीमशङ्करः" अस्य लिङ्गस्य वासस्थानं मुम्बईतःपूर्वं पूनातः उत्तरदिशि सह्याद्रौ भीमानदी तटे स्थितमस्ति । सह्यपर्वतस्यैक शिखरस्य नाम डाकिनीति विद्यते । एतेन ज्ञायते यद् कदाचिदत्र डाकिन्यादि भूतप्रेतादीनां वासस्थानमासीत् ।

केचित्तु-असमप्रान्तस्य कामरूप जनपदे "गोहाटी"सन्निधौ "ब्रह्मपुर" नामकपर्वतशिखरे भीमशङ्कर शिवलिङ्गस्य मन्दिरं विद्यते इति स्वीकुर्वन्ति ।

एतस्य विषये शिवपुराणानुसारम्-

"कर्कट नामक राक्षसात् "पुष्करी"नाम्नि राक्षस्यां समुत्पन्ना कर्कटी नामधेया विराधस्य भार्या आसीत् ।समागते काले रामेण निहते विराधे कदाचिद् सह्याचले रावणानुज कुम्भकर्णस्यैच्छया सम्भोगःसमजनि । तेन च तस्या गर्भात् प्राप्त काले भीमनामाख्यः पुत्रः प्रादुर्बभूव । कालान्तरे भीमःमातृमुखात् श्रुतं यद् श्रीरामेण मम समस्तपितृकुलस्य विनाशं कृतम् इति मनसि

निधाय प्रतिशोध भावनया ब्रह्माणमुद्दिश्य दुश्चरं तपश्चकार ।
सन्तुष्टे ब्रह्मणे अतुलबलं सम्प्राप्य सर्वान् देवान् अधिकारच्युतं
च कृत्वा युद्धे हरिरपिपराजित:। दिग्विजये सर्वाग्रथमं परमशिव-
राजा सुदक्षिणंकविजित्य कारागारे निरुद्धवते । नित्य पार्थिव-
पूजनं राजा सुदक्षिणस्य दिनचर्या आसीत् । कारागारे पि
स प्रतिदिनं करोतिस्म । एकदा भीम दूतमुखात् पार्थिवपूजन
मारणार्थमभिचारिक क्रियेति श्रुत्वा, खड्गहस्त स राजानं
वधार्थं प्रचलित: । तत्र गत्वा राजा भीमयोर्मध्ये पार्थिव विषये
अनेके विवादा:संजाता । अनन्तरं च तेन क्रुधन् पार्थिवलिंगो-
परि खड्गं प्राहिणोत् । तत्क्षणे हुंकारोच्चारणपूर्वकं लिङ्गत
एव शिव: प्रादुर्भूत्वा तं भीमासुरं सेनयासह जघान ।[1]इति

1• शि० पु० 4/20 अध्यायस्य सारांश:।

अनन्तरं च भक्तानुरोधेन तल्लिङ्·गे ज्योतिःस्वरूपे सन्निविष्टो जातः। तदारभ्य तल्लिंगस्य भीमशङ्·कर इति नाम्ना प्रसिद्धिंगतः अस्य लिङ्·गस्य दर्शनमात्रेण सर्वाण्यापदानि दूरी भवन्ति इति पुराण प्रसिद्धिः । उक्तञ्च -

भीमशङ्·कर नामा त्वं भविता सर्वसाधकः ।
एतल्लिङ्·गं सदा पूज्यं सर्वापद् निवारकम् ।।[1] इति

अस्य ज्योतिर्लिङ्·गस्योपलिङ्·गं "भीमेश्वर " नाम्ना अद्यापि प्रकाशस्वरूपे सह्याचले विराजमानो स्ति । अस्य दर्शन-पूजनेन बलवृद्धिं भवति । तदुक्तम् -

भीमशङ्·कर सम्भूतं भीमेश्वरमिति स्मृतम् ।
सह्याचले प्रसिद्धं तन्महाबल विवर्धनम् ।।[2] इति

अपि च-

यं डाकिनीशाकिनिका समाजे,
निषेव्यमाणं पिशिताशनैश्च ।
सदैव भीमादि पदं प्रसिद्धं,
तं शङ्·करं भक्तहितं नमामि ।।[3] इति

1· शि० पु० 4/22/53

2· शि०पु० 4/1/40

3· ज्यो०र· द्वा·ज्यो·स्तोत्रे 6

त्र्यम्बकेश्वर ज्योतिर्लिङ्•गम्

भगवत:शिवस्य अष्टम् लिङ्•गोत्पत्ति: त्र्यम्बक नाम्ना प्रसिद्धिं गता । "त्र्यम्बकं गौतमीतटे" इदं स्थानं मुम्बई प्रान्ते नासिक जनपदस्यान्तराले ब्रह्मगिरे:अधित्यकायां प्रवाहमानाया गोदावर्यास्तटे विद्यते ।

एकदा महर्षि गौतमस्य तप:प्रभावात् प्रसन्नो भूत्वा वरुण-देवो तेन याच्यमाने सति तं सलिलपूरितं कुण्डमददात् । दैवात् जलाहरणे ऋषिपत्नीनां परस्परं विद्वेषो जायत । तेन ऋषि-गणा: गौतमेन कपटपूर्ण व्यवहारं व्यवहृत्य ,तदर्थं उपोष्य च गणेशं ते नैवं गौतमं पापीष्टं साधितवन्त: । तदनन्तरं खिन्नो गौतम: तं क्षेत्रं परित्यज्य सभार्य: ब्रह्मगिरे एकोत्तरशत परिक्रमणं विधाय शिवमाराधयामास । आराधनया तुष्ट:पिनाकी याच्यमाने गौतमे गङ्•गामददत्, तथा गङ्•गयानुरोधेन स्वयमपि शिव:सह-शिवात्म ज्योतिर्लिङ्•गस्वरूपमवधार्य त्र्यम्बकेश्वर नाम्ना सिद्धिं प्राप । तदुक्तं तत्र -

> यूयं सर्वे प्रियार्थं च तिष्ठथात्र सर्वसुहृत्तम: ।
> तदा वयं च सर्वे स्वागमिष्यामो न संशय: ।।[1]इति

तदारभ्य गङ्•गा च गौतमी नामधेया संजाता ।देवा अपि गङ्•गा शिवयो:स्तुतिं कृत्वा निवेदितवन्त: यत् यदा यदा सर्व सुहृत्तम: बृहस्पति:सिंहस्थे भविष्यति तदा वयं-देव ऋषि तीर्थ-

---

1. शि० पु० 4/26/43

क्षेत्रादयो नि:संशयं आगमिष्याम:अत्र निवासमपि करिष्याम:।

उक्तञ्च –

तद्दिनं हि समारभ्य सिंहस्थे च बृहस्पतौ ।
आयान्ति सर्व तीर्थानि क्षेत्राणि देवतानि च ।।[1] इति

इत्येवं अस्य क्षेत्र विशेषस्य दर्शनं तथा च त्र्यम्बकेश्वर ज्योतिर्लिङ्गस्य दर्शनं अर्चनञ्च सर्वदा पापप्रशमनाय भवति । तदुक्तम्-

ज्योतिर्लिङ्गमिदं प्रोक्तं त्र्यम्बकं नाम विश्रुतम् ।
स्थितं तटे हि गौतम्या महापातकनाशनम् ।।[2] इति

अपि च-

य:पश्येद् भक्तितो ज्योतिलिङ्गं त्र्यम्बक नामकम् ।
पूजयेत् प्रणमेत् स्तुत्वा सर्वपापै: प्रमुच्यते ।।
ज्योतिर्लिङ्गं त्र्यम्बकं हि पूजितं गौतमेन ह ।
सर्वकामप्रद चात्र परत्र परमुक्तिदम् ।।[3] इति

इत्येवं अस्य लिङ्गस्य लौकिक-पारलौकिक अर्थसिद्धये स्वल्प वर्णनपुर:सरम् गौतमी गंगाया: समुत्पत्ति:औदुम्बर गुल्मात् शाखात:विविच्यते । तथा-

---

1. शि0 पु0 4/26/5।
2. " " 4/26/56
3. " " 4/26/55-56

औदुम्बरस्य शाखायास्तत्र्यासो विनिःसृतः ।
तत्र स्नानं मुदा चक्रे गौतमो विपुलो मुनिः ।।[1] इति

तथा च अन्य लिङ्गापेक्षया अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य शिवपुराणानुशीलनेन अर्वाचीनता सिद्धयति ।

इदमपि श्रुतं यद् तत्रैव कियद्दूरे पञ्चवट्यां श्रीसीतालक्ष्मणेन सह निवसता श्रीरामेणादिष्टः लक्ष्मणेन शूर्पणखायाः विरूपीकरणं जातम् । अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्योपलिङ्गं श्रकेश्वर नाम्ना: विख्यातः यं सदालोकानां सुखदः कथितम् ।

अतएव सर्वदैव पूजनीयो स्मरणीयश्च त्र्यम्बकेश्वरज्योतिर्लिङ्गम् ।

सह्याद्रिशीर्षे विमलेवसन्तम्
गोदावरीतीर पवित्रदेशे ।
यद्दर्शनात् पातकमाशुनाशं,
प्रयाति तं त्र्यम्बकमीशमीडे ।।[2] इति

1· शि० पु० 4/27/4

2· श्लो० र०द्वा०ज्या०स्तोत्रे -8

वैद्यनाथ ज्योतिर्लिङ्गम्

भगवतः परमतत्त्वरूपस्य शिवस्य द्वादशज्योतिर्लिङ्गेषु नवमः वैद्यनाथेश्वर ज्योतिःस्वरूप विषयकं विवेचनं विविच्यते-

"वैद्यनाथश्चिताभूमौ"।[1]

इदं तीर्थक्षेत्रं सन्थालपरगना मण्डलान्तर्गत "जसीडीह" इत्याख्य "रेलवेस्टेशन"पार्श्वेवर्तते। केचित्तु -हैदराबादनगरस्य समीपे"परली"ग्राम समीपे स्वीक्रियते। किन्तु वैद्यनाथश्चिता-भूमौ इति स्वीकरणमेव समीचीनं यथान्पूर्वपक्षः। तदुक्तम् -

वैद्यनाथावतारो हि नवमस्तत्र कीर्तितः।
आविर्भूतो रावणार्थं बहुलीलाकरः प्रभुः।।
तदानयन रूपं हि व्याजं कृत्वा महेश्वरः।
ज्योतिर्लिङ्गं स्वरूपेण चिताभूमौ प्रतिष्ठितः।।[2]इति

अस्य ज्योतिःस्वरूपस्य उपाख्यानं लोकविश्रुतमेवा स्ति। शिवपुराणानुसारं पुरा लङ्काधिपतिरावणःसम्पूर्णलोकेषु यश-सम्मान प्राप्तिकामः कैलासशिखरे भगवतःशिवस्य प्रीत्यै तत्र गत्वा हिम-वात-वर्षा-घर्म-तापमन्तराय,पञ्चाग्निं सेवित्वा चोग्रतप-श्चचार। पुनश्च सिद्धिं नालभत्। अनन्तरं च शिरां सिछिन्द्य

---

1. शि० पु० 3/42/4
2. " 3/42/38-39

शिवार्पणं चकार । तदाऽतिप्रसन्नो शिवःयाचमाने वरे तस्मिन् तच्छिरांसि तथैव विधाय महाप्रभुत्वमप्यददत् । पुनश्च तेन या-चैवात्मार्थं प्रार्थिते सति शिवेन एकं ज्योतिर्लिङ्गं दत्वा आदि-श्यते यत् न खलु त्वया मार्गेस्थाप्यः न च पुरीषोत्सर्ग, मूत्रत्यागा-दिकमपि करणीयम् । एवं रावणोलोकरावणःप्रसन्न चेतसा तल्लि-ङ्गमादाय लङ्कां प्रतिप्रचलितः । शिवेच्छया मार्गे लघुशंका-र्थी स कस्यचिद्ग्रामवराकस्य हस्ते तल्लिङ्गं दत्वा मूत्रत्यागकरणे प्रवृत्तो जातः, ततश्च स ग्रामीणः लिङ्गभारं असह्य विधायत्रैव स्थापितः। तदारभ्य अद्यापि तल्लिङ्गं तत्रैव स्थितो वर्तते स्वं च तदानयने असमर्थं मत्वा देवं प्रणम्य रावणः स्वराजधानीमास-साद । ततः भगवतः शिवस्य वैद्यनाथाख्य ज्योतिःस्वरूपःअनुदिन-महत्त्वमेधमाना वर्तते । तदुक्तञ्च -

वैद्यनाथेश्वरं नाम्ना तल्लिंगमभवन्मुने ।
प्रसिद्धं त्रिषु लोकेषु भुक्तिमुक्तिप्रदं सताम्[1] ।।इति

इत्येवं तं देवं प्रणम्य लंकाधिपतिःवरोन्मत्त सन् स्वभवनं प्रविवेश । तद् विस्मयं श्रुत्वा देवाः ऋषयःसिद्धाश्चागत्य तल्लिंग विधिवत् सम्पूज्य तत्रैव वैद्यनाथेति नाम सम्प्रोच्य दिवं ययुः।

---

1. शि० पु० 4/28/20

उक्तञ्च शिवपुराणे-

तस्मिन् काले सुराःसर्वे हरिब्रह्मादयो मुने ।
आजग्मुस्तत्र सुप्रीत्या पूजां चक्रु विशेषतः ।
प्रत्यक्षं तं तदा दृष्ट्वा प्रतिष्ठाप्य च ते सुराः।
वैद्यनाथेति सम्प्रोच्य नत्वानुत्वादिवं ययुः[1] ।।इति

अतएव तद्दिनादारभ्य साम्प्रतमपि शैवभक्ताः प्रतिवर्षं श्रावणेमासि गङ्गोदकं नीत्वा अतीवनिष्ठापूर्वकं पद-यात्रां च विधाय तज्जलेन शिवलिंगं स्नाप्य अभीष्टां सिद्धिं लभन्ते । तथा च -

पूर्वोत्तरे प्रज्वलिका निधाने,
सदावसन्तं गिरिजा समेतम् ।
सुरासुराराधित पाद पद्मं
श्रीवैद्यनाथं तमहं नमामि[2] ।।इति

1• शि0 पु0 4/28/24,25

2• द्वा0र0व्या0ज्यो0स्तोत्रे -9

नागेश्वर ज्योतिर्लिङ्गम्

इदानीं शिवस्य दशम् ज्योति:स्वरूप नागेश्वरलिङ्ग-विषये किंचित् विविच्यते ।

"नागेशो दारुका वने"[1]

इदं वनं "बड़ौदा"मण्डलान्तर्गत द्वारिकाल:ईशानकोणे किंचद्दूरे स्थितो स्ति । केचित्तु- "हैदराबाद" राज्यान्तर्गत" औंढ़ा"ग्राम स्थितं लिङ्गमिति स्वीकुर्वन्ति । अस्य लिङ्गा-वतारस्य रहस्यं अद्भुतं प्रतिभाति । शिवपुराणानुसारं पश्चिमपयो-धि मध्ये दारुकावनमस्ति इति मन्यते । उक्तञ्च -

पश्चिमे सागरे तस्य वनं सर्वसमृद्धिमत् ।
राक्षसाश्च पृथिव्यां वै नागमुख्य गदावन[2] ।।इति

कदाचित् पश्चिमसागर तटे धर्मविनाशक असुराणां कुल-मासीत् । तेषामधिप:दारुकश्चासीत् । तस्य भार्या दारुका भगवत्या:पार्वत्या: परमभक्ता सीत् । देवानां भयात् ते सुरा: समुद्रमध्ये वासस्थानं चक्रु:र और्वशापात् ते पृथिव्यामागमने सर्वथा असमर्था आसन् । यथा-

मुने:शाप भयादेव बभुस्ते जले तदा[3] ।।इति

1· शि0 पु0 3/42/4
2· " " 4/29/4
3· " - 4/29/33

एकदा जले निवसता धीवरान् अपीडयत् । स्थलवासिनो निभया: किन्तु जलवासीनां कृते कालस्वरूप एव ते आसन् । उक्तञ्च -

> यथापूर्वं स्थले लोके भयं चासीन्निरन्तरम् ।
> तथा भयं जले तेषामासीन्नित्यं मुनिश्वरा: ।।इति [1]

स दारुका एकदा जल विहरता धीवराणां समुदायं कारागारे स्थापितवान् तेषु नाविकसमुदायेषु एक:परमशैव: "सुप्रिय"नामधेय: वैश्य:आसीत् । स प्रतिदिनं विधिवत् पार्थिवार्चनं करोति स्म । तस्य शरीरे भस्म रुद्राक्षश्च राजते स्म । स्वयं शैवसत्वे पि अन्यान् अपि शिवदीक्षामदत् । यथा-

> कारागृहगत:सो पि बहूंश्चाशिक्षयत्तदा ।
> शिवमन्त्रं च पूजां च पार्थिवीं शिवसत्तमा: ।।इति [2]

एकदा दारुक:कश्चित् सेवक मुखात् सुप्रियस्य पार्थिवार्चन वृत्तान्तं श्रुत्वा तं हन्तुकामो प्रचलित: । तत्क्षणे भवभयहारी भक्त रक्षितकारी भगवाञ्छिव:तन्निर्मित पार्थिवलिङ्गान्निर्गत:। ततश्च वैश्यपतिप्रभिनन्द्य दारुकासुरसपरिकरमहनत । दारुकस्य भार्या दारुकया तोषिता शिवा निवेदितवती यत् असुराणां

---

1. शि0 पु0 4/29/36
2. " " 4/29/45

समूलोन्मूलनं न करणीयमिति । अतो शिवेनोक्तम् यद् अद्यापि स्वभक्तकल्याणार्थम् पालनार्थं च अद्यारभ्य अत्रैव वासं करिष्यामि तदुक्तम् -

अद्यारभ्य तस्मिन् वने प्रीत्या भक्तानां पालनाय च।[1] इति

ततःपरम् अद्यावधिं यावत् दारुकावने नागेश्वर ज्योतिर्लिङ्गनाम्ना प्रसिद्धिमवाप ।

अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्योपलिङ्गम् भूतेश्वर लिङ्गमस्ति । नागेश्वर ज्योतिर्लिङ्गस्य तदुपलिङ्गस्य च दर्शनार्चनात् ऐहलौकिक-पारलौकिकमभीष्टम् प्राप्नुवन्ति भक्तजनाः।

तथा च -

याम्ये सदङ्गे नगरे तिरम्ये,
विभूषिताङ्गं विविधैश्च भोगैः।
सद्भक्तिमुक्तिप्रदमीशमेकं,
श्रीनागनाथं शरणं प्रपद्ये ।।[2] इति

---

1. शि० पु० 4/30/27

2. स्तो० र० द्वा०ज्यो०स्तो०-10

रामेश्वर ज्योतिर्लिङ्गम्

परमगुरोः भगवतः शिवस्य द्वादशज्योतिःस्वरूपेषु एकादशः संसारविश्रुत रामेश्वरलिङ्गविषये किंचिन्निवेदनं -

"सेतुबन्धे तु रामेशम्"[1]

इदं पवित्र तीर्थक्षेत्रं दक्षिणसागर तटे साम्प्रतं "मद्रास" प्रान्ते "रामनद" मण्डले विराजमानोऽस्ति । अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य प्रसिद्धिं नास्ति भारते एव अपितु विश्वस्य समग्र भागान्तरालेष्वपि विपुलोऽस्ति । अतएव बहुचर्चितत्वात् अस्य विवेचनं संक्षेपेण प्रस्तूयते ।

पुरा त्रेतायां भगवान् विष्णुः अयोध्यायां राज्ञः दशरथस्य गृहे पुत्ररूपेणावतीर्य मानवी लीलां च सम्पादितः । कियत् कालानन्तरं श्रीरामस्य प्रियाभार्या सीतायाः हरणं जातम् । इति तु सर्वैरेव जानन्ति । ततश्च सीतान्वेषण तत्परः श्रीराम मर्कटी सेना मादाय पयोधि तटमाससाद । तथा-

पद्मैरष्टादशाख्यैश्च ययौ तीरं पयोनिधेः ।
दक्षिणे सागरे यो वै दृश्यते मकराकरः[2] ।। इति

परमशैव श्रीरामः तत्र लिङ्गरूपेण पार्थिवं निर्माय षोडशोपचारैश्च विधिवत् सम्पूज्य, दिव्यैः स्तवैः प्रतोष्य एवं प्रार्थयामास ।

1· शि० पु० 3/42/4

2· " " 4/31/9

उक्तञ्च -

स्वामिञ्छम्भो महादेव सर्वदा भक्तवत्सल ।
पाहि मां शरणापन्नं त्वद्भक्तं दीनमानसम् ॥
तस्मिन् देव त्वयाकार्यं साहाय्यं मम सुव्रत ।
साहाय्यं ते विना नाथ मम कार्यं हि दुर्लभम् ॥[1] इति

इत्येवं प्रार्थ्यमाने श्रीरामे आशुतोषः भगवाञ्छिवः तत्कालः सुप्रीतः सन् अभीष्ट प्राप्तये वरोदत्तः । अनन्तर पुनःप्रपूज्य प्रदक्षिणं च विधाय शिवेनदत्तं शिवमन्त्रस्य जपं विधाय । पुनरेव समुद्रं प्रार्थयामास ,अनन्तरमुग्ररूपं धृत्वा सागरं शासितु-मुद्यतः । महद् भियासागरेण प्रपूजितो श्रीरामःसेनयासह समुद्रं पारं गत्वा सपरिकरावणमहनत् ।

श्रीरामेण पूजितो प्रार्थितश्च अमलात्मा शिवः तत्रैव सागरतीरे रामेश्वर इति नाम्ना ज्योतिःस्वरूपे प्रतिष्ठितः । तदुक्तम् -

रामेश्वर नाम्ना वै प्रसिद्धो जगतीतले ।[2] इति

इत्येवं अस्य रामेश्वर ज्योतिर्लिंगस्य पूजनात्स्मरणात: अभीष्टां सिद्धिं प्राप्य चक्रवर्तित्वमपि भक्ताःलभन्ते । उक्तञ्च -

---

1· शि० पु० 4/31/24-27

2· " 4/31/40

स मे भक्तो ति विक्रान्तो दर्शनं मे करिष्यति ।

दर्शनं मे स कृत्वैव चक्रवर्ति भविष्यति [1] ॥इति

अतः अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य उपलिङ्गं गुप्तेश्वर नाम्ना विश्रुतः । यथा-

रामेश्वराच्च यज्जातं गुप्तेश्वरमिति स्मृतम् ॥[2] "इति

सदा स्मरणीयो वन्दनीयश्च अयं ज्योतिःस्वरूपमिति । अपि च -

सुताम्रपर्णी जलराशि योगे,
निबध्य सेतुं विशिखैरसंख्यैः ।
श्रीरामचन्द्रेण समर्पितं तं
रामेश्वराख्यं नियतं स्मरामि [3] ॥इति

---

1. शि० पु० 4/30/37
2. शि०पु० 4/1/42
3. श्लो० र० ज्यो०स्तोत्रे -॥

घुश्मेश्वर ज्योतिर्लिङ्गविषये विचार:

अथागतं सम्प्रति भवभयहारी, भक्तहितकारी भगवत: पुण्यश्लोकस्य शिवस्य द्वादश:ज्योति:स्वरूपस्य विवेचनं प्रस्तूयते।

"घुश्मेशञ्च शिवालये इति"।[1]

इदं पुण्यतीर्थं दक्षिणस्यां दिशि देवगिरि शैल समीपे "निजाम"मण्डलस्य "दौलताबाद"रेलवे स्टेशन" पार्श्ववर्ती "वेरुल" नामके ग्रामे विराजमानो स्ति । अस्य ज्योतिर्लिङ्गस्य परनाम "घृष्णेश्वर"घुसृणेश्वरश्चास्ति ।

"पुरादेवगिरि समीपे भारद्वाज गोत्रोत्पन्न:सुधर्मानामधेय: कश्चित् ब्राह्मण: प्रतिवसतिस्म । तस्य प्रथमा पत्न्यासुदेहया दीर्घकालं यावत् अनपत्यत्वात्, सैव सुदेहा स्वकीयां भगिनीम सपत्नीत्वेन पत्यासह विवाहमकारयत् । घुश्मानामाख्या तस्यानुजा परमशिवभक्ता सीत् । सा अनुदिनं पार्थिवार्चनपूर्वकं पतिसेवा परायणाश्चासीत् ।

सा एकदा प्रजाकामा शतसंख्याकं सविधिपार्थिवार्चनं कृत्वा, विसर्ज्य च तानि पार्थिव लिङ्गानि एकस्मिन् पवित्रसलिले सरोवरे न्यपातिता । तेन अर्चनेन पूर्णतुष्टो शिव: तां पुत्रस्त्वेकमददत् । सो पि शिवेच्छया शुक्लपक्षीय चन्द्रवत्

---

1. 3/42/4

शारीरिकवृद्धिं गतः। अल्पकाले गते तस्य पुत्रस्य विवाहादि कार्यमपि सम्पन्नम् । तेन सा घुश्माग्रजा सपत्नीजन्य कष्टेन अतीदुःखिता संजाता । एकदा रात्रौ प्रसुप्तस्य सुदेहया घुश्मापुत्रस्य खड्गेन खण्डितं कृत्वा तस्मिन्नेव जलाशये न्यपातिता यस्मिन् घुश्मा प्रतिदिनं पार्थिवलिङ्‌गानां विसर्जन कृतासीत् ।प्रभाते च पुत्रवध्वा इदं वृत्तान्तं विज्ञाय घुश्मादम्पत्योर्हृदये भृशं दुःखं सजातं, परन्तु सर्वं शिवेच्छया भवतीति विचिन्त्य, तद्दिने पि पार्थिवार्चनं विधाय घुश्मा पतिरादेशात् तस्मिन् जलाशये विसृज्य यदा परावर्तते मार्गे च अम्बा अम्बा शब्द कुर्वन् तस्याः पुत्रः अङ्‌के समापतति । तदपि शिवेच्छा इति विचिन्त्य पुत्रेण सह गृहं समागत्य सा घुश्मा पत्ये सर्वं निवेदवती तस्या घुश्मायाः सत्यनिष्ठां विलोक्य अखिललोकमङ्‌गलकारी भगवाञ्छिवः सुप्रीतः घुश्माग्रे समागत्य वरयाचनाय आदिशति अनन्तरं च लोककल्याणाय स्वनामधन्यकरणाय घुश्मया याच्यमाने वरे शिवःओमिति उक्त्वा तस्मिन् सरोवरे पार्थिवलिङ्‌गे सान्निध्यवन्तो संजातः। तत्रैव ज्योतिःस्वरूपे समुद्भूतः । घुश्मार्चनेन शिवस्य तत्कालतः घुश्मेश्वर ज्योतिर्लिङ्‌ग इति नाम्ना लोके प्रसिद्धिमवाप । पुनश्च तत्र सिद्धर्षि मुनयो समागत्य तं लिङ्‌गम् विधिवदपूजयत् । अतएव अस्य ज्योतिःस्वरूपस्य अर्चनेन, स्मरणेन च शैवाःसर्वसिद्धिं प्राप्य अन्ते शिवलोकमपि प्राप्नुवन्ति । तदुक्तम् -

---

१· शिव पु० 4/33 अध्याय सारांशः।

103

घुश्मेशाख्यमिदं लिङ्गमित्थं जातं मुनिश्वरा: ।

तद् दृष्ट्वा पूजयित्वा हि सुखं सम्वर्धते सदा ।।

इतिद्वादशमाख्याता ज्योतिर्लिङ्गावली मया ।

द्वादश प्रमिता सर्वकामदा भुक्तिमुक्तिदा ।।

एतज्ज्योतिर्लिङ्ग कथां य:पठेत् शृणुयादपि ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यो भुक्तिं मुक्तिं च विन्दति ।।[1] इति

घुश्मार्चितलिङ्गानामालयभूत तत्सरोवर: शिवालय नाम्ना लोके प्रसिद्ध: । एतेनोक्तम् "घुश्मेशं च शिवालये" इति। अस्य घुश्मेश्वर ज्योतिर्लिङ्गस्य उपलिङ्गम् "व्याघ्रेश्वर" नाम्ना प्रसिद्धम् । भूतले । एवं द्वादश ज्योतिर्लिङ्गनामवतारा:प्रदर्शिता शास्त्रकारेण सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय इति विचारमुररीकृत्य । अत: आत्मकल्याणार्थं लोककल्याणार्थञ्च अवश्यमेव एषां लिङ्गानाम अर्चनं,वन्दनं ,स्मरणं ,कथा श्रवणं च करणीयमिति । अपि च -

इलापुरे रम्य विशालकेऽस्मिन्,

समुल्लसन्तं च जगद् वरेण्यम् ।

वन्दे महोदारतर स्वभावं,

घृष्णेश्वराख्यं शरणं प्रपद्ये ।।[2] इति

---

1. शि० पु० 4/33/54,55,56

2. स्तोत्ररत्नावली ,गीताप्रेस गोरखपुर द्वादशज्योतिर्लिङ्गस्तोत्रे 12 श्लोक:।

गणेशस्य प्रथम पूज्यत्वे हेतु:

प्रथमस्तु विचारणीयो यं विषय: यत्-को यं गणेश: ? कुत:समुत्पन्न: ? कौ च पितरौ । कीदृशं तस्य चरित्रम् ? केन सर्व प्रथमं आराधितम् कथं वा केन प्रथमपूज्यत्वे शक्तिर्मिलिता ? इत्यादयो नैके प्रश्ना:स्वाभाविकतया दृष्टिपथे समुपस्थिता: संजाता:। स्वाभाविकी जिज्ञासा पूर्तये क्रमशो वर्ण्यते मया ।

पुराकल्पे एकदा भगवान् नारद: पितरं ब्रह्माणमासाद्य प्रोवाच । यत् हे पित: भवता मुखेन मया बहुशो श्रुतं, इदानीं सर्वमङ्गलमङ्गलम् श्रीगणेशस्य दिव्यं जन्म-चरित्रवृत्तान्तं श्रोतुमिच्छामि । इत्युक्ते नारदे लोकपितामहब्रह्मा उवाच हे तात् ? कल्पभेदात् गणेशस्य अनेके जन्मादयो संस्कार: समुपलभ्यन्ते । उक्तन्च –

कल्पभेदाद् गणेशस्य जनि:.प्रोक्ता विधे: परात् ।
शनिदृष्टं शिर:छिन्नं संधितं गाजमाननम् ।।
इदानीं श्वेत कल्पोक्त ता गणेशोत्पत्ति रुच्यते ।
यत्र छिन्नं शिर स्तस्य शिवेन च कृपालुना ।।इति

अत्र श्वेतकल्पस्य नामोच्चारण कृतम् विद्यते । अत: शिवपुराणमधिकृत्य लिलिख्यते ।

1· शि० पु० रु० सं० कु० ख० 13/5-6 श्लोकौ ।

कदाचित् भगवान् शिव: शिवया:सह विवाहं कृत्वा कैलासमगमत् । शिवा च गृहे अधिवसति जया -विजया सह एकाकी । सर्वे गणा: शिवा आज्ञापरायणा इति विज्ञायते गिरिजा समीपे गत्वा ऊचु: । हे देवि ? अस्मदार्थं त्वया रचनीयो एकोगण:। देवीरपि स्वाआज्ञापरायण गण उत्पादने विचिन्तयति ।

एकदा भगवती गिरिजा स्नानं कुर्वता स्वशरीर मलत: एकं गणं उत्पादयामास । सर्वावयव सुपुष्टं सर्वलक्षण लक्षितं तं विलोक्य वात्सल्यस्नेहात् देवीमुमोह । अनन्तरं च तं वस्त्राभूषणै: विभूष्य प्रतोष्य च तद्हस्ते लगुडमेकं दत्वा द्वारपालत्वेन नियुज्य आदिशति यद् मदाज्ञाविना न को पि प्रविशतु इति त्वया सम्यक् रक्षणीयम् । इति कथयित्वा आभ्यन्तरेगत्वा सख्यौ जया-विजया[1] सह वार्तालापं, नित्य क्रियादिं कुर्वता अधितिष्ठति भगवती गिरिजा । किन्चित् समया नन्तरम् भगवान् शिव: द्वारदेशमाजगाम । द्वारि च सर्वाङ्गसुपुष्टं अपरिचितमेकं गणमवलोकित: । शिवो पि तं अगणयन् अन्त:पुरे प्रवेष्टुं वांछति किन्तु गणेशेन निवेधित:सन् किंचित् क्रोधं कृत्वा प्रोवाच -

मूर्खो सि त्वं न जानासि शिवो हं गिरिजापति:।
स्वगृहं यामिरे बाल निषेधसि कथं हि माम् ॥
इत्युक्त्वा प्रविशन्तं तं महेशं गणनायक: ।
क्रोधं कृत्वा ततो विप्रदण्डेना ताडयत्पुन: ॥[1]

---

1. शि० पु० रु०सं० कु०ख० 13/36-37

इदं प्रसङ्गं स्मृत्य पुनः ब्रह्मा नारदं प्रति उक्तवान् । हे तात् ? गणेशेनाडिते सति शिव भृशं चुकोप । अनन्तरं च अस्य कृत्यस्य प्रतिफलं प्रदानाय गणान् आदिशति । ते पि गणेशं समासाद्य अनेकप्रकारैःद्वारतः न्यवारयितुं प्रयतन्ते,किन्तु निष्फलमादाय शिवसमीपे गच्छन्ति अतः परं क्रुद्ध्य युद्धार्थमादिशति। नन्दी,भृंगी,भूत-प्रेत,वेतालादयो स्व-स्व शस्त्राणि नित्वा मारणार्थं समागच्छन्ति, किन्तु सर्वे एकाकी गणेशेन पराजितो-पलायितश्च । पुन शिवेनादिष्टा इन्द्र,वरुण, विष्णुब्रह्मादयो पि सेनया सह युद्धार्थमायान्ति । ते पि गणेशे अतुलबलपराक्रमेण आहतो भूत्वा पलायितोजातः।

तदनन्तरं शिवेन सह तुमुलं युद्धमजायत अन्ते भगवान् शिवः त्रिशूलेन तस्य शिरश्चिच्छेद । नारदेन एतत्सर्वमाकर्ण्य शिवा अतीव दुःखिता संजाता । कथिता च तया -

किं करोमि क्व गच्छामि हाहा दुःखमुपागतम् ।
कथं दुःखं विनश्येतास्याति दुःखं ममाधुना ॥
मत्सुतो नाशितश्चाद्य देवैस्सर्वैर्गणैस्तथा ।
सर्वांस्तान्नाशयिष्यामि प्रलयं वा करोम्यहम् ॥इति

1• शि० पु० रु० सं० कु० ख० 17/5-6

संक्रुध्य च शिवा शतशस्त्र शक्तयः समुत्पादिता । ताः सर्वाः त्वदाज्ञया संहारकरणे प्रवृत्ताः संजाताः। बहुविध प्रलयं दृष्ट्वा ब्रह्मादयो देवाः विष्णु-शिवपुरोगाः देव्या समीपे आगत्य बहुभिः स्तुतिभिः स्तुतः। किंचित् प्रीता देव्या "मत्पुत्रो जीवित-श्चेत् लोककल्याणं भविष्य अन्यथा संहार तु क्षुर्यात्"इत्युक्तवति ।

शिवाज्ञया इन्द्रादि देवा विचुत्य यत् मार्गे उदिच्यां सर्वप्रथम यः मिलिष्यति तस्यैव शिरः संयोजनीयःइति ते गणेश-मादाय उत्तरस्यां दिशि प्रचलिताः मार्गे च नवजात एकदन्त-करेणु शिशुः प्राप्तः तस्यैव शिरश्छिद्य संयोजयत् । तत्क्षणे संज्ञा-प्राप्य गणेशपुनरुज्जीवितः। तमादाय सर्वे देवाः पुनः तेषां पार्श्वे-समागताः। तं विलोक्य ब्रह्मादयो देवा सर्वेत अब्रुवन् यद् अयं बालकःप्रणम्योऽस्यात् । तथा च सर्वे वेदमन्त्रैःअभिषिच्य कथयन्ति-

> तस्मात् त्वत्तेजसःसर्वे वयं जाता महात्मनः ।
> त्वत्तेजस्तत्समायातु वेदमन्त्राभियोगतः ।।
> इत्येवमभिमन्त्रेण मंत्रितं जलमुत्तम्   ।
> स्मृता शिवं सोतास्ते चिक्षिपुस्तत्क्षणेश्वरे   ।।[1]

अनन्तरं शुभगःसुन्दरतरःसुरक्तकःपुत्रं प्राप्य देवी प्रमुदिता जाता।उक्तं च -

---

1. शि० पु० रु० सं० कु० सं० 17/54-55

तं दृष्ट्वा जीवितं बालं शिवापुत्रं मुनीश्वर: ।
सर्वे मुमुदिरेत्त्र सर्वं दु:ख क्षयं गतम् ।।
देव्यै संदर्शयामासु सर्वे हर्ष समन्विता: ।
जीवितं तनयं दृष्ट्वा देवी हृष्टतदा भवत्[1] ।।इति

अत: परम् शिवा स्वपुत्रं अंके समारोप्य अनेकवस्त्राभूषणै: विभूष्य च सर्वासां सिद्धीनां वास:पुत्रे चकार । अनन्तरं च उत्थाय गणेश:पूर्वं शिवं,विष्णुं ,ब्रह्माणं,शिवां,नारदादि ऋषिन् प्रणमति । सर्वे शुभाशीष: ददति । तत:सर्वे देवा सहैव प्रस्तुवु:।

वयं च प्राकृतश्चायं प्राकृत:पूज्य एव च ।
गणेशो विघ्नहर्ता हि सर्व कामफल प्रद:।।
एतत्पूजां पुराकृत्वा पश्चात् पूज्या वयं नरै:।
वयं च पूजिता:सर्वे नायं च पूजितो यदा ।।
अस्मिन्नपूजितेदेवा पर पूजा कृतायदि ।
तदा तत्फलहानि:स्यात् नात्र कार्याविचारणा[2] ।।इति

एतेन सर्व विधमान्यता प्राप्त गणेशस्य प्रथम पूज्यत्वं प्रतिपादितमस्ति । तथा चाग्रे -

---

1· शि० पु० रु०सं०कु०ख० 17/54-55
2· " " 58-59

इत्युक्त्वा स गणेशानो नानावस्तुभिरादरात् ।
शिवेन पूजितः पूर्वं विष्णुना सुप्रपूजितः ॥
ब्रह्मणा च मया तत्र पार्वत्या च प्रपूजितः ।
सर्वैर्देवगणैश्चैव पूजितः परया मुदा ॥ इति

एतेनापि गणेशस्य प्रथमपूज्यत्वं स्वीकरणीयम् ।

अपि च -

पुनश्चैव वरो दत्तः सुप्रसन्नेन शम्भुना ।
तस्मै च गणनाथाय शिवेनैव महात्मना ॥
चतुर्थ्यां त्वं समुत्पन्नो भाद्रेमासि गणेश्वर ।
असिते च तथा पक्षे चन्द्रस्योदयने शुभे ॥
प्रथमे च तथा यामे गिरिजायाः सुचेतसः ।
आविर्बभूव ते रूपं यस्मात्ते व्रतमुत्तमम् ॥

अयं अपि गणपतेः प्रथमपूज्यत्वे हेतुः। एवं विधानि अनेकानि शुभाशीषानि प्रदाय, शिवेनैव व्रतविधिं, पूजनविधिं उद्यापन विधिं च कथितं । इत्यादयोऽनेके प्रसङ्गा गणेशस्य प्रथमपूज्यत्वे हेतुत्वमायान्ति ।

प्रसङ्गवशात् मध्ये गणपते र्विवाह प्रसङ्गोऽपि अतीव रोचकःतस्य प्रथमपूज्यत्वे हेतुरपि उत्पादयति । यथा-

---

1. शि० रु० सं० कु०ख० 18/22, 23, 24
2. " 18/25-26

कियत् कालान्तरे उभौ=कार्तिकेय-गणेश कुमारौ तरुणौ संजातौ । एकान्ते विभाने शिव-शिवा तरुणौ सुतौ विलोक्य तयो विवाह विषयक चर्चांकृतौ श्रुत्वा च तौ कुमारौ विवाह विषये अहं पूर्वं अहं पूर्वमिति निगदितौ । कुमारयो: उक्तिं श्रुत्वा शिवेनाभाषितं यत् तयोर्मध्ये य:सर्वप्रथमं पृथिव्या:सप्त-परिक्रमणं विधाय आगमिष्यति, तस्यैव विवाहो पूर्वं भविष्यति नान्यथा । श्रुत्वैव कुमारकार्तिकेय:परिक्रमणार्थं प्रचलित:, किन्तु गणेश: प्रकृतिस्थ: तुन्दिल: वाहनन्च मूषकोव विचार्य नोगत:। स तु स्नानादिक नित्यक्रियानिवृत्य पितरौ सम्पूज्यविविधो-पचारै:,सप्तपरिक्रमणं च विधाय उवाच-हे पितरौ पूर्वं मदेव विवाहं भविष्यति । इति सूलोक्तिं श्रुत्वा शिव:प्रोवाच -मया पूर्वमेव निगदितं यत् पृथिव्या:सप्तपरिक्रमणं विधाय पूर्वमागमि-ष्यति तस्यैव विवाहो पूर्वम् भविष्यतीति तद् गच्छ परिक्रमणा-र्थम् । गणेशेनोक्तम् - हे प्रभो यदा मया भवत:प्रदक्षिणा कृता तर्हि पृथिव्या:प्रदक्षिणा अवशिष्टं किं ? विचारयतु देव ? वेदादिशास्त्रे पि वर्णितं यत् पितरौ पूजिते सर्वेषां पूजा स्वत: सम्पन्ना इति । एवं पुत्रोक्तिं निशम्य शिव-शिवा पुत्र ज्ञानस्य भूरि-भूरि प्रशंसनं कृतम् ।

अस्मिन् प्रसङ्गे पि पूजा विषये गणेशस्यैवप्रथमपूज्यत्वेहेतुर्दिंचले

---

1. शि० पु० रु० सं० कु० ख० 18/34/35/36

एकस्मिन्काले विश्वरूप प्रजापतेःदिव्यरूपगुणसम्पन्न उभे सुते स्तः। तयोर्विवाहार्थम् समागत्य प्रजापतिः गणपति विवाहार्थं शिवेन वार्तां चकार । तदा तथा गणेशेन सह विश्वरूपप्रजापतिःउभे कन्यके उवाह । तस्मिन् महोत्सवे सर्वदेवाः ,ऋषयः,किन्नराः, यक्षाःगन्धर्वादयश्च समागमन् । गणेशो पि भार्याभ्यां=सिद्धि बुद्धिभ्याम् सह मुमुदे । कतिचित् वर्षाण्यनन्तरं ताभ्यां एकैकम् सुतौ क्षेम-लाभ नामाख्यौ संजातौ । उक्तञ्च -

कियता चैवकालेन गणेशस्य महात्मनः ।
द्वयोःपत्न्योश्च द्वौ दिव्यौ तस्यपुत्रौबभूवतुः।।
सिद्धेर्गणेशपत्न्यास्तु क्षेमनामासुतो भवत् ।
बुद्धेर्लाभभिधयः पुत्र आसीत् परमशोभनः ।।[1]

इत्येवं मया बहुशो गणपतेश्चरित्रं प्रस्तुता येषु बहुत्र प्रायःसर्वत्रैव गणेशस्य प्रथम पूज्यत्वे हेतुरेव दृश्यन्ते । एतेन गणेशस्य प्रथम पूज्यत्वं स्वीकर्तव्यम् ।

अन्यतो पि -

वस्तुतःआदिदेव गणेशस्य शास्त्रे अनेके नामाःप्रचारिता विद्यन्ते । तेषु गणपतिः ,गणेश्वरः,गणाधिपः,विघ्नेश्वरः,विनायकःकिमधिकम अस्य देवस्य शास्त्रे सहस्रनामानस्य चर्चा वर्णिता संजाता।

---

1. शि० पु० रु० सं० कु० ख० 20/7-8 श्लोकौ ।

गृह्यसूत्रेषु विनायकस्याराधनमपि स्तोत्रेण सहैव प्रतिपादितम् । तस्यानेकानि नामानि सन्ति । स च असन्तुष्टो विघ्नकर:सन्तुष्टश्च विघ्नहरो भवति । विनायकस्य कोपे सति लक्षणवन्तो पि राजपुत्रा राज्यं न लभन्ते । पतिकामाश्च लक्षणवत्य: कन्या भर्तॄन् न लभन्ते, लक्षणवत्यश्च स्त्रिय:प्रजाकामा प्रजां न लभन्ते । आचारवतीनां नारीणां अपत्यानि म्रियन्ते । श्रोत्रियोऽध्यापक: योग्यतानुसारं आचार्यत्वं न प्राप्नोति । अध्येतृणामध्ययने महान्ति विघ्नानि समापतन्ति । वणिजां वाणिज्यपथा: विनश्यन्ति । कृषिकाणां कृषिरल्पफला भवति ।

अत:तस्यानुकूल्याय बहवो यत्ना:प्राक्तनकालादेवारभ्य अद्यावधि अनुष्ठियन्ते ।[1]

बौधायनगृह्यसूत्रे पि -विनायकस्य अर्चनाया:विधि: निर्दिष्टो वर्तते - तत्र हि मासि-मासि कृष्णपक्षस्य चतुर्थ्याम् शुक्लपक्षस्य पञ्चम्याम् वा अभ्युदयै:,सिद्धिकाम:ऋद्धिकाम:पशुकामो वा भगवतो गणेशस्य बलिं हरेत् ।

विघ्नविघ्नेश्वरागच्छ विधिवत्येव नमस्कृत ।
अविघ्नाय भवान् सम्यक् मदस्माकं भव प्रभो[2] ।।इति

अस्य विनायकस्य धर्मसूत्रेषु वर्णितस्यहस्तिमुख,वक्रतुण्ड प्रभृत्युपाधिभि:साधर्म्यम् विद्यते । तस्योपाधि गणेश्वर इत्यपि

---

1. मानव गृह्यसूत्र 2/14

2.

आसीत् , पश्चात् गणेश इति प्रसिद्धिं जगाम । गुणधर्मैरपि गणेश: पितु:स्वरूपमनुकरोति । अत: शिवस्य प्रधानपार्षद पदमलङ्कुर्वाणो यं गणपति:,शिवशक्तिं च सन्तोष्य परिवर्तिकाले पूज्यात्वेषु अग्रगण्यतामवाप । इति सुधिय: जानन्त्येव । एकस्यैव शिवस्योपासना प्रक्रियायां भेदान् प्रकल्प्य शिवपार्षदेषु गणेश्वरस्यायोजनं विधाय,विनायकस्य शिवसुतत्वात् तद् गुणधर्मानुकारित्वे न आश्चर्यमिति निग्रहानुग्रहकारित्वं गणेशस्य सम्भवतीति ।

उत्खनन प्रमाणेषु ,शिलालेखेषु ,सर्वत:प्राचीन प्रमाणं सिन्धुसभ्यताया:प्राप्यते । तत्र हि शिवशक्तिमूर्तीनां अवशेषेण तदानीन्तन काले शिवशक्त्याराधनं भवति स्म ।

अत:वैदिक परम्पराया:सूत्रग्रन्थं यावदनुशीलनेन "मोहन जोदरोहरप्पा"नाम्नि सिन्धुसभ्यताया: उत्खनन प्रमाणेन च स्पष्टं प्रतिभाति यत् शैव शाक्त परम्परा अनादिकालादेव प्रचलतीति । इदानीमपि प्रचलति कालक्रमेण वैदिकरुद्र एव शिव पदवीक: परामबा शक्ति:एव पार्वती पदवीका,विनायक एव गणेशपदवीको जात इति ।

काल-क्रमेणैव वैदिकाराधनपरम्परायां क्वचित् परिवर्तनम् विधाय,देवालयानां ,मूर्तीनां,पूजापद्धतीनां,पूजोपयिक सामग्रीणां च भेदा:प्रादुर्बभूवु: । तथापि सर्वत्रैव गणेशस्यैव आराधनाया:

प्रभावो विकीर्तित: ।

अतएव गणेशस्य प्रथमपूज्यत्वे हेतुरूपेण, वेद, पुराण, स्मृति शास्त्र, धर्मसूत्र, गृह्यसूत्राणां वचनानि प्रमाणित प्रमाणानि सन्ति । इतिशम् ।

शिवस्यसगुण निर्गुण भेदा:

संस्कृतवाङ्मयस्य प्राचीनतमोपलब्धि:वेदो स्ति । इति वैदिकसाहित्यानुशीलनेनावगम्यते । वेदेषु रुद्ररूपेण कीर्तितो देव एव परिवर्तितसाहित्य काले शिव पदवीमपि जगाम । स देव हि सर्वथा भिन्न इति विचार विमर्शको निर्भिन्नशास्त्र प्रकाशक: परमगुरुपदवीमलन्चकार । अस्यैव परमभट्टारकस्य शिवभिन्नस्य निग्रहानुग्रहशक्तस्य प्रकाशस्वरूप परमस्वतन्त्रस्य तत्त्वस्वरूपस्यैव रुद्र, शिव, काल प्रभृत्यनेकै: परश्शतै:शब्दै:शास्त्रेषु निरूपितो विद्यते ।

शिवपुराणे हि निर्गुण शिवविषयक विवेचनम्:-

विश्वोद्भवस्थितिलयादिषु हेतुमेकं गौरीपतिं विदिततत्त्वमनन्तकीर्तिम् ।

मायाश्रयं विगतमायमचिन्त्यरूपं बोधस्वरूपममलं हि शिवंनमामि

वन्दे शिवं तं प्रकृतेरनादिं प्रशान्तमेकं पुरुषोत्तमं हि ।
स्वमायया कृत्स्नमिदं हि सृष्ट्वानभोवदन्तर्बहिरास्थितो यः ।।
वन्दे न्तरस्थं निजगूढरूपं शिवंस्वतःस्रष्टुमिदं व्यचष्टे ।
जगन्ति नित्यं परितोभ्रमन्ति यत्सन्निधौ चुम्बकलोहवत्तम् ।।

इति निर्गुण रूप शिवंध्यात्वा नैमिषक्षेत्रे सूतं प्रति ऋषयो ऊचुः। हे परमभागवत ? इदानीं भगवतःशिवस्य दिव्यचरित्रं श्रोतुकामोवयम् । महेश्वरःकथं सगुणतां याति कथं च निर्गुणताम् ? सृष्टेःपूर्वम् तस्य कीदृशं स्वरूपं मध्ये वा अन्ते च कीदृशम् ? कथं स प्रसन्नतां याति,प्रसन्नेन स किं करोति ? स्वभक्तेभ्यो परेभ्यश्च कीदृशं फल ददाति इति सर्वं संक्षेपतः श्रावयतु ।

अथ प्रश्नोत्तरे वस्तुतःनिखिलतत्त्वशः शिवःनिर्गुण एवा स्ति । अस्मात् निर्गुणस्वरूपादेव त्रिलोकमजनयत् । स एव पिण्डीभूत्वा त्रिधाविभज्य च ब्रह्मा,विष्णु,शिव इति नाम्ना प्रसिद्धिं जगाम । स्वभक्त रक्षणाय स सगुणतां प्राप्नोति । सृष्टेः पूर्वं स खलु स्वर्णपिण्डस्वरूपे आसीत् । स एव भगवान् सृष्ट्यादौ रजरूप ब्रह्माभूत्वा विश्वं रचयति । सृष्टिमध्ये सत्त्वगुणाश्रये विष्णुरूपेण विश्वं रक्षति अन्ते च तमगुणावलम्ब्य स्वतःसंहरति। इति । श्रद्धया,भक्त्या,चार्चनेन प्रसन्नो भवति । प्रसन्ने सति स्वभक्तेभ्यो अभीष्टं प्रददाति ।

---

1. शि० पु० रु० सं० सृ०ख० 1/1-2-3 श्लोकाः।

निर्गुणशिवस्य महाकाल स्वरूप वर्णनम्

वस्तुत: शिव:अनामय स्वरूपो ऽस्ति अस्य तत्त्वस्य वास्तविक परिज्ञानं न कोऽपि कर्तुं शक्नोति । उक्तं च -

महा प्रलयकाले च नष्टे स्थावर जंगमे ।
आसीत्तमोमयं सर्वमनर्कग्रहतारकम् ।।
अप्रमेयमनाधारमविकारमनाकृति ।
निर्गुणं योगिगम्यञ्च सर्वव्याप्येक कारकम् ।।
निर्विकल्पं निरारंभं निर्मायं निरुपद्रवम् ।
अद्वितीयमनाद्यन्तमविकाशं चिदात्मकम् ।।
अमूर्तं यत् पराख्यं वै तस्य मूर्ति:सदाशिव: ।
अर्वाचीना पराचीना ईश्वरं तं जगुर्बुधा: ।।इति

उपर्युक्त श्लोकेषु भगवत:शिवस्य यथार्थ निर्गुणस्वरूपस्य कीदृशं मनोहारि चित्रणं चित्रितं वर्तते । अस्तु -निर्गुणत्वे ऽपि शिव: शिवा सह सगुणवत् आनन्दवने विहरति । इति शिवपुराणे द्रष्टव्यम् ।

निर्गुणशिवस्वरूपता एव ब्रह्म विष्णवादीनामवतारोजात: तथा च तेनैव ॐ प्रणव पूर्वकं गायत्रीमन्त्रस्याप्युत्पत्ति:,पन्चाक्षरमन्त्र चिन्तामणि मन्त्र:उत्पद्यते ।

---

1. शि० पु० रु० सं० सृ०खं० 6/4-12-13-19 श्लोक:।

पुरा भगवान् शिवः निर्गुणस्वरूपात्मकःआसीत्

तदा सः निर्गुणःनिर्विकल्पः, निराकारः, चिन्मात्रः, सद्सद्परः पुनरपि शिवस्वरूप एवा सीत् । उक्तन्च -

> पुरायदा शिवो देवो निर्गुणो निर्विकल्पकः।
> अरूपःशक्ति रहितश्चिन्मात्रः सदसत्परः[1] ।।इति

सगुण स्वरूप विवेचनम्

भगवान् शिवःशिवायै सगुणस्वरूपे अवतरित । सगुण-रूपे पि स देवःबहुविधालीलां चकार । इति लिंगपुराणेःतथ शिवपुराणे पि वर्णितः। यदा स सगुण स्वरूपे आयातःतदा पूर्वम् वामांगात् विष्णुःदक्षिणाङ्गजो ब्रह्मा उत्पादयामास । ततः त्रिधाभूतःसन् जगदुत्पत्तौ, पालने, लये च समासक्तो जातः इति पुराणप्रसिद्धिः । उक्तं च शिवपुराणे -

> अभवत् सगुणःसो पि द्विरूपःशक्तिमान प्रभुः।
> सोमो दिव्याकृतिर्विप्र निर्विकारी परात्परः।।
> तस्य वामाङ्गजो विष्णुर्ब्रह्मा हं दक्षिणांगजः ।
> रुद्रो हृदयतो जातो भवच्च मुनिसत्तम ।।
> सृष्टिकर्ता भवं ब्रह्मा विष्णुःपालनकारकः ।
> लय कर्ता स्वयं रुद्रस्त्रिधाभूतःसदाशिवः[2] ।।इति

---

1. शि०पु०रु०सं०सृ०ख० 2/12
2. " 2/13-14-15

एभि:श्लोकै:परिलक्ष्यते यद् भगवता शिवेनैव अखिल विश्वस्यो-
त्पत्ति संजाता । तदाश्रया एव ब्रह्मा उत्पत्तौ, विष्णु:पालने
संहारकरणे च स्वयं प्रवृत्तो स्ति । संहार कर्त्ते सति मनोवांछित
अभीष्टमपि प्रददाति शिव: ।

संहिताग्रन्थेषु भगवत: शिवस्य विभिन्नानि चरित्राणि
अनेकानि च नामानि समुपलभ्यन्ते । तथा -

तैत्तिरीय संहितायाम् शिवस्य विविधरूपा स्तुतयो पि
दृश्यन्ते । तत्र शिवस्य कुत्रचिदग्निना, कुत्रचित्सूर्येण कुत्रचिद्
त्र्यम्बकसोमेन, शतरुद्रियस्वरूपेण, शिवरूपेण, पशुपति: रूपेण च वर्णनम्
समुपलभ्यते ।

केवल शिवस्य नाम्न:सार्थक्येन, मरुतां साहचर्येण, तस्य
बभ्रु वर्णेन, प्राय:क्रूर कर्मणा, तथा संहारकर्तृत्वेनापरन्ति ।

<u>सगुण निर्गुणसम्बन्धित भेद कथनम्</u>

कदाचिद् नैमिष क्षेत्रे समुपविष्टानां ऋषीणां हृदये
जिज्ञासा समुत्पन्ना यद् त्रिदेवेषु क:सगुण:निर्गुणश्च: ।उक्तञ्च-

शिव:को वा हरि:को वा रुद्र:को वा हरिश्चक:।
एतेषु निर्गुण: को वा ह्येतं नश्छिन्धि संशयम् ।।इति

---

1. शि० पु० को० रु० सं० 42/1

समाधानं तो सूत:प्रोवाच- सृष्ट्यादौ यो देव:स एव शिव: निर्गुणरूपे आसीत् । तेन नैव उत्पादिता प्रकृति पुरुष जलान्तरे तपस्तप्तुं प्रविष्टे जात:। तस्यैव स्थानविशेषस्य पञ्च-क्रोशीति नामान्तरे काशीक्षेत्राख्ये प्रसिद्धिं विद्यते चापि । प्रसुप्तौ प्रकृति-पुरुषे "यस्माज्जायते यस्मिन्विलीयते जगत इति जलम्" इति वेदान्तदर्शनानुसारं भगवान् विष्णुरपि तत्रैव प्रसुप्त:। तस्मात् नरं= जलम् एव अयनं आश्रयं यस्य स: विष्णु नारायण नाम्ना अभिहितो जात:। तस्यैव नाभिकमलात् ब्रह्मायत्पद्यते । पुन: ब्रह्मा तपश्चकार । अनन्तरं च सुप्रीत: विष्णो:दर्शनम् कृतम् । तयोर्मध्ये जनकविषये बहुविध विवादं समभवत् । तदा एव ब्रह्मणो कपालात् प्रकटितो योदेव: स शिवो ऽस्ति ,रुद्रो ऽस्ति। समुचितं निर्णायकत्वेन महादेव इति तस्यैक संज्ञा । स महादेव: लोकानुग्रहकारको ऽस्ति । उक्तञ्च -

> ध्यानार्थं वेद सर्वेषामरूपो रूपवान्भूत ।
> स एव च शिव:साक्षात् भक्तवात्सल्यकारक:।।
> शिवे त्रिगुणत भिन्ने रुद्रे तु गुणधामनि ।
> वस्तुतो न हि भेदो ऽस्ति स्वर्णेतद्भूषणे यथा ।।
> समानरूप कर्माणी समभक्त गतिप्रदौ ।
> समानाखिल संसेव्यौ नाना लीलाविहारिणौ ।।
> सर्वथा शिवरूपो हि रुद्रो रौद्र पराक्रम: ।
> उत्पन्नो भक्त कार्यार्थं हरि ब्रह्म सहायकृत् ।।[1] इति

1• शि० पु० को०रु० सं० 42/9, 10, 11, 12 श्लोका:।

उपर्युक्त श्लोकेषु सम्यक् परिज्ञायते यत् वस्तुत:शिव: सगुण-निर्गुण उभयात्मक स्वरूपो ऽस्ति । अपि च शिवपुराणे द्रष्टव्यम् -

स एव शंकर:साक्षात् सर्वानुग्रह कारक: ।
कर्ता भर्ता च हर्ता च साक्षी निर्गुण एव हि ।।
अन्येषां कालमानं च कालस्य कलना न हि ।।
महाकाल:स्वयं साक्षान्महाकालीसमाश्रित: ।।

नतस्योत्पादक:कश्चित् भर्त्ताहर्ता न तस्य हि ।
स्वयं सर्वस्य हेतुस्ते कार्यभूता ऽच्युतादय: ।।
स्वयं च कारणं कार्यं स्वस्यनैव कदाचन ।
एको ऽप्यनेकतां याति ऽप्यनेको ऽप्येकतां व्रजेत् [2] ।।इति

एतेनापि लभ्यते यत् शिव:स्वस्यपरस्य च कर्ता भर्ता हर्ता स्वत: एव । स एव भक्तानां कल्याणकर्ता ,अन्येषां काल-गणक: किं बहुना कालस्यापि महाकालो ऽस्ति । अत एव वेद, पुराण,धर्मशास्त्र, संहिताग्रन्थ,सूत्रग्रन्थ, वेदान्ताद्यनुशीलनेन शिवस्य वास्तविक स्वरूपविषये सर्वै नेति नेति उक्त्वा सगुण-निर्गुण उभयात्मक स्वरूप एव स्वीक्रियन्ते ।

---

1. शि० पु० को० रु० सं० 42/27-28 श्लोका: ।

एवं वयम् भारतीया:मङ्गलामङ्गल विरुद्ध धार्मिक निखिल संसर्गसमन्वित शिवा-शिव सिता-सितानिदुराति सन्निधि विग्रहानुग्रह करणान्यथाकरण समर्थ सर्वाभीष्ट: तत्त्वातीतो नलीलश्च कश्चित् विलक्षण समस्त वैलक्षण्य गुणगणा-नामेकाश्रय: क्वचिदीश्वर:गुरु:ज्ञानरूप एव रुद्र:, शिवमङ्गलं-करोतीति मन्यामहे ।

स एव त्रिविधतापनाशन शयनवाहनात्मकश्रयाभूषा परि-वेशादि वृन्दपुत्र-कलत्रादि मण्डित:। अशिव वेशस्थितो पि शिवस्वरूप: कालजयी,अत:शिव:महादेवपदवीक:,समस्तविरोधानां समाहर्ता,विषं पीत्वा प्यमृत:,पिण्डमूर्ति:,त्रिविधरूपेणाराध्य: आशुतोष: रुद्र: समस्त शास्त्रोपजीव्य: अनाख्येयो पि तत्त्व-वेत्राख्येय:,प्रकाशस्वरूप: शिव इति मन्यामहे ।

इतिशम्

पन्चमो ऽध्याय:

पञ्चमोऽध्यायः

महाकालतत्त्वस्य विवेचनम्

यद्यपि कलाकालयोः पर्यायत्वेऽपि न केवलं कलावर्णनेन काल-कलस्य भवेत्, अनादिव्यवहारे कालकलस्यैव चिरप्रवृत्तत्वात्, बहु-परिचितत्वात्, व्यापकत्वाच्च । तत्र -

"कल शब्द संख्यानयोः" (भ्वा० आ० से०)

"कल क्षेपे" (चु० उ० सेट्)

"कल गतौ संख्याने च" (चु० उ० से०)

"कल शब्दे" इति धातुचतुष्टयस्य पञ्चधात्वर्थः - "क्षेपो ज्ञानं च संख्यानं गतिर्नाद इति क्रमात्" इति । कलति-कलते-कलयति-कलयते सर्वाण्यस्मिन्निति कर्तरि अच्प्रत्ययान्तः कल शब्दो निष्पद्यते, पुनः प्रज्ञादित्वादणि कालशब्दनिष्पत्तिः । कालशब्दादेवाणन्तत्वाद् ङीपि कालीशब्दोऽपि सिद्ध्यति ।

केचित्तु - कं स्वस्वरूपे सुखे आनन्दात् लाति आदत्ते गृह्णाति प्राणिसुखमिति कालः परमेश्वरः, प्राणिसुख आनन्दा-भिमुखीभावधायतीत्यनुगमात् । कलशब्दादेव टापि कलाशब्दः । सा च कला सृष्टेरारम्भकोपकरणम् । वस्तुतस्तु वाच्याऽर्थानि प्रथमतत्त्वं कला एव, तस्यैव तत्त्वभुवनादीनामाविर्भावः । सा च कला मायातो जाता, या पुष्पस्थानीयमणुं किञ्चित्कर्तृत्वेन युनक्ति । कलया संसारबीजपुञ्जं लब्ध्वा नामरूपात्मकं जग-दुत्पद्यते । यतो सा मायया उत्पन्ना तः मायायामेव तस्या

निवृत्तिर्नतु जीवेषणी । कलातत्त्वेन किञ्चित्कर्तृत्वादि ।
अतएव विद्यारागकालनियतितत्त्वानि जायन्ते । कलातत्त्वाय-
त्तैव सृष्टि र्भोक्तृभोग्यरूपा । भोक्तृभोग्ययोः परस्परं सापेक्ष-
त्वात् तयोःसमैव अपरिमितता सृष्टिः। एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु
तत्त्वात्मकः कालःकलातत्त्वोपपन्नः इति नित्यकालाद्भिन्नः ।

कालःश्रुतिपुराणादिष्वपि वर्णितः।प्रसङ्गात् तदुक्त्वा
विविच्यते -

युगपदयुगपत्क्षिप्रं चिरं चिरेण परमपरमिदमिति च ।
वर्त्स्यति नैतद् वर्त्स्यति वृत्तं तत्तन्न वृत्तमपि ।।
वर्तत इदं न वर्तत इति कालाक्षेपमेवाप्ता यद् ।
तद्वै ब्रुवन्ति तस्मान्नतुवैषां गतः कालः ।।[1]

एषःएको च सम्प्रति पञ्चपरारि नक्तं दिवैषमःप्राप्तः।
तावदिति कालवचनानि कथं युक्तान्यसति काले ।।[2]

श्रुतिरपि-

स विश्वकृद् विश्वविदात्मयोनि-
र्ज्ञःकालकालो गुणीसर्वविद्यः ।
प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः
संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ।।इति

---

1. षड्दर्शन संग्रह कालविवेचने ।।/1-2

2.

कूर्मपुराणे पि -

अनादिरेव भगवान् कालो नन्तो जर:पर: ।
सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वर: ।।
ब्रह्माणो बहवो रुद्रा अन्ये नारायणादय: ।
एको हि भगवानीश: काल:कविरिति स्मृत: ।।
ब्रह्मनारायणेशानां त्रयाणां प्राकृतो लय: ।
प्रोच्यते कालयोगेन पुनरेव च सम्भव: ।।
परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवो पि शङ्‌कर: ।
कालेनैव तु सृज्यन्ते स एव ग्रसते पुन: ।।
तस्मात् कालात्मकं विश्वं स एव परमेश्वर: ।।इति

विष्णुधर्मोत्तरे च -

अनादिनिधन: कालो रुद्र:संकर्षण: स्मृत: ।
कलनात् सर्वभूतानां स काल:परिकीर्तित: ।।
कर्षणात् सर्वभूतानां स तु संकर्षण: स्मृत: ।
सर्वभूतशमित्वाच्च स रुद्र: परिकीर्तित: ।।
अनादिनिधनत्वेन स महान् परमेश्वर: ।।इति

ज्योतिशास्त्रे-

"भूतानामन्तकृत् काल:कालो न्य:कलनात्मक "इति ।

अत एव शिष्टा:पुण्यात्वादनादवीश्वरमनुस्मरन्ति -

सर्वेषुकालेषु समस्तदेशे -

निःशेषकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिमान्,

ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः ।।इति

कालभेदौ-

नित्यो जन्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यःपरेश्वरः ।

सो वाङ्मनसगम्यो पि देहो भक्तानुकम्पया ।।[1]

परमेश्वरस्य वावाङ्मनसगोचरत्वे सर्ववेदान्तास्तदनुसारि-स्मृतिपुराणानि तत्त्वविदनुभवाश्च प्रमाणानि ।

अन्यच्च-

निश्चितं कालनानात्वमनादिनिधनं च यत् ।

कीर्तितं यत् पुर स्तान्मे भूते पश्चात्ति च प्रजाः।।[2]

एतेन कालस्य स्वरूपलक्षणे श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादि प्रसिद्धे कीर्तिते। अपि च -

"क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका" इत्यभि-युक्तोक्त्या क्रियाभेदकःकालःदिक्कालाकाशा सर्ववस्तुं प्रति साधारणकारणानि । क्राम्यति क्रमते वा सर्वं स्वं प्रतीत्यर्थकः क्रमशब्दः कर्मार्थकाच्चप्रत्ययान्तः अथवा -क्राम्यन्ति वस्तूनि जडा-च साधारणानि यस्मिन् स क्रमःकालः। "पुंसि संज्ञायां घःप्रायेण" इत्यधिकरणे घ प्रत्ययः। बहुलग्रहणानुवृत्त्या धिकरणे पि घः।

---

1. भा० भा० उपो०

2. म० भा० शा० प० 238/19

कालशब्दवत् क्रमशब्दोऽपि सर्वविधगतिभेदकत्वेन क्रियाभेदकः। नहि क्रियाभेदं विना क्रमो वभासितुं क्षमः। क्रमावभासने क्रियाया एव साधकबाधकभावेन लोके व्यवहारदर्शनात् क्रमः कालापरपर्यायः। क्रम एव कालः काल एव क्रमः इति आपामरप्रायःप्रसिद्धो व्यवहारः।

कालो हि न केवलं प्रपञ्चानुगत एवापि तु चिद्रूपतया प्रपञ्चाद् बहिरपि लब्धसत्ताक इति दृष्टिरेव सृष्टिरिति मते दृष्टिदर्शनं तच्च ज्ञानात्मकमिति सर्वाधारतया व्यापकतया च क्रमदर्शनमित्याख्यया शैवशाक्तदर्शनसम्प्रदाये प्रथते ।

सृष्टौ क्रमस्तु प्रत्यक्षः। तथैव स्थितिसंहारयोरपि । कालेनानाक्रान्तं वस्तु लोके नावलोकयितुं शक्यते । यदीत्थं लोकान्तरस्य तदवभासननिषेधं कःक्षमेत, केनाधिकारेणेति किञ्चिद् विवेकसमीक्षणात्मकः प्रश्नः। महाकालस्य इच्छापूर्वकमेव विश्वनिर्माणम् । इच्छयैव ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयं समुत्पद्यते । तदेवं जगन्निर्माणे पूर्वोक्तेच्छामात्रमेव परिकरः। इच्छासमकाले महाभूतानि तत्कालमेवोपतिष्ठन्ते, न तु सामग्रीसंकलनस्यापेक्षा च ब्रह्मसृष्टिवद् ईश्वरसृष्टेर्निरुपादानत्वात् । ततो ब्राह्मीसृष्टिः। स्वादिवर्ण-कुहराद् हृदयान्नभस्ततो वायुस्ततोऽग्निस्ततो जलपृथिव्यादिः। प्रत्येकं पञ्च महाभूतानि पञ्चधा विभज्यन्ते । तद्यथा-त्वङ्मांस-दन्ता-नखा-अस्थीनि पृथ्वीतत्त्वस्य । रसःरक्तं कफो वसा मेद इति जलतत्त्वस्य । क्रोधः-मुखगतं तेजः, कायोष्मा, नेत्राग्निः

जाठरो ग्नि:पञ्चधा विस्तरत्वम् । प्राणापानसमानोदानव्याना:
पञ्चवायव:कर्णमुखश्रोत्रहृदयनासिकागत आकाश: पञ्चधा ।
पञ्चानां पञ्चगुणितत्वेन पञ्चविंशति:प्रकारा: महाभूतानां जायन्ते ।
तैश्चतुर्दशभुवनेषु चतुर्दशप्रकारक भूतसर्ग:। तत्राष्टधा देवा:,पञ्चधा
तिर्यक्,एकधा मानुष्यम् । भूतसर्गाद् अधिकारिशरीरा तद्भोगा-
धिकारिणन्त:प्रकोष्ठाश्च मनुष्याधारभूता उपदेशपात्रम् । एतान्येव
पञ्चमहाभूतानि प्रधानेन तद्गुणपञ्चकेन तन्मात्राणि ,बुद्धिकर्मेन्द्रि-
याणि भौतिकान्येव,अन्त:करणानि भौतिकान्येव,त्रिगुणास्तु
प्राकृतिका भौतिका एव पुरुषस्य सहजसिद्ध आश्रय: । यथोक्तम्-
"अमूर्तस्त्वीश्वरस्तत्र लिङ्गस्यानन्दलक्षण:-इति ।

अपि च -

> तत्तदर्थपुरुषो धृत क्रम:
> प्रातिभस्फुरित दिव्यविग्रह:।
> अक्रमस्तव परं पदं शिवे,
> यो ह्यद्वयविमर्श लक्षण:।।[1]

अर्थात्-वक्तिलस्य पत्वमिति निर्धार्यमाण: लेखक:स्तौति । "अर्थ-
स्वरूपमिमं धत्तेऽर्धेन्दुशेखर:" इत्यभियुक्तोक्त्या तत्तदर्थाभिन्नो
य:पुरुष: शिव:,कथंभूत: ? इत्याकांक्षायाम्-धृत:स्वीकृत:क्रम:
पर्यायक्रमेण स्फुरणं तत्क्रमप्रयत्नो येनेति कथनेन क्रमो पि क्रा-

---

1. विद्वज्जनचन्द्रिकायां पृ०सं०207/30।श्लोक:।

तत्त्वस्यानुस्यूतत्वं भाष्यते, अर्थस्यवस्त्वात्मकत्वात् तत्र क्रमस्य पूर्वापरीभावरूपस्पन्दनस्यावस्थानात्मकत्वादितिभावः। पुनः कथं भूतः ? इत्यपेक्षायामाह - प्रातिभेति । प्रतिभाया एव प्रातिभम् । "तस्येदम्" इति सूत्रादण् । एवं भूतःपूर्वोक्तविशेषण द्वयविशिष्टो यस्तत्त्व अहमहमिकात्मकविमर्शलक्षणः अहमिति ज्ञानप्रतिरूपकाव्ययम्, नत्वस्मच्छब्दनिष्पन्नं, तच्चाद्यन्त सूक्ष्मं विमर्शनम् ।

क्रमःक्रमराहित्यं तद्वितयम् श्रेष्ठं पदं धाम् । अक्रमत्वं स्वरूपत औपाधिकक्रमवत्वं न दोषायेति भावः। शक्तेःशब्दस्वरूपत्वान्नाभिन्नक्रमवत्वस्यानुपयोगेनार्थात्मकशिवे तद्योगत्वे पि यावद्भावस्वीकारे शिवे क्रमराहित्याभावे शक्तिक्रमस्य दिव्यत्वात्तस्यानपेक्षत्वेनाक्रमरूपत्वेन तत्र प्रातिस्विकं स्वरूपमिति ।

वस्तु-तस्तु विश्वविग्रहाशक्तेःक्रमवत्येव । स्वातन्त्र्ययुक्तेन तत्र क्रमाक्रमसद्भावो न दोषाया पि तु भूषणायैव । पुरुषो शून इति पदच्छेदे स्वीकृते, तदा क्रमस्य शम्भौ सत्वेन शक्तौ वा सत्वेन शक्तेरुत्कर्षःशिव स्वरूपं शक्तेरपकृष्टमितिद्योतनाय प्रयत्नःश्लाघ्य एवेति ।

शिवमहापुराणेष्वपि-महाकालतत्त्वस्य विवेचन परिलक्ष्यते यथा-

---

1. प्र० सू० 4/3/120

कालादुत्पद्यते सर्वं कालादेव विपद्यते ।
न काल निरपेक्षं हि क्वचित्किन्चिद्धि विद्यते ॥
यदास्यान्तर्गतं विश्वं शश्वत्संसार मण्डलम् ।
सर्गसंहृतिमुद्राभ्यां चक्रवत्परिवर्तते ॥[1]

महाकालःविश्वकलयिता परमात्मनः शिवस्याज्ञाशक्तिरस्ति। कालःभगवतःशिवस्य विश्वनियामिका, नियोगरूपा, इच्छाशक्तिरस्ति । उक्तञ्च -

अविलंघ्या हि सर्वेषामाज्ञा शंभोर्गरीयसी ।
अवकाशमशेषाणां भूतानां सम्प्रयच्छति ॥[2] इति

श्वेताश्वतरोपनिषद् एवं शिवपुराणे इयं इच्छाशक्तिःआज्ञाशक्तिः पदेनाभिधीयते । अस्माद् कारणादेव कालं शिवस्य परमतेजः इति कथ्यते । तथा- "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबल क्रिया ॥[3] तथा वै प्रयुक्तःकालस्तु साक्षात् भगवतः शिवस्य तेजस्वरूपमथाकालस्य स्थूलरूपम् । अर्थात् शिवविग्रह एवास्ति । उक्तञ्च -

कलाकाष्ठानिमेषादि कलाकलित विग्रहम् ।
कालात्मेति समाख्यातं तेजो माहेश्वरं परम् ॥[4] इति

---

1. शि०पु०वा० सं० 7/1/1-2 श्लोकौ
2. " 7/2/2/23 "
3. श्वेताश्वतरोपनिषदि 6/8
4. शि० पु० 7/1/7/6

कालस्तु भगवत:शिवस्य अप्रतिहततेज स्तत्वात् अखिल चराचरस्य सर्वथा दुर्लंघनीय: अस्ति । उक्तं च -

यदलंघ्याशेषस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
नियोगरूपमीशस्य बलं विश्वनियामकम् ।।[1] इति

अखिलब्रिलोकगुरु:परमात्मन:शिवस्य सार्वभौमत्वात् महाकालस्य वशे सर्वदैव जगदस्ति किन्तु जगद्वशे तु काल:कदापि न अपि च काल: शिव वशो न तु शिव:कालवशो इत्यपि ध्यातव्यम्। शिवस्तु कालस्य स्वामी साक्षात् महाकालो स्ति ।

समग्र दृश्यमाणजगत् भगवत:शिवस्य शक्ति:महाकालस्यैव कार्यमस्ति । विश्वस्य मूलाधार:सर्वज्ञ:शिव:अनेनैव महाकालेन सृष्ट्यारम्भे विश्वं विस्तारयति,तत्समाप्तौ समुपस्थिते महाप्रलये सम्पूर्णजगत् संकुच्य परमात्मनि शिवे विलीनोजात:। तत्समये शिवस्यैवं महाकालरूपात्मिका शक्ति तदपि समस्तकार्याण्निर्वृत्य भगवति शिवे एव विलीना जाता । तदा परमात्मन:शिवस्य परमतत्त्वपरब्रह्मशिव"एव एकमात्रमवशिष्ट:वर्तते ।

अपि च-पुन:सृष्ट्यारम्भे-भगवता शिवेन सम्प्रेरिता महाकालस्या देशेनैव संसारचक्रम् प्रचलति,इतिपुराणप्रसिद्धि:। तथा-

---

1. शि० पु० 7/1/7/6

फलन्त्यकाले न रसायनानि सम्यक्प्रयुक्तान्यपि चौषधानि।

तान्येवकालेन समाहृतानि सिद्धिंप्रयान्त्याशुसुखं दिशन्ति ।।

नाकालतो यं म्रियतेजायते वा नाकालतःपुष्टिमयंप्रयाति।

नाकालतःसुखदुःखे शिवाख्यं नाकालिकंवस्तुसमस्ति किंचित् ।।

कालेन शीतःप्रतिवातःकालेनवृष्टिर्जलदानुपैति ।

कालेन चोष्मा प्रशमंप्रयाति कालेन सर्वाफलंस्वयाति ।।

कालश्चसर्वस्य भवस्यहेतुःकालेन सस्यानिभवन्तिनित्य म्।

कालेन सस्यानिलयंप्रयान्ति कालेन संजीवति जीवलोकः।।इति[1]

एवमेवं प्रकारेण यो कालस्य परमतत्वं विजानाति,स कालात्यानं अतिक्रम्य स्वयं कालातीतस्वरूपे पश्यति ।
महाकाल विषये श्रीमद्भागवते-

कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया ।

आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुभूषुरुपाददे ।।

कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामःस्वभावतः ।

कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठितादभूत् ।।

महतस्तु विकुर्वाणाद्रजःसत्वोप बृंहितात् ।

तमःप्रधानस्त्वभवद् द्रव्य ज्ञानक्रियात्मकः।।इति[2]

---

1. शि0 पु0 7/1/7/21-22-23-24 श्लोकाः।

2. श्रीमद्भागवते 2/5/21-22-23 श्लोकाः।

वस्तुत:महाकालस्यातिक्रमणं भगवन्तं शिवं विहाय न कोऽपीश्वर: कर्तुंमशक्नोति । तत्तु ध्येय: सर्वेषां चास्ति । काल एव सर्वकर्ता सृष्टि-स्थिति-लय कर्ताऽप्यस्ति । उक्तञ्च-

यामाद्युक्तावतीं रौद्रीं मूर्तिमन्तकरीं हरे:।
सृजत्यशेषमीशस्य शासनाच्चतुराननः ॥
अन्याभिर्मूर्तिभि:स्वाभि: पाति यान्ति निहन्ति च ।
विष्णु:पालयते विश्वं कालकालस्य शासनात् ॥
सृजत्यपि च विश्वात्मा त्रिधाभिन्नस्तु रक्षति ।
काल:करोति सकलं काल:संहरति प्रजा: ॥
काल:पालयते विश्वं कालकालस्य शासनात्[1] ।
त्रिभिर्भेदैर्जगद्विश्वद् तेजोभिर्बृंहितमादिशत् ॥इति

कूर्मपुराणेऽपि विष्णुपुराणवदेव महाकालस्य वर्णनं अभिव्यक्तं अस्ति तत्र शिवस्य महेश्वर-काल-हर-प्राण इत्यादयो नैके स्वरूपा:निर्दिश्यन्ते । तथा-

प्रोच्यते भगवान कालो हर:प्राणो महेश्वर:[2]।इति

कालेन प्रजा:सृज्यन्ते,पाल्यन्ते,संहरन्ते च । सर्वे कालवशगा:किन्तु काल:कस्यापि वशेनास्ति । उक्तञ्च -

काल:सृजति भूतानि काल:संहरति प्रजा: ।
सर्वे कालस्य वशगा न काल:कस्यचिद्वशे[3] ॥इति

---

1. विष्णुपुराण 7/2/2/32-33-35,36 श्लोका:।
2. कूर्मपुराणे 12/12
3. " 12/17

अपि च -

> करोति कालःसकलं संहरति काल एव हि ।
> कालःस्थापयते विश्वं कालाधीनमिदं जगत् ॥[1] इति

शिवमहापुराणे सर्वशक्तिमान् महाकालस्य साक्षात् स्वरूप भगवन्तं शिवं विभिन्नरूपोपाधिभ्यो विवेचन कृतमस्ति । शक्ति सम्पन्न अद्वयमितिकथितं वर्तते । सर्वगता, अनन्ता, एका, शिवानाम्नीत्यादयो तस्य एव तयःउल्लिखिता जाता । शिवमपि-सर्वाधारःनिरञ्जनः नित्यानन्दः, निराभासः, निर्गुणः, तमःपरस्तात्, अचिन्त्यः, अचलः ब्रह्मःनिष्कल निष्प्रपञ्चः, स्वसंवेद्य, अवेद्यादयो नामानःविवेचिता स्ति। उक्तञ्च-

> एकाशक्तिःशिवैको पि शक्तिमानुच्यते शिवः।
> शक्तयःशक्तिमन्तो न्ये सर्वशक्तिसमुद्भवाः ॥[2] इति

अपि च महाकालतत्त्वविषये विभिन्नेषु पुराणोपपुराणेषु बहुविध-विवेचनं विवेचिताःसंजाताः। सर्वविधु महाकाल तत्त्वस्य तत्त्वः प्रभुःशिव एव तस्यःकालस्य, कर्ता, भर्त्ता, संहर्तारश्चास्ति । अतएव सर्वतोभावेन भगवतःशिवस्य शरणं गत्वा तस्यैव आराधनं पूजनं मननादिकं करणेनैव महाकालमतिक्रम्य धीराःशिवभक्ताः विलीनाः संजाताः। सुष्ठुक्तम् भगवता व्यासदेवेन -

> न यस्य कालो न च बंधमुक्ती न यःपुमान्नप्रकृतिर्न विश्वम्।
> विचित्ररूपाय शिवाय तस्मै नमःपरस्मै परमेश्वराणां ॥[3]

---

1. कूर्मपुराणे 12/24
2. " 12/27
3. शि0 पु0 7/1/17/26 श्लोकः।

योग:- [क] युगयुगेषु शिवस्य योगावतारा:

शीर्षके स्मिन् त्रिणिपदानि सन्ति ।

क० योग: । [ख]० शिव:

ग० अवतार: । तानि क्रमेण सम्प्रति योगं निरूप्यते ।

भारतीय संस्कृते: प्रतीकानि पुराणानि सन्ति विविधानां विद्यानामागाराणि । तत्र प्रसंगत:स्थलविशेषेषु योग-यन्त्र-तन्त्र मन्त्रादीनां अपि विचारचर्चा प्रचारिता विद्यन्ते ।

योगस्य प्राय:सर्वे विषया:सन्ति प्रायोगिका:परमोपयोगिनश्च । अत एवायमास्तिक -नास्तिक-प्राच्य-प्रतीच्यादिभि: सर्वैरेव समानरूपेण समाद्रियते । अवान्तर विषयेषु स्यान्नाम मतवैविध्यम्,योग विषये परन्तु क्रियांशानां प्रयोगे न कस्यापि विद्यते विमति: ।

योगशब्दस्य व्युत्पत्तिरर्थश्च -

गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेनोक्तम् "योग:कर्मसु कौशलम्"।
"अलब्ध लाभो योग:"। "योगेनकर्म कर्तुं शक्तोभवति मानव:।"
योगश्चित्तवृत्तिनिरोध:, इत्यादयो नैके योग विषये व्युत्पत्तय: लभ्यन्ते ।

विशालं वैभवं विपुलाविधा सुरम्यंस्थानम्, अपरिमितं साधनम्, समृद्धं साहित्यम्, सुन्दरं शरीरम्, कुशाग्रबुद्धि:, उर्वरितं

मस्तिष्कम् सूक्ष्मविचारण-सरणि:सर्वमेतत् स्वास्थ्यं विना निष्फलं भवति । अतो नायासेन सम्भावितेन योगाभ्यासेन शरीरस्य स्वास्थ्य लाभायावश्यं प्रयत्नो विधेय:।

यदि समुचितेन रूपेण योगमवलम्ब्य परमार्थसाधनं क्रियते तर्हि आत्मशरीर एव भगवतो निरञ्जनस्या वश्यं दर्शनं संभवेत्।

योगाभ्यासानुष्ठानेन शरीरे उत्तरोत्तरम् उत्कर्ष आविर्भवति । सर्वांगेषु सामर्थ्यं आरोग्यताया: संचारश्च जायते । बुद्धौ विचारवैशद्यं मनसि शान्ति:, चित्तस्य चान्चल्यनिवृत्तिश्च प्रादुर्भवति । योगाभ्यासे विलक्षणाशक्ति:, अद्भुतं रहस्यं च प्रच्छन्नमस्ति ।

न केवलमेतावत् एवा पितु साधको योगसाधन द्वारा विषये-भ्य: इन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य मनसि तच्चात्मनि विधायशरीराभ्य-न्तरे एव ज्ञान-गम्यम् आत्मानं द्रष्टुं शक्नोति । आनन्दं ब्राह्मणो लोकं चाप्यधिगन्तुं पारयति । उक्तञ्च मतङ्गेन ऋषिणा-

अग्निष्टोमादिकान् सर्वान् विहाय द्विजसत्तम् ।[1]
योगाभ्यासरत: शान्त:परं ब्रह्माधिगच्छति ।।इति

अयं संसार विषविषूचिकावेगो महान् दु:सहो निस्तरो पि योगरूप गरुडमन्त्रेणैव शाम्यति नान्यथा ।

---

1. मतङ्गप्रणीत योगसाधनायां -

एवं कदाचित् योगबीजे पार्वती-महादेव-सम्वादे भगवती पार्वती भगवन्तं सदा शिवं अप्राक्षीत्, भगवन् । यदि केवलेन ज्ञानेन मोक्ष-प्राप्ति:सम्भवति तर्हि योग एव मोक्षद इति ज्ञानिनां मतं कथं कारम् संगच्छते । तदुत्तरे एवमवादीत भगवान् शङ्•कर: यद्यपि ज्ञानेन मोक्षो भवति नान्येन साधनेनेति ज्ञानिनां कथनं सत्यं तथापिखड्•गेनैव शत्रु-पराजयो भवति तस्य सत्त्वे पि किं युद्धेन वीर्येण विनाशत्रुपराजय: सम्भवति । तथैव योगं विना केवलेन ज्ञानेन मोक्षप्राप्ति र्न संभवति । किन्च ज्ञाननिष्ठो विरक्तो धर्मज्ञो जितेन्द्रियो पि देवो योगेन विना मोक्षं न लभते -

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो पि धर्मज्ञो पि जितेन्द्रिय: ।
विना योगेन देवो पि न मोक्षं लभते प्रिये १।।

योगिभिर्योगबलेन मन:स्थिरीकृत्य देहाभ्यन्तरे कुत्र किम् अस्तीति सम्यग् ज्ञात्वा मानसिकीनां अवस्थानां विचार आरभ्यते । लौकिकै:जनैश्च योगसाधनद्वारा शरीरं स्वस्थं विधाय, तेन स्वकीय शरीरेण इन्द्रियाणि मनोबुद्धिं चासंशोध्य संकटमयाकर्तुं प्रभवति ।

योगभूमिमारुरुक्षतो सोपानानि सन्ति । येषां वर्णनम् परमकारुणिकेन महर्षिणा पतञ्जलिना स्वकीये योगसूत्रे विहितं विद्यते । त थ-

---

1. योगबीजे - 1/24

बहिरिन्द्रियनिग्रहात्मको यम:प्रथम:।

अन्तरिन्द्रियनिग्रहरूपो नियमो द्वितीय:।

स्थूल शरीराधिस्त्वस्थापनमासनं तृतीय: ।

प्राणक्रियाधिपस्य प्रवर्तक: चतुर्थ: ।प्राणायाम:।

बहिस्तो न्त:प्रवेशात्मिका हि क्रिया पन्चम:।प्रत्याहार पद वाच्य:।

अन्तस्थैर्य विधायिका क्रिया धारणारूपात्मक:षष्ठ:।

आत्मानुसन्धानपराक्रिया ध्यानपदेन सप्तम: ।

जीवात्म परमात्मनोरैक्य कारणं समाधिपदवाच्यमष्टम:।इति

इमानि अष्टौ सोपानानि योगस्याष्टौ अंगान्युच्यते । एषां योगाङ्गानां अनुष्ठानात् शरीरस्थाया:अशुद्धे:क्षयानन्तरं विवेकख्यातिपर्यन्तम् ज्ञानस्य प्रकाशो जायते । तथा चोक्तम् योगसूत्रस्य द्वितीयेसाधनपादे-

योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्याते:।[1]

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयो-ष्टावङ्गानि ।[2] ब्रह्मपुराणे पि -

तमाराध्य जगन्नाथं क्रियायोगे वाडवा: ।

नूनं मोक्षं परं जग्मुस्तस्मात्तन्मोक्षकारणम्[3] ।।इति

---

1. पा० यो० सू० 2/28

2. " " 2/29

3. ब्रह्मपु० 27/15

योगसाधनान्तर्गतस्य योगशब्दस्य ब्रह्मणि संयोगो ऽर्थः। तथा चाग्निपुराणे-

आत्मप्रयत्नसापेक्षा विशिष्टा या मनोगतिः।
तस्या ब्रह्मणि संयोगो योग इत्यभिधीयते ।।[1] इति

योगसाधनेन मनसो नैकाग्रभावस्य निरसनं ब्रह्मभूयस्त्वमपि प्राप्यते । यथा-

ज्ञानंवदन्तीह विमोक्षकारणं तज्जायतेनैव विलोल चेतसि ।
तौल्यं हि योगेन विनाप्रशाम्यतितस्मात्तदर्थं प्रियतेत्साधकः।।

योगतत्त्वोपनिषदि यथा-

योगो हि ज्ञान हीनस्तु न क्षमो मोक्षकर्मणि ।
तस्माद् ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत् ।।इति[2]

उक्तं तच्च महर्षिणा व्यासदेवेन श्रीमद्भागवते-

योगास्त्रयो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयो विधित्सया ।
ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नान्योपायो ऽस्ति कुत्रचित् ।।
निर्विण्णानां ज्ञानयोगो न्यासिनामिह कर्मसु ।
तेष्वनिर्विण्णचित्तानां कर्मयोगस्तु कामिनाम् ।।
यदृच्छया मत्कथादौ जातश्रद्धस्तु यः पुमान् ।
न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः।।[3]

---

1. अग्निपुराण 379/25 2. योगकल्पद्रुमे -7
3. श्री०भा०पु० 11/20/6-7-8

अपि च - गीताकारेण-ज्ञानयोगः कर्मयोगः, भक्तियोगश्चेति त्रिधा विभक्तो ऽस्ति । महायोग पदेन-मन्त्रयोगः, हठयोगः, लययोगः राजयोगः इति व्यवहृतः। एवं किन् जीवं ब्रह्मपदं प्रापयितुं पुराणेषु यावन्ति साधनानि निर्दिष्टानि तेषु योग एव मुख्यतमः। अत एव भागवतसम्बन्धिनीषु कथासु सर्वदं प्रवर्तमानस्य निष्काम-कर्मिणः स्वधर्मपालनपरायणस्य भगवति जायते अहैतुकी भक्तिरिति ।
ये साधकाः शरीरेन्द्रियमानसानां निखिलबन्धनैर्विहीनशुद्ध-बुद्ध चैतन्यस्वरूप आत्मदर्शनं वाञ्छन्ति तेषां कृते योग एव महत् साधनमस्ति । आत्मोन्नतेः साधनस्वरूपे योगस्यमहत्वं प्रायः सर्वेषु भारतीयदर्शनेषु वर्णितमस्ति । योगेनैव बाह्याभ्यन्तर उभयविध शरीरशुद्धिं भवति । एतस्मात् कारणात् मात्र चार्वाकदर्शनं विहाय समग्र भारतीयदर्शन स्वसिद्धान्तानुसारं यौगिकरीत्या ध्यानधारणादि द्वारा योगस्य प्रतिपादनं विधाय साधकान् प्रेरयति ।

शिवपुराणे ऽपि-शैवधर्मस्य चत्वारिपदानि निर्धारितानि सन्ति-

1ज्ञानम्, 2· क्रिया· 3· चर्या· 4· योगश्च ।

ज्ञानम्- यथा- पशुपाशपतेः ज्ञानमेव वास्तविक ज्ञानमिति ।
क्रिया- गुरुपदिष्ट षडध्वशुद्धिविधिना क्रिया एव क्रिया इति।
चर्या- पशुपतेः शिवद्वारा विहित वर्णाश्रमयुक्तस्य अर्चनानुष्ठानमेव चर्या इति ।
योगः- अन्तःस्थित आत्मदर्शनोपाय एव योगः इति ।
योगस्य प्रकाराः:- योगस्य मूलतः द्विधावर्गीकरणं भवति । आद्यवर्गीकरणे= 1· मन्त्रयोगः, 2· स्पर्शयोगः· 3· भावयोगः· 4· अभावयोगः

5• महायोगश्चेति पञ्चधा विभागः ।

उक्तञ्च शिवमहापुराणे-

> मदुक्तेनैव मार्गेण मय्यवस्थित चेतसः ।
> वृत्त्यन्तर निरोधो यो योग इत्यभिधीयते ॥[1]

> निरुद्ध वृत्त्यन्तरस्य शिवे चित्तस्य निश्चला ।
> या वृत्तिः सा समासेन योगःस खलु पञ्चधा[2] ॥इति

उपर्युक्तेषु योगेषु-1•मन्त्रयोगः-मन्त्राणां अभ्यासेन मनःप्रवृत्तिः। मन्त्राणां वाच्यार्थःगोचरीभूय स्थिरतां याति स मन्त्रयोगः। यथा-

> मन्त्राभ्यासवशेनैव मन्त्रवाच्यार्थ गोचरः ।
> अव्याक्षेपा मनोवृत्तिर्मन्त्रयोग उदाहृतः[3] ॥इति

उपर्युक्तेषु 2+3=स्पर्शयोगःभावयोगश्च-प्राणायामयुक्त-मनोवृत्तिःस्पर्शयोगः। मन्त्रस्पर्श राहित्ये भावयोगःइति। यथा-

> प्राणायाम मुखैव स्पर्शयोगो भिधीयते ।
> स मन्त्रस्पर्शनिर्मुक्तो भावयोगःप्रकीर्तितः[4] ॥इति

1• शि०पु० 7/2/10/33
2• " 7/2/37/6
3• " 7/2/37/8
4• " 7/2/37/9

4• अभावयोगः- यस्मिन् सकलविश्वःतिरोहितो संजातः सखलु अभावयोगः, तदवस्थायां विद्यमानवस्तोरपि आभासःन भवति । यथा-

> विलीनावयवं विश्वं रूपं सम्भाव्यते यतः ।
> आभावयोगःसम्प्रोक्तो नाभासाद् वस्तुनःसतः ॥[1]

5• महायोगः:

यस्यां उपाधिरहित शिवस्वभावस्यैव चिन्तनं चिन्त्यते सा मनोवृत्तिः महायोगपदेन व्यवह्रियते । यथा-

> शिवस्वभाव एवैकश्चिन्त्यते निरुपाधिकः ।
> यया शैव मनोवृत्तिर्महायोग इहोच्यते[2] ॥इति

अपर वर्गीकरणानुसारं- 1• ज्ञानयोगः, 2• क्रियायोगः, 3• भक्तियोगश्च त्रिधा भवति ।

1• ज्ञानयोगः- चिदात्मा संयोग एव ज्ञानयोगःकथ्यते । उक्तं च

> ज्ञानयोगस्तु संयोगश्चित्स्यैवात्मना तु यः ।[3]

2• भक्तियोगः- अभीष्ट देवेन सह आत्मसंयोग एव भक्तियोगः-

यथा- भक्तियोगो महादेव्या आत्मनश्चैक्य भावनम्[4] इति।

1• शि० पु० 7/2/37/10
2• " 7/2/37/11
3• " 5/51/8
4• 7/2/37/14-15

३० क्रियायोग:- चित्तस्य बाह्यार्थ मूर्तिकीलनादिना सह त्दा-त्म्य एव क्रियायोग:निगद्यते । यथा-

यस्तु बाह्यार्थ संयोग:क्रियायोग:स उच्यते ।।इति

केचित्तु- यम, नियम , स्वस्तिक=आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा, ध्यान समाधि इत्यष्टाङ्ग योगा:मनुते । अपरे तु-

आसन, प्राणसंरोध, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान समाधि: इतिषष्ठाङ्गयोगा:स्वीकुर्वन्ते । उक्तञ्च शिवपुराणे -

यमश्च नियमश्चैव स्वस्तिकासं तथा सनम् ।
प्राणायाम: प्रत्याहारो धारणाध्यान मेव च ।।
समाधिरिति योगाङ्गान्यष्टावुक्तानिसूरिभि: ।।[1]इति

आसनं प्राणसंरोध:प्रत्याहारो थ धारणा ।
ध्यानं समाधिर्योगस्य षडङ्गानि समासत:[3]इति ।।

---

१० शि० पु० -

२० " 7/2/37/16

शि[illegible] वस्तुत:पुराणेषुभगवाँच्छिव:

जगत्पति:,जगद्गुरु:त्रिपुरारि:अर्थात् काम:क्रोधश्च लोभाख्यत्रिनगरस्य विध्वंसक:,ज्योतिर्मय:योगेश्वर:साक्षात् ज्ञानस्वरूप भगवत:शिवस्य विविधं स्वरूपाणि शास्त्रेषु वर्णितानि सन्ति । वस्तुत:दयामय-कृपासागर:भगवाँच्छिव:स्नेहातिरेकादेव भक्तानां मुण्डमालास्वगले धारयति । स खलु करुणा,वैराग्य प्रेम ज्ञानस्वरूप एवास्ति । केचित्तु मौर्ख्यात् तं संहारकारी कथयन्ति, तेषां महद्भ्रम: सत्वसान् पुन:पुन:नवजीवनं प्रदाय स्वकीय चरणपंकजाभिमुखीकृत्य तेजोमयधाम शिवपदवीं प्रदास्यति ।

भगवत:विष्णोरपेक्षा शिवस्य तुष्टि:अतिसुकर:अस्ति । किंचित् श्रद्धाभक्तिसमन्वितभावनया "ॐ नम:शिवाय" इति पञ्चाक्षर मन्त्रस्य जप एव तत्प्रसन्नतायां पर्याप्त:प्रतिभाति। अतएव पुराणेषु आशुतोष: इति संज्ञयाभिहितो देव:। अर्जुनस्य स्वल्प तपश्चर्यया प्रसन्नोभूत्वा पाशुपतास्त्र:दत्तवान् । भस्मासुर वृकासुर नामाख्य दैत्यं दुर्लभवरं प्रदत्तवान् । "तिरुपति"नामक महानगरस्य समीपे "कालहस्ती"नगर्याम्, स्वनावस्थायां स्वमूर्ति स्थाने स्वचक्षु प्रदायक भक्तराज"कण्णप्पनयनार"नामाख्य भक्ताय दर्शनं दत्तवान् । यमपाशबद्ध बालकमार्कण्डेयमुद्धर्तुं प्रयतते । सामगान गायनेनैव दशास्यात् तं स्वभक्तो कृतवान् । कदाचित् सनकादिकान् गुरुदक्षिणारूपेण ज्ञानदक्षिणामेवाददत् ।

हठयोगानुयायिन:आसन्, प्राणायाम,कुम्भक,मुद्रा तथा बन्धद्वारा मूलाधारप्रसुप्त कुण्डलीनीं जाग्रयन्ते । अपि च-

स्वाधिष्ठान्:मणिपूर:अनाहत,विशुद्ध: आज्ञादयो विभिन्न चक्राणां मार्गै: मूर्धस्थित सहस्रार पंकजे आसीन: भगवता शिवेन सह योग:कारयन्ति । पुनश्च शिवज्ञानामृत पानानन्तरं योगिन: पूर्ण ज्ञानं लभन्ते ।

भगवान् शङ्कर: ब्रह्मण:संहारमूर्तिरप्यस्ति । यदा ब्रह्मणांश:तमोगुणा च्छन्नो जात:तदेव शिवपदवाची भवति । स सर्वव्यापी ,ईश्वरश्चास्ति । स कैलासं प्रतिष्ठति ज्ञानभण्डार-श्चास्ति । पार्वत्या,अम्बिकया वा विद्युत:शिव:विशुद्धं निर्गुणब्रह्म पदमारोहति । मायया=पार्वत्या संयोगादेव सगुण-स्वरूपं गृह्णाति । शिव:अखिललोकगुरु:किं बहुना श्रीरामचन्द्र-स्यापि गुरु:। अत:एव श्रीरामभक्तानां स्मरणीय:वन्दनीय: अर्चनीयश्च ।

भगवान् शिव:यतीनांस्वामी,योगिनामीश्वर:दिगम्बर-श्चास्ति । तस्य दक्षिणहस्तविराजितत्रिशूल:सत्व-रज-तम त्रिगुणात्मकप्रतीको स्ति अनेनैव भुवनमनुशास्ति । वामहस्तेशुशोभि-तडमरु [डमरु] साक्षात् शब्द ब्रह्मस्वरूप एव तत् ओं व्यंजकश्चास्ति तेनैव शब्दब्रह्मण:आविर्भावो संजात:।

रुद्भालस्थ चन्द्रलेखा द्योतयति यत् पूर्णतया विरतं वश-वर्तीरिति । भगवती भागीरथी गंगाया:धारा मुक्तिस्वरूपा सुधाधाराद्योतिका । अभिमानमूर्ति:हस्तिचर्मधारणेने ज्ञायते यत् शिवेन दलितो भिमान इति । व्याघ्रं कामस्वरूपं मन्यते तच्चर्म-धारणं द्योतयति यत् पूर्णतया कामजित्कश्च:। मात्सर्यमूर्ति:मृग-चर्मधारणेन स्मर्यते यत् अपहृतमिवरतया मात्सर्यमिति । दीर्घजीविन:

सर्पाणां धारणमेव अखण्डज्ञानं निश्चलतायाश्च बोधकः। स च त्रिलोचनः, ललाटस्थतृतीयलोचनः साक्षात् ज्ञानचक्षुरिति पदेन व्यवह्रियते। शिवलिङ्गाभिमुखस्थित नन्दीश्वरः प्रणव=ओंकार स्वरूपः लिङ्गमस्तकैक बोधकः एको धर्मस्य प्रतिरूप्।

"तिब्बत्" देशे कैलासनामधेया एकापर्वतश्रेणीरस्ति। यस्यां मध्ये अतीवमनोहारि प्रकृतेः कुशलकराभ्यां विरचित देदीप्यमान पर्वतशिखरः शिवलिङ्गसदृशः अस्ति। यः सदैव रजतसदृश हिमाच्छादितो वावृत्तश्च। अयं शिखरः समुद्रतलात् 22980फीट" उपरिवर्तते। दूरादेव शिवलिङ्गं मत्वा अर्चयन्ति जनाः। तत्र न देवालयः नापरोलिङ्गः न कश्चित् अर्चकः न च दैनिकपूजैव प्रचलिता। पुनरपि अतीवरमणीयः मुग्धकारी चास्ति। तत्पृष्ठभागे हिमशिखरात् नद्युत्सरिता स्वरये सिन्धुनदी प्रवहति। यद्यपि शिवस्य चित्रेषु मस्तकादेव गंगाधारायाः प्रवाहः दृश्यते किन्तु तत्र स्थूलरूपेणापि कैलासशिखरादेव सिन्धुनदी समुद्भूता दरीदृश्यते। कैलासपरिक्रमणमार्गस्तु (30) त्रिंशन्मील अर्थात् पंचदश क्रोशपरिमितं वर्तते, यस्य परिक्रमा नितिदक्षीयः अस्ति।

अतः स्थूल-सूक्ष्म भेदाभ्यां विचारणेनेयं प्रतिभाति यत् सर्वं (बाह्याभ्यन्तर) शिवस्यैव चमत्कारि, मनोहारि च रूपमस्ति।

ग• अवतार :

अवतार:= अव +तॄ=अवतार:। अव उपसर्गक तॄधातो: "अवेतॄ स्त्रोर्घञ्" इति सूत्रेण घञ् प्रत्यय कृते सति अवतार शब्दस्य सिद्धि: सम्पन्ना । अस्य अवतारशब्दस्य सामान्यार्थ: सर्वोच्च शिखरत: अध:अवरोहणम् । विशिष्टार्थ:-कस्यचित् लोकातिशायि, ऐश्वर्य सम्पन्नं, भगवत्पदाभिधेय सत्ता वा देवस्य भूर्भुव:स्वरादि उपरिष्टात् मनुष्यलोके अवरोहणम् तथा च निजेच्छया मानव वा मानवेतर स्वरूप धारणम् । विशेषत: अवतारशब्दस्य अयमर्थ: जनमानसे प्रतिष्ठितो वर्तते । अस्यैव पर्याय: आविर्भावशब्द: पुराणेषु बहुधा व्यवहृत: ।

हेतु:- अवतार ग्रहणस्य मुख्यत:त्रयो हेतव:दरीदृश्यन्ते । प्रथमस्तु-विशिष्टकार्यवशात् । अर्थात्-देशकालपरिस्थित्यनुसारं भक्तरक्षार्थं मूलस्वरूप परित्यागानन्तरं इच्छानुसारि स्वरूपग्रहणं कृत्वा वास्तविक उद्देश्य परिपूरणम् ।

द्वितीय:यथा- स्वरूपपरिवर्तनम् ।प्रयोजनवशात् भूत्वा तत्तद्रूपेषु [illegible] स्वरूपं परिवर्त्य नूतनस्वरूपं गृहीत्वा उद्देश्यं च पूरयित्वा पुन:पूर्वरूपे प्रतिष्ठापनम् ।
तृतीय:-नूतनजन्मग्रहणम् । नूतनजन्म भूत्वा तत्तद्रूपेषु योनिषु च आगत्य संचितकर्मानुसारं भोगकरणम् । प्रसङ्गे स्मिन् मात्स्ये

1• पा० सू० 3/3/120

नियतकाल नामकरणमपि सम्मिलितो स्ति । भगवते उपर्युक्त अवस्थात्रय सर्वथा उपयुक्त:सुलभश्चास्ति । कार्यवशात् शिवस्य स्वरूप परिवर्तन भिन्नत्वेनापि आविर्भूत: अवतारान्तर्गत मवास्ति ।

युग युगेषु भगवाञ्छिव:अवतारान् धृत्य अनेक नामरूपेषु ख्यातिं लब्धवान् इति पुराणप्रसिद्धि: ।

तथा-

स्वयम्पवतीर्योर्व्यां युगावर्तेषु शूलधृक् ।
स्वाश्रितानां विभुक्त्यर्थं कुरुते ज्ञानसंततिम्[1] ।।इति

भगवत:शिवस्यैव योगावताराणां विविधानि नामान्यपि समुपलभ्यन्ते ।

यथा-

ऋभु:सत्यो भार्गवश्च ह्यंगिरा:सविता द्विजा: ।
मृत्यु:सत्यक्रतुर्धीमान्वसिष्ठो मुनि पुङ्गव: ।।
सारस्वतस्त्रिधामा च त्रिवृतो मुनिपुङ्गव: ।
शततेजा:स्वयं धर्मो नारायण इति श्रुत: ।।
स्वरक्षश्चारुणिर्धीमांस्तथा चैव कृतञ्जय: ।
कृतंजयो भरद्वाजो गौतम: कविसत्तम: ।।

---

1. शि० पु० 7/2/8/43 श्लोक:।

वाचःश्रवा मुनिःसाक्षात्तथा शुक्रायणिःमुनिः।
तृणबिन्दुर्मुनिः कृष्ण शक्तिः शाक्तेय उत्तरः ।।
जातूकर्ण्यो हरिःसाक्षात् कृष्ण द्वैपायनो मुनिः ।।
व्यासावतारां शृण्वन्तु कल्पयोगेश्वरान्क्रमात् ।।
लैङ्गेव्यासावतारा हि द्वापरान्तेषु सुव्रताः ।
योगाचार्यावताराश्च तथा शिष्येषु शूलिनः ।।[1] इति

इदानीं भगवतःशिवस्य अवतारग्रहणस्य प्रयोजनमाह-

परमतत्त्वस्य शिवस्य अवताराणां वर्णनं शिवमहापुराणे तथैव दृश्यते, यथा-वैष्णव पुराणेषु विष्णोरवताराणां वर्णनंविद्यन्ते। अवतारः तत्त्वपुराणेषु अनन्यतमः विषयःअस्ति । अवताराणां धर्मनियमन एव मुख्यप्रयोजनमाहु पौराणिकाः। समग्र शिवपुराणस्य आद्योपान्त अध्ययनेनेदं ज्ञायते यद् भगवतः शिवस्य विशेषतः प्रादुर्भावः भक्तरक्षार्थं कल्याणार्थञ्च भवति । धर्मरक्षणमपि भगवतः शिवस्य विशिष्ट शक्तेःविलासो स्ति । यदा धर्मस्य ह्रासः अधर्मस्य वृद्धिः तथा च भक्तेषु आपत्तिं समापतति -तदैव विश्व-स्मिन् शिवस्य अवतारो भवति । दिव्यलोके यस्य स्थिति सर्वोच्च स्वीक्रियते तस्यैव प्रभोःभूतो प्रादुर्भावः अवतार पदवाच्यः। अवतार विषये भगवता श्रीकृष्णेन स्वतः कथितम्।यथा-

---

1. शि0 पु0 7/2/8/44,45,46,47,48,49श्लोकः।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ।।
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे- युगे ।।[1] इति

गीतोक्तवचनानुरूप मेंं शिवपुराणे पि दृष्टान्तं प्राप्यते । यथा -भगवत:शिवस्य अवतारस्पा:शक्तय:शत्रूणां मारणार्थं,भक्तानां निग्रहणाय,ब्रह्मतेज विवर्द्धनाय च प्रादुर्भवन्ति । उक्तञ्च-

शत्रुमारणकार्यादौ तस्तच्छक्ति:परा मता ।
भक्तदण्डकरी नित्यं ब्रह्मतेजोविवर्द्धिनी[2] ।।इति

योगावतारा:

क्रमप्राप्तं सम्प्रति योगावतार विषये विवेचनमारभ्यते । अखिल लोकमंगलकारी भगवाञ्छिव:प्रतिकलौ कलियुगे योगाचार्याणां रूपेषु अवतार:गृह्णाति । प्रति अवतारेषु तस्य चत्वारो शिष्या-पि भवन्ति,तच्छिष्या-प्रशिष्या पि जायन्ते । भगवत:शिवस्य योगाचार्य परम्परासु अष्टाविंशति:,संख्यान्निर्धार्यन्ते । यत्र मनुष्या:दुष्टै:परिपीड्यन्ते तत्र तु साक्षाद् शिव एवावतरति। किन्तु योगावतारेषु शिव: निग्रहानुग्रह विनैव योगमार्गं विस्तारयति ,जीवानां नि:श्रेयसाय उपदिशति । प्रसंगे स्मिन् श्रीमद्-भागवते अतीव रमणीयार्थप्रतिपादक: वर्णनं मिलति । यथा-

---

1• गीता 4/3-4 श्लोकौ ।

2• शि०पु० 3/17/16

अव्ययः, अप्रमेयः, गुणहीनः, त्रिगुणात्मकः-भगवतः अवताराः मानवानां परमकल्याणभूतः साक्षात् मोक्ष साधनाय एवा स्ति। उक्तञ्च-

नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ।
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्या गुणात्मनः ।।[1]

वस्तुतः अवताराणां मुख्योद्देश्यः जीवानां [सांसारिक बद्ध जीवानामिति] मोक्षप्रदानाय एव भवति । बद्ध जीवः न स्वयं तरति नापरान् तारयति । यथा- "स्वयं बद्धः कथमपरान् तारयति"।

अतएव शुद्ध-बुद्ध चैतन्य-मुक्त प्रभुः बद्ध जीवानां बन्धनं विदीर्यतान् मुक्त करणे सर्वथा समर्थः प्रभवति । अवताराणां भौतिक क्लेशनिरसनं तु लघुतर अभिप्रायः । विशिष्टस्तु मुक्त-करणीया स्ति । श्रीमद्भागवते पि द्रष्टव्यम् । यथा-

"मर्त्यावतारः खलु मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः"। एतदनुरूपमेव भगवतः शिवस्य योगावताराणां विषये शिवमहापुराणस्य "वायु संहितायां" उत्तरभागे 9अध्याये तथा च "शतरुद्रसंहितायाः 4-5 प्रभृतिषु अध्यायेषु परम्परा निर्धारिता वर्तन्ते ।

1• श्री भा0 पु0 10/29/14

वायुसंहितानुसारं योगावताराणां क्रमनिर्देश:-

1•श्वेत:, 2•सुतार:, 3•मदन:, 4•सुहोत्र:, 5•कंक:
6• लौगाक्षि: 7•जैगीषव्य: 8•दधिवाहन: 9•ऋषभ:
10•उग्र:, 11•अत्रि: 12•सुपालक:, 13•गौतम:
14• वेदशिर: 15•गोकर्ण: 16•गुहावासी:, 17•शिखण्डी
18• जटामाली: 19• अट्टहास: 20•दारुक:
21•लाङ्गुली: 22•महाकाल, 23•शूली:, 24•दण्डी:
25• मुण्डीश: 26•सहिष्णु: 27•सोमशर्मा 28•नकुलीश्वर-
श्चैति अष्टाविंशति:।

एते वाराहकल्पे ऽस्मिन् सप्तमस्यांतरे मनो:।
अष्टाविंशति संख्याता योगाचार्या युगक्रमात्[1]।।इति

शतरुद्रसंहितोक्त क्रमनिर्देश:

1•श्वेत:, सुतार: 3•दमन: •4•सुहोत्र: 5•कंक:6•लोकाक्षि:
7• जैगीषव्य: 8•दधिवाहन: 9•ऋषभ: 10•मुनि:11•तप
12• अत्रि:13•बलि:, 14•गौतम: 15•वेदशिरा:
16• गोकर्ण: 17•गुहावसी: 18•शिखण्डी 19•माली:
20• अट्टहास: 21•दारुक: 22•लाङ्गली: 23•श्वेत:
24• शूली: 25•मुण्डीश्वर: 26•सहिष्णु: 27•सोमशर्मा
28• नकुली:। इत्येते योगावतारा:।

1• शि० पु० 7/2/9/6

शतरुद्रसंहितायाः पञ्चमाध्याये भगवतःशिवस्य योगावताराणां विशदं वर्णनं जातम् । द्वापरस्य दशमे भागे त्रिधामानामकः व्यासःभविष्यति । तस्य वासस्थानं हिमवतःउत्तुङ्ग भृगुक्षेत्रं भविष्यति । तत्रैव भृगुबलबन्धु-नरमित्र-केतुशृंगाख्योचत्वारो मम पुत्रा भविष्यन्ति । पुनःएकादशे भागे "त्रिवृत्त"नाम्नः व्यासो भविष्यति, अहं च कलिंगदेशे गंगाद्वार समीपे "तप"नाम्नावतरिष्यामि । तथा-प्रतिकलौ योगिश्वराणां अवताराःभविष्यन्ति, ते सदैव योगमार्गप्रवर्तकःशैवःअविनाशी च भविष्यन्ति। ते सर्वे शिवस्य भक्ताःशिष्याःपाशुपतव्रत धारिणः, भस्मधारिणः, रुद्राक्षधारी, त्रिपुण्ड्धारिणश्च भविष्यन्ति । सर्वे धर्मपरायणाः वेदवेदाङ्ग वेद-वेदाङ्गपरगाः, नित्यलिङ्गार्चने रताश्चा भविष्यन्ति ।

"नमः शिवाय" इति मन्त्रस्य माहात्म्यम्

भारतीय उपासना पद्धतौ मन्त्राणां सर्वोपरि स्थानं विद्यते । प्रायः सर्वे यज्ञ-यागादयः मन्त्रद्वारैव पूर्णतामेति । मन्त्राणां महत्वं प्रयोगश्च न केवलं धार्मिककार्येष्वेव अपितु सम्पूर्ण जीवेन यत्र-तत्र-सर्वत्रैव तेषां प्रभुत्वमासीत् । मन्त्रजपमाहात्म्य विषये शिवपुराणे स्पष्टनिर्देशो वर्तते यद् विशिष्टकार्य कारणवशात् विधिवत् शिवार्चनाभावे मात्र मन्त्रजापी एवं शिवभक्तपदवी-मारोहति । यथा-

विधादं मन्त्रजाप्याच्च पूजया पूर्णभक्तिमान् ।
शिवलिङ्गं च भक्तं च पूज्य मोक्षं लभेन्नरः ।।[1] इति

वस्तुतः शिवमहापुराणे द्वयोः मन्त्रयोः समं महत्वं प्रतिपादितमस्ति । एकः सूक्ष्मः अपरः स्थूल इति । यथा-

सूक्ष्ममेकाक्षरं विद्यात् स्थूलं पञ्चाक्षरं विदुः ।
सूक्ष्ममाध्यक्तपञ्चाणं सुव्यक्तार्णं तथेतरत् ।।[2] इति

तयोः सूक्ष्मः ॐ कार स्वरूप प्रणवः । स्थूलरूपेण "नमः शिवाय" इति पञ्चाक्षर मन्त्रस्यैव निर्देशो निर्दिष्टः ।

---

1. शि० पु० 1/16/116
2. " 1/17/9

"ॐ नमः शिवाय" इति पञ्चाक्षर मन्त्रस्या पर नाम "प्रणव" इति वेदे, शैवागमे चोक्तम् । ॐ समन्वित अस्य षडक्षरेति संज्ञा व्यवहृता । मन्त्रो यं सर्वेषां शिवभक्तानां सर्वविध अर्थसाधकः, वेदानां सारतत्त्वः भक्तानां मोक्षदायी, शिवाज्ञया स्वतःसिद्धः सन्देहशून्यः तथा च शिवस्वरूप वाच्यो स्ति । अनेकसिद्धिसमन्वित, विपश्चितां मनांसि निर्मलकरणे सर्वथा समर्थः, सुनिश्चिता र्थदायी परमेश्वरः शिवस्यार्थ शुक्ल वचनन्चास्ति । मन्त्रो यं "नमः शिवाय" मुखेन सुखपूर्वकं उच्चारणीयः । सर्वज्ञः सर्ववेत्ता भगवांश्चिव: विग्रह-धारिणां मानवानां मनोरथसिद्धये ॐ नमः शिवाय" इति मन्त्रस्य प्रतिपादनं प्रतिपादितम् । अयमेव सर्वासां विद्यानां बीजः, अति-सूक्ष्मत्वे पि महदर्थसंवलितश्चास्ति ।

मन्त्रे स्मिन् त्रिगुणातीतः, सर्वज्ञः, सर्वकर्त्ता, द्युतिमान, सर्व-व्यापी प्रभुः शिवः प्रतिष्ठितो स्ति । इति वेद-पुराण प्रसिद्धिः । ये ईशानादयो देवाः साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिणः ते सर्वे सूक्ष्मरूपेण ॐ नमः शिवायेति मन्त्रे क्रमशः स्थिताः सन्ति । किं बहुना पञ्चब्रह्मस्वरूपधारी भगवान् शिवो पि वाच्यवाचक भावात् अस्मिन्नेव विराजितश्चास्ति अप्रमेयत्वात् शिवोवाच्यः मन्त्रः वाचकश्च । शिवस्य मन्त्रस्य च वाच्यवाचकभावो यं अनादिकालत एव समागच्छति । ॐ नमः शिवाय इति षडक्षरमन्त्रः शिववाक्यं सम्पूर्णशिवज्ञानं परमपदो स्ति । शिवात्मको यं मन्त्रः विधिवाक्यः न तु अर्थवादः । तदुक्तं शिवपुराणे

वाच्य:शिवो प्रमेयत्वान्मन्त्रस्तद्वाचक स्मृत:।
वाच्यवाचक भावो यमनादि:संस्थितस्तयो: ।।इति[1]

अपि च-

विधिवाक्यमिदं शैवं नार्थवादं शिवात्मकम् ।।[2]

वेदोपनिषद् पुराणेषु मन्त्र बाहुल्ये पि सर्वज्ञ शिवमुखात् प्रणीतं ॐ नम:शिवाय इति मन्त्र सदृशं न कोप्यपरो मन्त्र:। सांगवेदशास्त्रं अस्मिन्नेव प्रतिष्ठितम् । सप्तकोटि मन्त्रै:बहुविध उपमन्त्रैश्च तुलनायाम् अयं षडक्षरमन्त्र:तथैव भिन्नो स्ति यथा सूत्राद् वृत्ति:। या: विधा: वाये शिवज्ञानानि ते षडक्षरसूत्र भाष्यमस्ति ।

ॐ नम:शिवाय इति मन्त्रे अभ्यस्ता:भक्ता:यथा सर्वाण्य धीतानि,सर्वाणि श्रुतानि, सर्वाणि कृतानि चेति मन्यते । पण्डिता:,मूर्खा:अधमा:अन्त्यजाश्च निष्ठावान् शिवभक्ता:अस्य मन्त्रस्य प्रभावात् पापपंजरान्मुक ता: भवन्ति । शिवपुराणे शिवस्योक्तिं यत् ये भक्तप्रवरा:सम्पूर्णजीवने सकृदा कदाचिदपि षडक्षरमन्त्र द्वारा मामर्चयन्ति ते निष्पापसम्भूत्वा मम् स्थानं प्राप्नोति । किं बहुनोक्तेन सार्वभक्ता:पन्चाक्षरमन्त्राधिकारिण: सन्ति अत एव ते श्रेष्ठतमा:सन्ति ।

---

1. शि पु0 7/2/12/10

2. " 7/2/12/21

उक्तं च शिवपुराणे-

> किमत्र बहुनोक्तेन भक्ता: सर्वे धिकारिण: ।
> मम पञ्चाक्षरे मन्त्रे तस्माच्छ्रेष्ठतरो हि स: ।।[1] इति

अस्य मन्त्रस्वरूपविषये कथनीयम् यत् आदौ नम:पदवाच्य: तदन्ते शिवाय इति पदस्य प्रयोगो विधेयम् । शिवपुराणानुसारि इयं पञ्चाक्षरी विद्या सर्वप्रथमं शिवमुखान्निर्गता, तस्यैव वाचिकाप्यस्ति यथा-

> सैषा पञ्चाक्षरी विद्या सर्वश्रुति शिरोगता ।
> सर्वजातस्य सर्वस्य बीजभूता सनातनी ।।
> प्रथमंमन्मुखोद्गीर्णा सामस्वास्ति वाचिका ।
> तप्त चामीकरप्रख्या पीनोन्नत पयोधरा ।।[2] इति

यद्यपि शिव: संहारदेवतारूपेण वर्णित:, श्मशानप्रियोदेव: तथापि कं संहरति ? इति विचारणीयम् । कल्पान्ते शिव: द्यावापृथिव्योरेव न संहरति अपितु तेषाबन्धनानि अपि संहरति । श्मशानभूमि: कुत्र स्ति ? न तु सा स्थानिय पार्थिवशरीराणि ज्वालयन्ते अपितु सा भक्तानां हृदयाणि यत्र मायाया: समस्त कर्मबन्धनानि प्रज्वाल्य भस्मी क्रियते सैव श्मशान भूमि:, यत्र शिवनृत्यति, एतेन नटराज: श्मशानवासीति कथ्यते । नटराज

---

1. शि० पु० 7/2/13/39-40
2. तमिलपदग्रन्थ [उणमाईविलक्कम्] 33-35 पद

विग्रहेण सह पञ्चाक्षर मन्त्रस्य तादात्म्यं अनेन प्रकारेण प्रदर्शिता तस्य चरणेषु "न" नाभौ "म" स्कन्धदेशे "शि" मुखमण्डले "व" मस्तके "य"कारश्चास्ति[1]।

पञ्चाक्षरमन्त्र-ध्यानविधिःप्रकारान्तरेणोच्यते-

"भगवतःतत्त्वस्य शिवस्य डमरुधृक्‌ (धारी)हस्तात् "शि"विधृतहस्तात् "व" अभयहस्तात् "य"वह्निहस्तात् "न" अपस्मार-पुरुषदलितपादात् "म" कारश्चास्ति। एवं पञ्चाक्षराणां वास्तविकमर्थःक्रमशो ईश्वरः, शक्तिः, आत्मा, तिरोभावः, मलश्चेति शास्त्रान्तरेषु वर्णितमस्ति। यदि चेद् सुन्दरतम् पञ्चाक्षरणाम् धारयेद् तदा त्मा लक्ष्यमिष्यति यत्र न प्रकाशोनान्धकार इति।[2]"

पञ्चाक्षरमन्त्रानुष्ठानेनैव भगवती शिवा शिवंलब्धवती। पतित्वेन शिवं प्राप्तुकामा तपश्चर्यायां लीना पार्वत्यै नारदोपदेशः।यथा-

इति श्रुत्वा वचस्तस्याःपार्वत्या मुनिसत्तमः।
पञ्चाक्षरं शम्भुमन्त्रं विधिपूर्वमुपादिशः ॥
मन्त्रो यं सर्वमन्त्राणामधिराजश्च कामदः।
भुक्तिमुक्तिप्रदो त्यन्तं शंकरस्य महाप्रियः।।[3]इति

---

1. तमिलपदग्रन्थ (उणमाइ विलक्कम्) 33-35 पद
2. सिद्धान्तदीपिका पृ० 13
3. शि०पु०रु०सं०पा०खण्डे 21/33-36 श्लोकौ।

पन्चाक्षरमन्त्रस्योत्पत्ति प्रणवादेव स्वीक्रियते । यथा-

अस्मात् पन्चाक्षरं यज्ञे बोधकं सकलस्य तत् ।[1]
अकारादि क्रमेणैव नकारादि यथा क्रमम् ।।इति

अर्थात्- "अ"कारतः "न"उकारतः "म"मकारतः "शि" बिन्दुतः "वा"नादतश्च "य"वर्णानामुत्पत्तिःसमादृताः ।

इत्थेवं शिवनामरूपाक्षिकामणिःयस्य कण्ठे सदा विराजते स नीलकण्ठ शिवस्वरूपतामेति । अतएव शिवार्चनात्, नामामृत-पानात् शिवनामाच्च ना परो धिको नाम । समुपस्थिते मृत्युकाले यस्य वाचि पंचाक्षरमन्त्र आपतति स सायुज्यं लभते,किन्तु तद्दृशं कर्म पुण्यकृतां लभन्ते । यःनमःशिवाय इति मन्त्रस्योच्चारणं करोति तस्य मुखदर्शनात् तीर्थदर्शनफलं प्राप्नोति । यस्य वाचि शिवनाम काये भस्मः,कण्ठे रुद्राक्षःवर्तन्ते तद्दर्शनात् पापानि भस्मीभवन्ति। अन्तकाले शिवस्मर्ता यदि स ब्रह्महनः,मद्यपः,तस्करःगुरुस्त्रीगामी, वा स्ति सो पि निष्पापतामो भूत्वा सायुज्यं लभते । यश्च मानवान् शिवनामस्य नमःशिवाय इति मन्त्रस्य जपं करोति सदातस्य करतलगते मुक्तिरस्ति । ये मानवाः प्रसंगवशात् कौतुकात् लोभात् भयात् वा अज्ञानात् अस्य मन्त्रस्य उच्चारणं करोति ते पि निष्पापतामा भवन्ति । कर्मन्यूनता पि पूर्णत्वं प्राप्नोति ।उक्तं च-

---

1. शि० पु० 1/8/21

यत्पादपद्मस्मरणाद्भक्तीनाम जपादपि ।
न्यूनं कर्म भवेत् पूर्णं तं वन्दे साम्बमीश्वरम्[1] ।।इति

कदाचित् महादेव:भगवती पार्वतीं प्रति नम:शिवाय इति पन्चाक्षर मन्त्र माहात्म्यं वर्णयति । हे देवि । वस्तुत:पन्चाक्षर मन्त्रस्य महत्त्वं कोटिवर्षैरपि न कर्तुं शक्यते, तथापि संक्षेपत:श्रृणु। उक्तं च -

पंचाक्षरस्य माहात्म्यं वर्षकोटिशतैरपि ।
अशक्यं विस्तराद्वक्तुं तस्मात् संक्षेपत:श्रृणु[2] ।।इति
वेदे शिवागमे चात्सुभयत्र षडक्षर: ।
यद्यपि शिवभक्तानामशेषार्थ प्रसाधक:इति

यद्यपि पन्चाक्षरमन्त्र:अल्पाक्षर: तथा बह्वर्थपरिपूरित:। वेदसार:,मुक्तिद:,असन्दिग्ध:,अनेक सिद्धि:,सुखोच्चार्य:, सर्वकामपूरक:,सर्वासां विद्यानां बीज:मन्त्राणामादिमन्त्र:साक्षात्- परमेश्वर वाच्य पन्चाक्षर एवास्ति । आदौ ॐ कार संयोजनेन षडक्षर नाम्ना ज्ञायते । पन्चाक्षरे वा मन्त्रे वाच्य-वाचक भावरूपेण शिवो प्रतिष्ठित:। अयं वाच्यवाचकभाव: अनादिसिद्ध:अस्ति। शिववाच्य पन्चाक्षरमन्त्र तस्य हृदय:,स गुह्यातिगुह्यतमं साक्षात् मोक्ष साधनमस्ति । इत्येवं गुरुपदिष्ट पन्चाक्षरमन्त्रस्य जपं करणी- यम् । यत: सर्वेषां यज्ञानां उत्तम:जपयज्ञ:।गीतायामपि उक्तं यथा-

---

1. शि० पु० कै० सं० 9/56
2. " 7/2/12/2-3

"यज्ञानां जपयज्ञो ऽस्मि"[1] इति ।

सर्वेषु च यज्ञेषु हिंसाभवति किन्तु जपयज्ञः सदा हिंसारहितः भवति । अतएव सम्पूर्णयज्ञ दान, व्रतानि च जपयज्ञानां षोडशांशाः भवन्ति । पञ्चाक्षर मन्त्र जपात् देवाःप्रसन्नोभूत्वा भुक्ति-मुक्ति दातारो भवन्ति । यक्ष-राक्षस-भूत-प्रेतादयो ऽपि भीतादूरे पलायितो जातः। अस्य मन्त्रस्य जपात् भक्तजनाःमृत्युमपि जयेयुः। मोक्षार्थी निष्कामभावेन अनुदिनं श्रद्धया जपेत् । एतेन ध्रुवमेव कल्याणं भविष्यति इति पुराणप्रसिद्धिः।

अपरं च भगवतःशिवस्य पञ्चाक्षरमन्त्रःप्राणिसमुदायानां अशुभनिवारणं करोति । जापकानां मनोरथानि पूरयति । प्रणव-पूर्वकमन्त्र जपात् दान, तीर्थस्नान, व्रत-तप-गयाश्राद्ध-सहस्त्रगोदा-नादीनां फलं प्राप्नोति । ब्रह्महत्या जनित महापातकमपि अस्य मन्त्रस्य जपात् भस्मी भवति । शिवमन्त्र जपकर्ता-भक्त-शिव-योर्मध्ये किमपि भेदोनास्ति । अपितु उभौ समानौ, सदृशौ च कथ्यते उक्तं च -

पूजया शिव भक्तस्य शिवःप्रीततरो भवेत् ।
शिवस्य शिवभक्तस्य भेदोनास्ति शिवोऽस्मि:।।[2] इति

अतः स्वात्मसमर्पण पूर्वकं भक्ति श्रद्धासमन्वित मनसा सदा शिवं प्रपूजयेत् । तथाहि शिवपुराणे-

---

1. गीतायाम्-।

2. शि०पु० 1/17/13।

अत:शिवप्रसादेन प्रवृत्यादि कर्म भवेत् ।
शिवप्रसाद लाभार्थं शिवमेव प्रपूजयेत् ।।
नि:स्पृहस्य च पूर्णस्य तस्य पूजाकर्थं भवेत् ।
शिवोद्देश कृतं कर्म प्रसादजनकं भवेत्[1] ।।इति

मन्त्रजप विधि:

"ॐ नम:शिवाय"इति पञ्चाक्षर वा षडक्षर महामन्त्रस्य जप:प्राय:सर्वेषां भक्तानां परमकल्याणकारी विविच्यते । जपस्य विधिरुच्यते विधिविहीन जप्तो मन्त्र तथा न कल्याणकारी यथा सविधि:। विधिहीन जप्तमन्त्रेण अकल्याणमपि भवति। उक्तं च गीतायाम् -

य:शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारत: ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न शान्तिं न पुन:गतिम् ।।
तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ ।
एवं शास्त्रविधानेन कर्मकर्तुं मिहार्हसि[2] ।।इति

शिवमहापुराणानुसारं पञ्चविध मन्त्रस्य जपविधि:कथ्यते ।
1•मानसजप:,2•उपांशुजप:,3•वाचिकजप:,4•सगर्भजप:
5• संध्यान जपश्चेति ।

1• शि० पु० 1/18/13-14

2• श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।

आगमार्थवेत्ता विद्वान्सः मानसजपः उत्तमः, उपांशु मध्यमः वाचिक अधमश्चोक्तम् । तथा-

उत्तमं मानसं जाप्यमुपांशुर्मध्यमम् ।
अधमं वाचिकं प्राहुरागमार्थ विशारदाः ।[1]।इति

१. मानसः- यस्मिन् जपविधौ अक्षरपंक्तेः वर्णात् वर्णं पदात्पदम् शब्दार्थयोः मनसामात्र चिन्तनं भवति तद् मानसमुच्यते । उक्तं च-

धियायदक्षर श्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनं भूयः कथ्यते मानसो जपः ।[2]।इति

२. उपांशुः- यस्मिन् जप प्रक्रियायां मात्र जिव्हायाः परिस्पन्दनं भवति, वा मन्दस्वरेण अक्षरोच्चारणं भवति यद् परश्रुतौ गते पि अर्थ प्रतीति न भवेत् तदुपांशु जपरुच्यते । यथा-

जिव्हामात्र परिस्पन्दादीषदुच्चारितो पि वा ।
अपरैरश्रुतः किंचिच्छ्रुतो वो पांशुरुच्यते ।[3]। इति

३. वाचिकः- यस्योच्चारणं उच्चनीचस्वरैः, स्पष्ट वा अस्पष्ट पदाक्षरैः क्रियते तद् वाचिक जपः उच्यते ।
उक्तं च शिवपुराणे-

यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टास्पष्टपदाक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद् वाचा वाचिको यं जपः स्मृतः ।[4]।इति

---

1. शि०पु० 7/2/14/24 2. शि०पु० 7/2/14/28

3. " 7/2/14/27 4. " 7/2/14/26

4. सगर्भ- आद्यावन्ते प्राणायाम् पुरस्सरं कृतं जपम् सगर्भपदे-नोच्यते । पञ्च, त्रय, वा एकः प्राणायामो कर्तव्यः । तथ्था-

प्राणायाम् समायुक्त तःसगर्भो जप उच्यते ।
आधन्तयोरगर्भो पिप्राणायामः प्रशस्यते।।[1] इति

5. सन्ध्यानः

सगर्भजपवदेव सम्यक्ध्यान युक्तो जपःसध्यानजपइति कथ्यते । स तु सगर्भात् सहस्रगुणाधिकं फलदायी महत्वपूर्णन्वास्ति। यथा-

सगर्भादपि साहस्रं सन्ध्यानो जप उच्यते ।
एषु पन्चविधेष्वेकःकर्तव्यःशक्तितो जपः।।[2] इति

वाचिक जपात् समं=बराबर एकगुना फलं भवति। उपांशु-विधेःजपात् शतगुणाधिकं फलं भवति । मानस जपात् सहस्रगुणं फलम् भवति तदपि शतगुणाधिकं फलं सगर्भ जपात् । तस्मादपि सहस्रगुणा-धिकं सन्ध्यान जपात् फलं प्राप्नोति । उक्तन्च शिवमहापुराणे-

वाचिकस्त्वेक एव स्यादुपांशुःशतमुच्यते ।
साहस्रं मानसः प्रोक्तःसगर्भस्तु शताधिकः।।

सगर्भादपि साहस्रं सन्ध्यानो जप उच्यते ।[3] ।इति

---

1. शि०पु० 7/2/14/30
2. " 7/2/14/33
3. " 7/2/14/29-33= 1/2

जपगणना-माहात्म्यं च

ॐ नमः शिवाय इति मन्त्रस्य जपसंख्यायाः गणना अंगुल्या एकगुणैव । रेखया गणनया अष्टगुणम्, पुत्रजीव (पितृन्) बीजमाला द्वारा गणनया जपस्यदशगुणाधिकं, शंखमणिकातः शतगुणं, मुंग द्वारा गणनया सहस्रगुणं, स्फटिकमणिमालाया दशसहस्रगुणं मुक्तामालया लक्षगुणम्, पद्माक्षमालया दशलक्षगुणाधिकं, निर्मलसुवर्णमणिकातःकोटिगुणं, कुशग्रन्थ्या वा रुद्राक्षमालया जपकरणात् असंख्यगुणाधिकम् फल भवति । नात्र शङ्काया: लेशावरम् विचारणीयम् । वेद-पुराण-शास्त्रसम्मत विचारमेतत् । तदुक्तञ्च-शिवमहापुराणे महर्षिणा व्यासदेवेन-

अंगुल्या जपसंख्यानमेकमेव मुदाहृतम् ।
रेखया ष्ट गुणं विद्यात् पुत्रजीवैर्दशाधिकम् ।।
शतंस्याच्छंखमणिभिःप्रवालैस्तु सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दश साहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ।।
पद्माक्षैर्दशलक्षं तु सौवर्णैःकोटिरुच्यते ।
कुशग्रन्थ्या च रुद्राक्षैरनन्त गुणितं भवेत् ।।[1] इति

त्रिंशत्रुद्राक्षनिर्मित मालया जपकरणात् धनाप्तिः ।सप्तविंशतिका पुष्टिदात्री, पञ्चविंशतेःमुक्तिः, पञ्चदशात् अभिचारफलसिद्धिः । अष्टोत्तरशतसंख्याकमालया जपात् सर्वसिद्धिप्राप्नोति। अष्टोत्तरशतसंख्याकमाला अतिश्रेष्ठाः, शतसंख्याका उत्तमा ।

1• शि० पु० 7/2/14 /34,35,36 श्लोकाः।

पञ्चाशत् संख्याका मध्यमाचतु:पञ्चाशत्संख्याकामाला मनोहारिणीश्रेष्ठा च कथिता माला ईदृशं रक्षणीयं यथा नापरो लक्ष्यते । उक्तं च -

त्रिंशदक्षै: कृतामाला धनदा जपकर्माणि ।
सप्तविंशति संख्यातैरक्षै:पुष्टिप्रदा भवेत्।।
पञ्चविंशति संख्यातै:कृता मुक्तिं प्रयच्छति ।
अक्षैस्तु पञ्चदशभिरभिचार फल प्रदा ।
अष्टोत्तरशतं माला तत्र स्यादुत्तमोत्तमा ।
शत संख्योत्तमा माला पञ्चाशद्भिस्तु मध्यमा ।।
चतु:पञ्चाशदक्षैस्तु तृच्छ्रेष्टा हि प्रकीर्तिता ।
इत्येवं मालयाकुर्यात् जपं कस्मै न दर्शयेत् ।।इति

जपकर्माणि अंगुष्ठं मोक्षदायकम्, तर्जनी शत्रुनाशिका, मध्यमाधनदायी, अनामिका शान्तिदायी व्याख्याता । तदुक्तं तत्र -

अंगुष्ठं मोक्षदं विद्यात्तर्जनीं शत्रु नाशिनीम् ।
मध्यमा धनदाशान्तिं करोत्येषा ह्यनामिका [2] ।।इति

पुनश्च जपकर्माणि-कनिष्ठिका दु:खनाशिका भवति । अंगुष्ठे विना कृतं जपं सर्वथा निष्फल भवेत् । उक्तं हि -

कनिष्ठिकाक्षरणी प्रोक्ता जपकर्माणि शोभना [3] ।।इति
अंगुष्ठेन विना जप्यं कृतं तदफलं यत: [4] ।।इति

---

2. शि०पु० 7/2/14/37/38,40,41
2. " 7/2/14/39
3. " 7/2/14/42
4. " 7/2/14/43

जपार्थमस्थान विशेषा:

ॐ नम: शिवाय इति मन्त्रस्य जपविधौ स्थान विशेषा- निर्धार्यन्ते । गृहे जप्तस्यमन्त्रस्य समान:एकगुणतं फलं भवति गोशालायाम् शतगुणितं, पुनीतवने वा उधाने सहस्रगुणितं पावना- द्रौ दशसहस्रगुणितम् ,नधास्तटे लक्षगुणितम्,देवालये कोटिगुणितम्, शिवसन्निधौ कृतस्य जपस्य अनन्तगुणाधिकं फलमुच्यते शिवपुराणे । तथाहि -

गृहे जपं समं विधात् गोष्ठे शतगुणं विदु:।
पुण्यारण्ये तथा रामे सहस्रगुणमुच्यते ।
अयुतं पर्वते पुण्ये नधां लक्षमुदाहृतम् ।
कोटिं देवालये प्राहुरनन्तं ममसन्निधौ ।।[1] इति

इत्थमेवं सूर्याग्निगुरुचन्द्रदीपजलब्राह्मणानां सम्मुखे जपं अति श्रेष्ठं कथ्यते । तेषु पुरत:पृष्ठं कृत्वा न जपेत् । तथा च शिरसि उष्णीषं धारयित्वा ,कन्चुकं धारयित्वा,नग्नो भूत्वा,क्चान् विकीर्य,कण्ठे वस्त्रं परिवेष्ट्य,अशौच हस्त-पाद-शरीरादिना, व्याकुलतापूर्णमति जपं न कर्तव्यम् तत् सर्वं निष्फलं प्रतिपाधते । पूर्वाभिमुख कृतेन जपेन वशीकरणं भवेत्,दक्षिणाभिमुख:अभिचारकर्माणि प्रशस्यते । पश्चिममाभिमुखी जप:धनदायी भवति तथा च उत्तरा- भिमुखम् कृतं जपं शान्तिदायी मन्यते । तदुक्तम्-

तत्पूर्वाभिमुखं वश्यं दक्षिणं चाभिचारिकम् ।
पश्चिम धनदं विधादोत्तरं शान्तिदं भवेत् ।।[2] इति

---

1. शि० पु० 7/2/14 43-44-45
2. " 7/2/14/46-47

जपसमये क्रोध,मद निष्ठावान् जृम्भणादिकस्य सदैव परित्यागो विधीयते । श्वान्दर्शनं,नीचपुरुषाणां दर्शनञ्च परिवर्जयेत् । जाते सति आचमनं प्राणायामं च विधाय शिवा-शिवयो मन्त्र-जपं करणीयम् । तथा-

मदं क्रोधं क्षुतं त्रीणि निष्ठीवनविजृम्भणे ।
दर्शनं च श्वनीचानां वर्जयेत् जपकर्मणि ।।
आचमेत् सम्भवेत्तेषां स्मरेद्वा त्वया सह[1] । इति

जपकाले देवज्ञ [ज्योतिषी] दर्शनमपि निषिद्धम् । आसन-विहीन: सुप्त्वा,गच्छन्,उत्तिष्ठन् च जपं न कुर्यात् । रथ्यायां मार्गे,अपवित्रस्थले,तिमिराच्छन्नेस्थाने पि जपनिषिद्ध एव । पादौ प्रसार्य, कुक्कुटासने उपविश्य,वाहने आरुह्य शय्यायामपि न जपेत् ।शक्तौ चेत् उपर्युक्तनियमानां पालनं विधेयम्,अशक्तौ यथा रुचि:। किं बहुना यदि सदाचारयुक्तोभूत्वा श्रद्धया जपेत् चेत् अवश्यमेव मनेप्सितं फलं प्राप्नोति । उक्तञ्च शिवपुराणे-

किमत्र बहुनोक्तेन समासेन वद:शृणु ।
सदाचारी जप:शुद्धं ध्यायन्भद्रं समश्नुते[2] ।।इति

---

1. शि० पु० 7/2/14/49-50
2. " 7/2/14/54

मन्त्रमहिमा

"कदाचिद् शिवभक्तिभावनया समुत्सुकमनसा श्रीकृष्णः पञ्चाक्षरमन्त्रस्य माहात्म्यं श्रोतुकामःउपमन्युं प्रति प्रोवाच । तदुत्तरे स प्रोक्त -हे देवाधिदेव ? वेदादिशास्त्रेषु प्रणवसहितं ॐ नमः शिवाय इति षडक्षरमन्त्रस्य महिमा बहुविध प्रोक्ता अस्ति । परं मन्त्रो यं शिवभक्तानां निखिलमभीष्टं पूरयति । स्वल्पाक्षर सत्त्वे पि वेदसारस्वरूपत्वात् अर्थसिद्धबाहुल्यमस्ति । अपि च मुक्तिदायी,सर्वासां सिद्धीनामधिष्ठानम् । मनोरंजकः परात्परतरम्, सर्वासांविद्यानां बीजम्, सर्वोत्तोमन्त्रःॐ नमः शिवायेति विद्यते । सूक्ष्मसत्त्वे पि विस्तृतमहिमावान् त्रिगुणात्परम्,शिवो पि वाच्य वाचक भावात् मन्त्रे स्मिन्नेव प्रतिष्ठितो विद्यते । अनेनैव मन्त्रेण भगवांच्छिवः लोकान् तारयति । सर्वदा विश्वसनीयो यं मन्त्रः,यो विश्वसिति तस्य कल्याणं कथमपि न सम्भवति । समग्र शिव ज्ञान समन्वित अस्मिन्नेव मन्त्रे सर्वविद्यानां तत्त्वानि सन्निहितो स्ति । अन्य शास्त्राणामध्ययनस्य नास्त्यावश्यकता,नापरोमन्त्राणां जपावश्यकं यस्य हृदये सदा ॐ नमः शिवाय इति विराजते[1] ।

भगवतीमुमां सम्बोधयन् साक्षात् शिवो पि कथयति-

अस्मिन् कलुषिते कलौ नानाविध आधिव्याधि समन्विते च युगे भक्तानां कल्याणकरणे मात्र मम पञ्चाक्षर मन्त्र एव पर्याप्तो स्ति । उक्तञ्च शिवपुराणे-

----

1. शि०पु० 7/2/12 अध्यायसार:।

आश्रित्य परमां विद्यां हृदयां पञ्चाक्षरीं मम ।

भक्त्या च भावितात्मानो मुच्यन्ते कलिजानराः ।।इति

कायेन-मनसा-वाचा नित्यं पापप्रकुर्वता पापिनो कृतघ्नो-निर्दयाश्च पुरुषाः नमःशिवाय इति मन्त्र प्रभावेणैव पावनाःसंजाताः ।आत्मानं संसार सागरात् अपि उद्धारयन्ति । पतिताः अति मुक्ततमाः भवन्ति । पुनश्च पार्वत्यापृष्टा यद् हे देवेश । पतितास्तु सदा अधर्मपरायणा एव भवन्ति तत्कथं ते पि मुक्ततमाःभवन्ति ? ।अस्य प्रश्नोत्तरे शिवेनोक्तम्-अधमकर्मकर्माणो पतिताःपञ्चाक्षरमन्त्र विना अन्यमन्त्रैःयदिमां पूजयन्ति तदापि ते न तरन्ति । जल-वायुभक्षिणो विविध व्रत-जपानुष्ठानिनो पि न पारयन्ते । अपितु श्रद्धा-भक्ति प्रेम्णा मामनुस्मरन्ति नमःशिवाय इति मन्त्रेण मामर्चयन्ति ते ध्वस्तापापाःमल्लोकं प्राप्नुवन्ति । अन्य मन्त्र-तप-यज्ञ-व्रत-नियमानां फलानि पञ्चाक्षरमन्त्रस्य तुलनायां कोट्यंशो पि न सन्ति ।[1]

अतएव सर्वतोभावेन शिवं प्रति स्वात्मसमर्पणं कृत्वा ॐ नमः शिवाय इति पञ्चाक्षर वा षडक्षर महामन्त्रस्यानुष्ठानं विधेयम्। एतेनैव महादेवोशिवःप्रीत्या सर्वार्थान् पूरयति ।इति वेदोपनिषदादि पुराणेष्वपि निगदितानिसन्ति । उक्तञ्च-

न यस्य कालो न च बन्धमुक्ती,

न यःपुमान्न प्रकृतिर्न विश्वम् ।

विचित्ररूपाय शिवाय तस्मै,

नमःपरस्मै परमेश्वराय ।।[2]

---

1. शि0 पु0 7/2/13/4

2. " 7/1/17/26

अथ "षडध्व" वर्णनम्

अध्वानस्तत्त्वभुवनकलावर्णपदमन्त्रकाः। यैरमी पुरुषा-
श्चासंसरन्ति भवाद्भवम् "इति[1] ।

"पाशः स्यादध्वषन्त्वकम्" इति च तत्रैवाध्वषन्त्वकस्य
पाशत्वं प्रतिपाद्यते ।

तत्त्वाध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वा भौवनात्मकः।
मन्त्राध्वा च कलाध्वा च विशन्त्येकं परं शिवम् ।।[2]

इति स्वायम्भुव वचने च तेषां परशिवे लयो वर्ण्यते ।

मुक्तानां शिवताव्यक्ति कारणं विरचय्य हि ।
शिवताव्यक्ति मार्गत्वात् ते सर्वे पि कलादयः ।।
अध्व शब्देन कथ्यन्ते ते सर्वे बन्धना अपि ।।[3] इति

इति स्वच्छन्दतन्त्र वचने च तेषां अध्वशब्दवाच्यता
निरूपिता । तदेतेषां षडध्वानां व्याख्यानं पर्यन्तपञ्चाशिका
विरूपाक्षपञ्चाशिका विद्गगनचन्द्रिका -सौभाग्यहृदय-स्वच्छन्द
विज्ञान भैरव प्रामाण्येन महार्थमञ्जरीपरिमलकारेण कृतम्, अस्माभि-
श्च तत्र-तत्र तदाधारेण शिवपुराण शैववैष्णवागमप्रामाण्येन च तद्
विवृतम् । तत्र वर्ण-पद-मन्त्राध्वानः शब्दात्मकाः।

---

1. कुमारदेव विरचिते तत्त्वप्रकाशे श्लोक 5 [व्याख्याने]
2. स्वायम्भुवोक्त क्रियापादे पृ०सं० 179
3. महार्थमञ्जरीपरिमले पृ०सं० 70

कलातत्त्व-भुवनाध्वानो र्थात्मकाः।।इति शब्दार्थ विभागेन ते व्याख्याताः। "तन्त्रालोके"6/12" आन्हिकेषु । "तन्त्रसारे पृ045, ।।2] च पुनरभिनवगुप्तो देशाध्वा-कालाध्वा चेति द्विविध विभाग मुखेन तानेतान् वितनोति ।

शिवमहापुराणे-

कलाश्चता निवृत्त्याद्याः:व्याप्ता इति निश्चयः।
मन्त्राध्वा च पदाध्वा च वर्णाध्वा चेति शब्दतः।।
भुवनाध्वा च तत्त्वाध्वा कलाध्वा चा र्थतःक्रमात्।
अथान्योन्यं च सर्वेषां व्याप्यव्यापकतोच्यते ।।
मन्त्राःसर्वैः पदैर्व्याप्ता वाक्यभावात्पदानि च ।
वर्णानां समूहं हि पदमाहुर्विपश्चितः ।।[1]इति

वर्णाध्वाः-

सम्प्रति शब्दात्मकेषु षडध्वेषु क्रमशो निरूप्यते वर्णाध्वा इति।

एको नादात्मको वर्णः:सर्ववर्णाविभागवान् ।
सो नस्तमित रूपत्वादनाहत इहोदितः ।।
स तु भैरव सद्भावो मातृसद्भाव एव सः ।
परा सैकाक्षरा देवी यत्र लीनं चराचरम् ।।[2]इति

परवर्णस्वरूपं निरूप्य "प्रत्यार्णवम्"इत्यादिना च

हृदेव प्राणरूपस्तु सकारो जीवनात्मकः।
बिन्दुःप्रकाशोऽर्णश्च पूरणात्मतया स्थितः।।[3]

---

1. शि0पु0वा0सं0 ।/29/।।-12-13श्लोकाः।
2. तन्त्रालोकः 6/217-218
3. " 6/223

इत्यन्तेन ग्रन्थेन परवर्णोदयं निर्दिष्टम् ।

"शिवो हकार उद्युक्तःसकारःशक्तिरव्यया"

इति च स्वच्छन्दे ।अस्यागेवा न्व्यवस्थायां-

अनुत्तरविसर्गात्मशिवशक्त्य द्वयात्मनि ।
परामर्शो निर्भरत्वादहमित्युच्यते विभोः।।[1] इति
बृन्कारो द्वादशान्तो हकारस्तदिदं विदुः।
अहमात्मकमेतं च:प्रकाशात्मविश्रम: ।।[2]इति

तथा च- "प्रकाशस्यात्मविश्रान्ति रहं भावो हि कीर्तित:"इति
अनया दिशा हंरूपेण प्रकाशस्यात्मविश्रान्तिरनुभूयते ।

तत:सूक्ष्मवर्णोदयप्रक्रियायां दिनरात्रिक्रमे वैयम्बकसन्तान-
गुल्पक:श्रीसन्तानगुल्पकयो विभिन्नानि मतानि उपन्यस्य स:-

एकाशीति मिमामर्धमात्राणामाह नो गुरु: ।
यद्वशाद् भगवानेकाशीतिकं मन्त्रमभ्यधात् ।।[3]इति

अपि च "एकाशीति पदादेवी शक्ति:प्रोक्ताशिवात्मका:[4]इति वक्ति

अत्र अयमर्थ:- तेन कादीनां चतुस्त्रिंशदर्धमात्रा:,ह्रस्वानां
दश,दीर्घाणां द्वात्रिंशत्,प्लुतानां षडित्येकाशीतिरर्धमात्राणामिति।

---

1. तन्त्रालोक: 6/203
2. " 6/238
3. " 6/88
4. " श्रीमातङ्गे: 6/226 (त०लो०)

तत एव परामर्शो यावत्येक:समाप्यते ।
तावत्तत्पदमुक्तं नो सुप्तिङ्•गनियमान्वितम्[1] ।।इति

इत्यथाभिनवगुप्तो पि सिद्धान्तवागमसंमतान्येकाशीति पदानि संकेतयति ।

तदनन्तरं स क्षकारं व्याख्याय वर्णानां पञ्चाशत् संख्यां पूरयति । स्थूल वर्णोदय व्याख्यानावसरे स वर्णाष्टक वर्णनवकपक्षौ वर्णपञ्चाशिका-एकोनपञ्चाशिकापक्षौ च निर्दिश्य प्रकरणमेतत् उपसंहरति ।

सप्तमे च चक्रोदयाह्निके तेन बीज-पिण्ड-पद-मालामन्त्राणां विधानां चोदयक्रमोनिर्दिष्ट: ।

एकाशीतिपदोदारशक्त्यामर्शात्मकस्तत: ।
विकल्प:शिवतादायी पूर्वमेव निरूपित:[2] ।।इति

अत्र विकल्पपदेन मनसो स्थिरत्वं सूच्यते । शंकापर्यायतया तद् व्याख्यातुं शक्यते । शिवसूत्रविमर्शिनी वृत्कालिकाक्रमे सुख-दु:खादि विज्ञानान्येव विकल्पपदेनोक्तानि ।अविद्यावृततया नाना-विधविकल्पै:संकुल आत्माशिवात्मकं स्वात्मस्वरूपं नैव प्रत्यभिजानाति

क्षुत्तृट्प्रभृतयो नुभावा मानसा विकल्पा भवन्ति,अन्यथा तत्पूर्वभाविनो बुभुक्षेयमित्यादिकस्य विकल्पस्योदयोन भवेत्। सविकल्पकज्ञानप्रत्यक्ष विषयत्वे पि तेषां न कश्चित् दोष:,तस्य वस्तुतात्त्विकत्वेन प्रमाणत्वाभ्युपगमात् ।

1• तन्त्रालोक: 6/229 2•तन्त्रा० 7/37

विकल्पोज्झितधीरा मानवा भावशुद्ध्या स्वयंशिवं पश्यन्ति, जीवन्मुक्ताश्च भवन्ति इति निशाचरे । एवं च विकल्प शिवतादायीत्यत्र शुद्धो विकल्पः शिवतादायीति धो-जनीयम् । तत्रापि एकाशीति पदानामुल्लेखो विद्यते, किन्तु वर्णैर्मन्त्राणामिव मन्त्रैःपदानां कथं नाम समुत्पत्तिर्भवतीति न दृश्यते प्रत्युत सूक्ष्मवर्णोदय प्रकरणे एकाशीति पदं मन्त्रमिव हृदनमलङ्गशास्त्रं च प्रमाणयन् स पदानामेव मन्त्र जनकत्वं निर्दिशतीवेति क्रमस्यास्य निर्धारणे कारणानि मृग्याणि ।

अस्माभिश्च तावता वर्णाश्च विवेचिताःतत्र च अन्यतोपलब्धवर्णाश्चस्वरूपं यथे-

"अथ ब्रह्मपरं शुक्लादिवर्णत्वमागतम् "इति इत्यागमवचने वर्णस्यैव श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितम् ।

आगमभैरवे पि -

अबिन्दुं सविसर्गं च अकारं जपतो महान् ।
उदेति देवि सहसा ज्ञानौघः पारमेश्वरः ।।इति

तत्र मुख्यास्तावत् तिस्रःपरमेश्वरस्य शक्तयःअनुत्तरः, इच्छा, उन्मेष इति । तदेव परामर्शत्रयम् अ इ उ इति । एतस्मादेव त्रितयात सर्वःशक्तिःप्रपञ्चश्च वर्ध्यते । अनुत्तर एव हि विश्रान्तिरानन्दः, इच्छायामेव विश्रान्ति रीशनम्, उन्मेष एव हि विश्रान्तिरूर्मिंयः

1· विज्ञानभैरवः 2/115

क्रियाशक्तेः प्रारम्भः। तदेव परामर्शत्रयम् । आ ई ऊ इति ।
अत्र च प्राच्यं परामर्शत्रयम् प्रकाशभागसारत्वं सूर्यात्मकम्, चरमं
परामर्शत्रयं विश्रान्ति स्वभावाह्लाद प्राधान्यात् सोमात्मकम्।

यदा त्विच्छायामीशने च क्रमानुप्रविशति यत्तदिष्य-
माणमीश्यमाणमिति च उच्यते, तदास्य द्वौ भेदौ ।प्रकाशमात्रेण
र श्रुतिः, विश्रान्त्या ल श्रुतिः, रलयो प्रकाशस्तम्भस्वभावत्वात्।
इष्यमाणं तु न वाय्वत् स्फुटम्, स्फुटत्वे तदेव निर्माणं स्यात्।
न इच्छा ईशनं वा । अतो स्फुटत्वादेव श्रुतिमात्रं रलयोः न
व्यञ्जनवत् स्थितिः। तदेतद् वर्ण चतुष्टयमुभयच्छायाधारित्वान्न-
पुंसकम् - ऋ ॠ ऌ ॡ इति ।

तदित्थं व्यञ्जनात्मकं योनिरूपम् । तत्रानुत्तरात् क वर्गः
श्रद्धायाः इच्छायाश्चवर्गः, सकर्णिकाया इच्छाया टौ ट वर्गस्त-
वर्गश्च । उन्मेषात् पवर्गः ।शक्तिपञ्चकयोगात् पञ्चकत्वं । इच्छाया
एव त्रिविधायाः य र लाः उन्मेषाद्वकारः। इच्छाया एव त्रिवि-
धायाः शषसाः, विसर्गाद् हकारः, योनि संयोगजः क्षकारः। इत्येव-
मेव भगवाननुत्तर एव कुलेश्वरस्वरूपः। तस्य चैषैव कौलिकी विसर्ग-
शक्तिः यया आनन्दरूपात् प्रभृति कथता बहिःसृष्टि पर्यन्तेन प्रस्प-
न्दतो वर्णादिपरामर्शा एव बहिस्तत्त्वरूपतां प्राप्ताः।

स चैव विसर्गस्त्रिधा-आणवशक्तिविश्रान्तिरूपः।शाक्त-
चित्तसम्बोधलक्षणः।शाम्भवशिवतत्त्वमयरूप इति । एवं विसर्ग एव

विश्वजनने भगवतः परमेश्वरःशिवस्यैव इच्छा रूपशक्तिः वर्णात्मना पदेन विश्वमुत्पादयति, बिभर्ति संहरति च शिवेच्छया इति पुराणप्रसिद्धिः। एवं विसर्गं हकारवद् वर्णान्तर्गतं बिन्दुमपि वैशिष्ट्येन वर्णयति । तथाहि - अनुत्तर शक्तिःसा स्वं वपुः प्रकट स्थितम् । कुर्वन्त्यपि भेदकालुष्याद् बिन्दुरूपिणी।।[1]

इत्यादि ग्रन्थेन बिन्दुस्वरूपं निरूप्य सोमसूर्याग्निरूपं धाम त्रयं प्रमाण-प्रमेय-प्रमातृरूपां त्रिपुटीं च प्रदर्श्य-

अत्र प्रकाशमात्रं यद् स्थितं धामत्रये सति ।
उक्तं बिन्दुतया शास्त्रे शिवबिन्दुरसौ मतः।।[2]इति

ककारादिसकारान्ताद् विसर्गात्तन्तथा त च ।
बहिश्चान्तश्च हृदये नादे च परमेपदे ।।
बिन्दुरात्मनि मूर्धान्ते हृदयाद व्यापको हि सः।[3]इति

इत्थं च स बिन्दोःपञ्चधात्वं निदर्शयति ।सिद्धयोगीश्वरीमते च जयरथोद्धृते बिन्दोःपञ्चधात्वमेव व्याख्यायते ।
तथा-

बाह्यात्मा तु भवेदेको ह्यन्तरात्मा द्वितीयकः।
तृतीयो हृदयात्मा तु नादात्मा तु चतुर्थकः ।।
एकोते महादेवे पञ्चमःपरमात्मकः ।
बिन्दुःपञ्चविधो देवि हृत्कण्ठे च ललाटके ।।
नासान्ते च तथा ब्रह्मन्बिन्दुस्तत्रैव व्यापकः।।[4]"इति

---

1. तन्त्रा० 3/110
2. शिवोपाध्यायविरचिते-श्लोकव्याख्यायां भूमिकायाम् पृ०210
3. तन्त्रा०3/222/223
4. " 3/232

एवं वर्णाध्वा विचारितः। अन्ते च -

शब्दराशिः स एवोक्तो मातृका सा च कीर्तिता ।
क्षोभ्य क्षोभकतावेशान्मालिनीं तां प्रचक्षते ॥

इति तन्त्रालोक वचनमुद्धृत्य प्रकरणमेतद् उपसंह्रियते ।

इतिशम्

"पदध्वा" निरूपणम्

एकाशीतिपदा देवी ह्यत्रान्तर्भावयिष्यते[1] "इति

एकाशीतिमिमामर्थाभाणामाह नो गुरुः।
यद्वशाद् भगवानेकाशीतिकं समभ्यधात् ।।[2] इति च

पदानां वर्णेष्वन्तर्भावं करोति भट्टाभिनवगुप्तस्तस्यनुकूल पदभेदोक्तं अन्यत्र च सः -

मन्त्राणां च पदानां च तेनोक्तं विकासने ।
अभिन्नमेव स्वं रूपं ---------------- ।।[3]

इत्येवं मन्त्राणां पदानां चाभेदं वर्णयति । तद्विपरीत मभिनवगुप्तोद्धृतेन मतङ्गे न्येषु च शैवागमशासनेषु प्रणवव्योम-व्यापि प्रभृति एकाशीतिपदानि पृथक् परिगण्यन्ते, वर्णेभ्यः पदानां ,पदेभ्यश्च मन्त्राणां उत्पत्तिरङ्गीक्रियते । कुमारेण "षडध्वपन्चकं पाशः"[4] इति तत्त्वप्रकाश पाठान्तरं व्याकुर्वता गुरुदेव पद्धतिमनुसृत्य षडध्वनां विस्तृतःपरिचयः समुट्टङ्कितः।

गुरुदेवपद्धतिस्त्रैवानन्तशयन संस्कृत ग्रन्थमालायामीशान शिव गुरुदेवपद्धति नाम्ना चतुर्षुभागेषु मुद्रिता । तत्र तृतीये भागे (पृ० 149-170) षडध्वनिर्णयो नाम सप्तदशःपटलो वर्तते । एकाशीति

---

1. तन्त्रा० 3/197
2. " 6/226
3. " 11/47
4. तत्त्वप्रकाश श्लोक-5

पदानां नामान्यस्मिन् पटले न सन्ति । तानि मृगेन्द्रपादाख्ये द्वितीयभागे (पृ० 172-74) सन्ति । कुमारेण द्व्यशीति पदानां नामान्यन्यस्मादेव कस्माच्चिद्ग्रन्थाद् गृहीतानि । तेषु तेष्वागमेषु दीक्षाप्रकरणे षडध्वशोधनप्रकरणे पदानामेषां नामग्राहमुल्लेखो विद्यते । सर्वेषामेषामध्ययनानन्तरमेव पदानामेकाशीति संख्याकानां नामान्ती परिशुद्धापस्तोहं शक्यते ।

अपि च -

सर्वज्ञं च तथैवाहु बौद्धानां परमं पदम् ।
गुणेश्वरस्तानां च प्रधानं वेदवादिनाम् ।।
पौरुषं चैव सांख्यानां सुखदु:खादिवर्जितम् ।
षड्विंशकं च देवेशि योगशास्त्रे परं पदम् ।।[1] इति

तथा च -

व्रते पाशुपते प्रोक्तमैश्वरं परमं पदम् ।
मौसुले कारुके चैव मायातत्त्वं प्रकीर्तितम् ।।
क्षेत्रेशो ब्रह्मण:स्वामी तेषां तत्परमं पदम् ।
तैजेशो वैमलानां च प्रमाणे च ध्रुवं पदम् ।।
जप भस्मक्रियानिष्ठास्ते व्रजन्त्यैश्वरं पदम् ।
सर्वाध्वानो विनिष्क्रान्तं शैवानां परमं पदम् ।।[2] इति

इति स्वच्छन्दतन्त्रवचने शास्त्राणां तारतम्येन सह पाशुपतानां भेदा: वर्णिता:सन्ति । अत्र लाकुलं मौसुलं चैव

---

1. स्वच्छन्दतन्त्रे 11/69-70श्लोकौ ।
2. " 11/71-72-74 "

क्रियाख्यं प्रकीर्तितम्" इति श्रीलकुलेन शिष्येण मुसलेन्द्रेण कारो-
हणास्थानावतीर्णेन वा परेण मायातत्त्वस्थलक्षणेन ब्रह्मणस्वाभि
प्राप्तिहेतु क्रियाबहुलाः स्वे स्वे शास्त्रे प्रतिविशेषा उक्ताः ।
ये पि वैमलाख्या पाशुपतभेदाः तथा पञ्चार्थप्रमाणाष्टकोक्तोपासा-
पराः परे, तेषामीश्वर तत्त्वगततैजसभुवेशाः परं पदम् । तत्र
अभिनवगुप्तपादेन लाकुलं मतं स्पृशति । तस्याधरत्वं च व्यापयति।
स च सर्वेषां अप्यागमानां प्रामाण्यमुररीकरोति । तत्र च हृदयाख्यं
यत् प्रमाणमुक्तम्, तस्यान्तर्भूतानि यानि पुर -अप-अन्न-शाखा-
निरुत्तर-विरूपपञ्चाख्यानि बहुक्रियाप्रधानानि प्रमाणानि
प्रोक्तज्ञानप्रधानप्रमाणाष्टकविलक्षणानि हृदयाख्यात् प्रमाणात्लकुलेश-
शब्देन मुसलेन्द्रेणोद्धृत्य आरुरुक्षूणां पथां प्रदर्शितानि[1] ।इति

शिवपुराणे पि-

मन्त्राः सर्वैः पदैर्व्याप्ता वाक्यभावात्पदानि च ।
वर्णैर्वर्णसमूहं हि पदमाहुर्विपश्चितः ॥
व्यापिकाः पराशक्तिर्विभक्ता षडध्वनाम् ।
पर प्रकृतिभावस्य तत्सारत्वाच्छिवतत्त्वतः ॥
शैवं तत्परमं धाम यत्प्राप्य षड्भिरध्वभिः ।
व्यापिका व्यापिकाशक्तिः पञ्चतत्त्वविशोधनात्[2] ॥इति

एवं शास्त्रकारैः षडध्व विषये विविधविध विवेचनम्
विवेचिता यथार्थरूपेणेति शम् ।

1• स्वच्छन्द तन्त्रे 11/1134-35 श्लोकयोः व्याख्या ।

2• शिवपुराणे 7/1/29/13/1 /2।श्लोकाः।

"मन्त्राध्वा" निरूपणम्

अथेदानीं मन्त्रस्वरूपविमर्शो विमृश्यते । "मनन त्राण-धर्माणो मन्त्रा:" इति ह्याम्नाय: ।

"मननात् त्राणधर्मा सो मन्त्रो यं परिकीर्तित:" इति संकेतपद्धतौ च । "चित्तं मन्त्र:"[1] इति शिवसूत्रे तस्याध्यात्मिकं स्वरूपं वर्ण्यते । अत एव - "संविद्देव्येव मन्त्र:" इति क्रमकेलौ प्रतिपादितम् । "देव्येवमन्त्र:" इति च भूतिराजेन प्रोक्तम्। "चिदग्निसंहाररश्मिरीशमन्त्र:संविद्विकल्पान् जल्पयन्नुदेति" इति स्तोत्रभट्टारके[2] । तदेव-

> वर्णात्मको न मन्त्रो दशभुजदेहो न पञ्चवदनोऽपि ।
> संकल्प पूर्व कोटौ नादोल्लासो भवेन्मन्त्र:[3] ।।

इति राजभट्टारके । "नास्ति नादात् परोमन्त्र:" इति न च संगतौ । "मन्त्र:पदार्थोदयसंरम्भात्मा परामर्श:"[4] इति महार्थ मंजरीपरिमले । "तद्विमर्शस्वभावा हि सा वाच्यामन्त्रदेवता ।।

महासंवित्स्वभावात्मा मननात् मन्त्र मुदीरयेत्[5]।।

---

1. शिवसूत्रे 3/1
2. स्तोत्रभट्टारके पृ०सं० 113
3. राजभट्टारके 3/119
4. महार्थमंजरी पृ०सं० 93
5. कुलार्णवे पृ०सं० 411

इति वागमशास्त्रे "यस्मात् भूमिगतामन्त्राः"[1] इति मतङ्गटीकायाम् । मान्त्रीं शक्तिं मनसि महती देवतेत्याद्रियन्ते" इति च संविदुल्लासे मन्त्र माहात्म्ये गीयते ।

"यस्माद् देवो जगन्नाथः स्वामन्त्रमयीं तनुम्।
मग्नानुद्धरते लोकान् ----------------।।

इति जयाख्य संहिता वचने ।

"अग्निरूपा मन्त्राः" "मन्त्रा न मीमांस्या" इति रौरवागमे।
"सर्वे वर्णात्मकामन्त्राः" इति तन्त्र सद्भावे ।
"मन्त्रा वर्णात्मकाः सर्वे" इति सर्ववीरे ।
"ते मन्त्रा वर्णरूपेण त बाह्याभ्यन्तरोदिताः" इति च संकर्षण सूत्रे ।

पशुभावे स्थितामन्त्रा केवलं वर्णरूपिणः।
सौषुम्णे ऽध्वन्युच्चरिताः पतित्वं प्राप्नुवन्ति ते ।।

इति हंसपारमेश्वरदिशा पशुभावे स्थिताः मन्त्रो पि सौषुम्णे ऽध्वन्युच्चरिताः पतित्वं प्राप्नुवन्ति इत्येवं व्याख्यापितं वर्तते । तन्त्रालोके चक्रोदयाह्निके मन्त्रस्वरूप विवेचनावसरे "बीजपिण्डादिकं सर्वं संविदः स्पन्दनात्मताम्"।।
विदधत् परसंवित्ता वुपाय इति वर्णितम् ।।

1• आर०एन०भट्टविरचितमतंगटीकायां भाग-2, पृ०83

एकानुसन्धान बलाज्जाते मन्त्रोदये निशम् ।
तन्मन्त्र देवता यत्नात् तादात्म्येन प्रसीदति ।।[1]इति

अभिनवगुप्त पादेन-योगिनीकौल-सिद्धामृत-त्रिंशतिकत्रिक-स्वच्छन्दतन्त्र -मालिनीतन्त्र प्रामाण्येन मन्त्रोदयं चक्रोदयं च व्याख्याय -

मन्त्र चक्रोदयज्ञस्तु विश्वचक्रोदयार्थवित् ।
क्षिप्रं सिद्धयेदिति प्रोक्तं श्रीमत्त्रिंशतिकेत्रिके ।।[2]इति

एवं हि मन्त्रा वीर्यवन्तो भवन्ति । मन्त्रवीर्यं च संविल्लस्तोत्रे-
"आदिमान्त्यगृहीतवर्णराश्यात्मिकाहमिति या स्वतःप्रथा।"
मन्त्रवीर्यं इत्येवं व्याख्यातम् ।
अपि च -

चक्षुरा कुब्जादीनां प्राणिनां सरितां नृणाम् ।
यो निर्देशस्तु वर्णानां तद्वीर्यं तत्र मन्त्रगम् ।।[3]इति

अपरन्च-

अर्थस्य प्रतिपत्तिर्या शब्द्या ब्राह्मरूपिणी ।
सा एव मन्त्र शक्तिस्तु विज्ञता मन्त्रसन्तती ।।[4]इति च

---

1. तन्त्रा० मन्त्रोदयाह्निके 7/2-5 श्लोकौ
2. तन्त्रा० 7/56
3. त्रिकहृदये 9-58
4. त्रिकसारे पृ० 86

त्रिकारे मन्त्रवीर्यमेव व्याकल्पयते । मन्त्रवीर्ये हि प्रबुद्धे -

"किंकरत्वं च गच्छन्ति मन्त्रा मन्त्राधिपैःसह" इति निकारदिशा "दर्शयत्यात्मसद्भावेवं मन्त्राहुतिं विना" इति वैशम्पायनपद्धत्या च मन्त्राःसाधकस्य वशिनो भवन्ति । अत एव सिद्ध योगीश्वरीमते मन्त्रवीर्यगोपनमावश्यकमिदं प्रतिपाद्यते । मन्त्रवीर्यगुप्त्यर्थमेव रहस्यमन्त्रान् बहिर्न्प्रकाशयेदिति ज्ञानोत्तरे-

"स्वमन्त्ररक्षणं यत्नात् सर्वदा कारयेत् बुधः"। इति च सिद्धामते प्रोच्यते । एवं वीर्यवत्तोपेता मन्त्रास्तन्त्रालोके देव्यायामल प्रामाण्येन महामन्त्रा इति परिभाष्यन्ते । मन्त्रवीर्ये हि प्रबुद्धे सति "पृथक् मन्त्रःपृथक्मन्त्री न सिद्ध्यति कदाचन" इति श्री कण्ठीसंहितापद्धत्या साधकमन्त्रयोर्भेदो विलुप्यते,गुरुदेवतामन्त्राणामात्मनश्चैक्यं चकास्ते । मन्त्रा आदिमान्त्य विहीनाःसिद्धा न भवन्तीति सिद्ध योगीश्वरी मत श्रीकण्ठीसंहितादिषु प्रतिपादितं वर्तते । पुस्तकाधीतमन्त्राश्च निष्फला भवन्तीति सिद्धामत प्रामाण्येन तन्त्रालोके पृ०सं०26/22-24 विस्तार्यते । एवमेव - "उच्चार्यमाणा ये मन्त्रा न मन्त्रांश्चापि तान् विदुः" इति सर्वज्ञानोत्तर पद्धत्या केवलमुच्चार्यमाणा मन्त्रा न भवन्ति । ते हि -

पुष्पेक्षोरिव मन्त्रस्य माधुर्यं हृदयस्पृशि ।
स्त्रीयमानने तिष्ठत्यक्षरोच्चार लक्षणम् ।।[2] इति

---

1. श्रीकण्ठीसंहितायाम् मन्त्र जपप्रस्तावे पृ०सं०-8
2. तन्त्रा०संविदुल्लासकर्यां 23/32

इति बिन्दुमतानुसरणं सजीवकल्पा भवन्ति । मन्त्रा हि-

"मन्त्राःस्युर्भुवि पार्थिवाः।आप्ये आप्या यावदन्ते
शिवे शिवमयाः"इति योगसंचरदिशा तेषु तेषु तत्त्वेषु भाव्य-
मानास्तन्मया भवन्तीति तेषां शिवत्वसम्पादनाय यत्नो विधेय
इति ।

तदेवं प्रभावस्य मन्त्रस्याराधनम्- "कुर्यान्मन्त्रात्मकं
कायमष्टात्रिंशत्कलात्मकम्"[1] इति किरणागमपद्धत्या साधकेन
भूतशुद्ध्यादिपद्धत्या दिव्याष्टात्रिंशत्कलात्मकं देहं सम्पाद्य विधेयम्।
सिद्ध-कुलाक्रमयोगिमन्त्रकदम्बक तन्त्रालोके सम्पूर्णं त्रिंशान्हिके
त्रिशिरोमततन्त्रिकशासन-सिद्धयोगीश्वरीमत-मालिनीमत -तन्त्र
सद्भाव-देवीयन्त्रशतिका-देव्यायामल-विज्ञान मुकुटोत्तर श्री-
सन्तानागम प्रामाण्येन लक्ष्मणगुप्त-भूतिराज-ओजराज-शम्भुनाथादि-
भिर्व्याख्यातम् एवमेव मन्त्रभूम्यां प्रवेश इत्यादयो विषयास्त्रि-
शिरोमतप्रामाण्येन तत्र विवृताः।[2]

परीक्षक प्रदर्शिता मन्त्राणामुत्तमादयो भेदाः"चण्डमन्त्रा-
स्तु मन्त्रान्ते हुंफडन्ताःसदामताः"इति हंसतन्त्रवर्णिताश्चण्डादयो-
मन्त्राश्चात्र संबद्धेषु ग्रन्थेषु समवलोकनीयाः।

आनन्द प्रभूतैर्देवि मन्त्रमाराधयेत्तु यः ।
तस्यानन्दस्तु देवेशि मन्त्रेण सह जायते ।।[3]इति

1· शैवागमे भाग। पृ०सं० 180

2· किरणागमपद्धत्यां {5/86/136 पृष्ठे}

3· स्वच्छन्दतन्त्रे 7/132/133

इत्यत्र स्वच्छन्दोद्योते नन्दिशिखाप्रामाण्येन ज्ञान-
व्याप्त्या प्राणव्याप्त्या च मन्त्राराधनमुक्तम् ।

मन्त्रजपः

तन्त्रालोके चक्रोदयप्रकरण एव- "कुर्यात् प्राणसमं जपम्"[1]
इति सिद्धयोगीश्वरीमतप्रामाण्येन योगिनीकौलग्रन्थे च समुद्धृत्य
जप विचारः प्रस्तुतः। एवमेव जप्ता मन्त्राःसिद्धा भवन्तीति
चोक्तम् । "मातामन्त्रेषु सर्वेषु मानसो जप उच्यते । उपांशु वा"[2]
इत्यत्र विवेके स्वच्छन्द प्रामाण्येन मानसःउपांशुः,शाब्द इति
त्रिविधो जपो व्याख्यातः। "अधमस्तु जपःप्रोक्तःप्राणसंख्या-
विवर्जितः"[3] इति चोक्तम् । शाब्दो जप एव निगद इति वाचिक
इति च तत्र तत्रोच्यते ।

पाञ्चरात्रीये लक्ष्मीतन्त्रेषु तु -

> वाचिकं क्षुद्रकार्येषूपांशुःसिद्धिकर्मणि ।
> मानसो मोक्ष लक्ष्मीदो ध्यानात्मा सर्वसिद्धिकृत् ।।[4]

इत्येवं जपस्य चातुर्विध्य वर्ण्यते । शैव-वैष्णव-शाक्ता-
गमेषु जपस्य योगाङ्गता वर्ण्यते । अत्र विर्णितो ध्यानात्मा
जपो योगाङ्गतयैवनेयः। तस्य विधिवत् विवरणं सात्वतसंहिताया
उपोद्घाते "सात्वतीयोयोगः"इति प्रकरणे द्रष्टव्यम्।

1• तन्त्रा० 7/40   2• तन्त्रा० 7/45

3• स्वच्छन्दतन्त्रे पृ०सं० 40   4• लक्ष्मीतन्त्रे 39/35

द्वितीयभागसंगृहीतेषु परात्रय-पौष्कर-सिद्धिनाथपाद वचनेष्वपि विविधोजपो निर्दिश्यते, तस्योत्तममध्यमाधम भेदांश्च प्रदर्श्यन्ते "जनिपालनधर्मेण जपेन"[1] इति शुभोदयवासना वचने जपस्याभिव्यक्तिः कृता। "एकस्य मन्त्रनाथस्य अन्तर्वाङ्प्योदितस्य च । यदैक्यम् तं जपं विद्धि"[2] इति जपाख्या वचने तस्य स्वरूपं प्रदर्शितम् । "शक्तौ नियोजयेन्मन्त्रं जपस्तु सफलीभवेत्"[3] इति तत्त्वरक्षाविधान वचने। "सिद्धिदं जपं कुर्यात्" इति वैशायनीवचने च तस्य विधानमुक्तम् ।

योगिनीहृदयवरिवस्यारहस्यादिषु त्रैपुरतन्त्रेषु यथा-कुलेशायामवस्थाशून्यविशुद्धभावनानुसन्धानान्तरं जप स्वरूपं व्याख्यायते । तथैव स्वच्छन्दतन्त्रे प्रणवपदैकादशिकायां शून्य समारस्य विशुद्धादिभावनामुखेनतदुपवर्णितम् । पदैकादशिका च-

अकारश्च उकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ।
अर्धचन्द्रो निरोधी च नादो नादान्त एव च ।।
शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनैकादशी स्मृता ।
उन्मना च ततो तीता तदतीतं निरामयम्[4] ।।इति

इत्थेयं तत्र वर्णिता । अत हृदयादिनादान्तपरम्, हृदयाद्युन्मनान्तम् परं निष्कलमनुच्चारयेदिति पि शैव क्रम इत्यादयो विषयाः प्रशान्तकालविषुवादिषु दैशिकव्यादीनि च शैवागम-ग्रन्थेषु विशेषतो द्रष्टव्यमिति शम् ।

----

1. मातङ्गलीययोगः श्लोकसं० 56   2. जपाख्यावचने 14/69
3. तत्त्वरक्षाविधाने 34   4.
4. स्वच्छन्दतन्त्रेप्रणवपदैकादशिकायां 4/255-256 श्लोकौ।

अथेदानीं अर्थात्मकं कालश्च निरूप्यते

यद्यपि क्रम-काल-देशादयो पर्यायत्वेऽपि न केवलं क्रमवर्णनेन देशकालयोः वर्णनं भवेत्, अनादिव्यवहारे देशकालस्यैव चिरप्रवृत्तत्वात् "कल शब्दे" इति धातु चतुष्टयस्य पञ्चधायमर्थः "क्षेपो ज्ञानं च संख्यानं गतिर्नाद इति क्रमात्" इति ।

कलति-कलते-कलयति-कलयते सर्वात्मनीति कर्तरि अच् प्रत्ययान्तः कलशब्दो निष्पद्यते । पुनः प्रज्ञादित्वादपि काल शब्दस्य निष्पत्तिः ।

केचित्तु-के=स्व स्वरूपे सुखे आसमन्तात् लाति=आदत्ते गृह्णाति प्राणि समूहमिति कालः, परमेश्वरः । कल "शब्दादेव टापि कला शब्दो निष्पद्यते । सा च कला सृष्टेरारम्भकोपकरणम् । षडध्वसु वाच्याध्वनि प्रथमतत्त्वं कला एव । तस्यैव तत्त्वभुवनादीनाविर्भावः सा च कला मायातो जाता । कलया संसारबीजभूतं तत्क्षणा नामरूपात्मकं जगदुत्पद्यते । यतो सा मायातोत्पन्ना ततः मायायामेव तस्या विकृतिर्न तु जीवेऽणौ कलातत्त्वमेव किञ्चित्कर्तृत्वदायि । कलयैव विद्या-राग-काल-नियति तत्त्वानि जायन्ते । एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वेषु तत्त्वात्मकः कालः कलातत्त्वोपन्न इति नित्य कालाद् भिन्नः ।

श्रुतौ च-

> स विश्वकृत् विश्वविदात्म योनि-
> र्ज्ञः कालकालो गुणीसर्व विद्यः ।
> प्रधान क्षेत्रज्ञ पतिर्गुणेशः,
> संसार मोक्षस्थितिबन्ध हेतुः ।।इति

पुनश्च -तन्त्रालोके (6/12 आह्निके) तन्त्रसारे (पृ045-112) च अभिनवगुप्त महोदयेन देशाध्वा कालाध्वा चेति द्विविधविध विभागमुखेन तान् वितनोति ।

> यावान् समस्त एवायमध्वा प्राणे प्रतिष्ठितः।
> द्विधा च सोऽध्वा क्रियया मूर्त्या च प्रविभज्यते[1] ।।इति

इत्येवं प्रथमं देशकालभेदेनाध्वा द्विधा विभज्यते । तत्र-क्रियया-कालाध्वा मूर्त्या-देशाध्वा भवति । यदुक्तमीश्वरप्रत्यभिज्ञायाम्-

> मूर्तिवैचित्र्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ ।
> क्रियावैचित्र्यनिर्भासात् कालक्रममपीश्वरः[2] ।।इति

कारिकामिमां तन्त्रालोककार एवं विशदयति-

> तत्र क्रियाभासनं यत् सोऽध्वा कालः उच्यते ।
> वर्ण मन्त्रपदाभिख्यमत्रान्तर्भूतमिह त्रयम् ।।
> यत्तु मूर्त्यव भासांशः स देशाध्वा निगद्यते ।
> कालातत्त्वपुराभिख्यमत्रास्ते ऽध्वत्रयं स्फुटम्[3] ।।इति

---

1. तन्त्रा0 6/21
2. ईश्वरप्रत्यभिज्ञायां 2/1/5 कारिका ।
3. तन्त्रा0 6/24-35

अपि च-

विकल्पे पि प्रत्येकं स्थूलं सूक्ष्मं परं वपुः ।
यतो स्ति तेन सर्वो ध्वा षड्विधमुच्यते ।।[1] इति

इत्यत्र कालाध्वनो देशाध्वनश्च स्थूल सूक्ष्म परत्वं निर्वर्ण्यते
यथा-

अमूर्ता या:सर्वगत्वान्निष्क्रियायाश्च संविद:।
मूर्तिक्रिया साधनं यत् स ध्वाध्वा षडेशिनु:[2] ।।
अध्वाक्रमेण यासव्ये पदे सम्प्राप्तिकारणम् ।।इति

इति च तत्वाध्व पद निरुक्ति:प्रदर्शिता:।

अत्र- पदानिमन्त्रारत्थानि मन्त्रा वर्णैक विग्रहा:।
वर्णा: स्व निष्ठा इत्येषां स्थूलसूक्ष्मपरात्मता ।।[3]

इति वचनानुसारं पदमन्त्रवर्णानां स्थूलसूक्ष्मपरत्वम् व्याख्यातम्।

तत्र कालाध्वा सर्वं प्राणे प्रतिष्ठित:। अयं च काल-
स्तत्त्वाध्वस्थितात् कालाद्भिद्यते । तथ्था-

एव कालोऽपि देवस्य विश्वाभासन कारिणी ।
क्रिया शक्ति:समस्तानां तत्त्वानां च परं वपु:।।[4] इति

1• तन्त्रा॰ 6/36

2• " 6/29-30

3• विज्ञानभैरव= 4/95

4• तन्त्रा॰ 6/38

अत एवाह महताप्रबन्धेन प्राणापानादिषु पञ्चसु प्राणेषु कालस्थितिं निर्वर्ण्य-

प्राणचारे च यो वर्णपदमन्त्रोदयः स्थितः ।
तत्त्वतो यत्नजः सूक्ष्मः परः स्थूलः स कथ्यते[1] ॥ इति

इत्यादिना षष्ठे तन्त्रे चान्हिके वर्णपदमन्त्राणामुदयः सभेदोपभेदो वर्णितो भिनवगुप्तेन ।

वस्तुषु तत्त्वेषु वर्गशो यदनुगामि रूपं तत्कला, एकरूप-कलना सहिष्णुत्वात् । तथा पृथिव्यां निवृत्तिः निवर्तते यत-स्तत्त्ववर्ग इति जलादिप्रधानान्ते वर्गे प्रतिष्ठा कारणतया प्या-यनपूरणकारित्वात् । पुमादिमायान्ते विद्या, वेद्यतिरोभावे संविदाधिक्यात् । शुद्धविद्यादिशक्त्यन्ते शान्ता, कञ्चुकतरङ्गोपशमात् । एतदेवाण्डचतुष्टयं पार्थिव-प्राकृत-मायीय-शाक्ताभिधम् । पृथिव्यादिशक्तीनामवस्थानेन शक्तितत्त्वं यावत् परस्पर्शो विद्यते, स्पर्शश्च च व्याप्तिपरत्वमिति तावति सुखस्पर्शत्वम् । शिवतत्त्वे शान्त्यतीता, तस्योपदेशभावनावादौ कल्पमानत्वात् । स्वतन्त्रं तु परं तत्त्वम्, तत्रापि यदप्रमेयं तत्कलातीतम् ।

एवं च निवृत्तिः प्रतिष्ठा, विद्या, शान्तिः, शान्त्यतीता चेति पञ्चकला भवन्ति । इमाः कलाः अत्र पठिता विद्याकला च तत्त्वान्तःपातिन्या कलया विद्यया च भिन्नाः सन्ति, विद्या-कलायां हि पुमादिमायान्तानां तत्त्वानां विलयो भवति पर हि विद्यातत्त्वं कलातत्त्वं चान्तर्भूते स्तः । एताभ्यो शुद्धाभ्यः

---

1. तन्त्रा० 6/216

पञ्चकलाभ्यः सकलानां तत्त्वानां भुवनानां चोत्पत्तिर्भवति, तत्रैव च तानि विलीयन्ते । "कलास्ता बिन्दुपूरत्वः"[1] इति तु रत्नत्रये वर्ण्यते ।

अपि च शिवसूत्रे-

मायाकालौ नियतिःकला च विद्या भिन्नावकुञ्चपुरुषः ।
कॢप्तानि सप्तधैवं शुद्धाशुद्धानि तत्त्वानि[2] ।।इति

तत्र मायातत्त्वं पाशप्रकरणे प्रक्रान्ता मायैव । सैषा नानाविध-शक्तिमयी माया प्रथमं कालतत्त्वं जनयति । तच्च भाविभवद्भूतमयं जगत् कलयतीति काल इत्युच्यते । शिवशक्तिकर्ममायात्मक चतुष्कजन्यकाल इति तत्र कुमारो भणति । तदनुमायातःकला निष्पद्यते । पशूनामणवं मलमेकस्मिन् प्रदेशे संकुचय्य तेषां कर्तृशक्तिं व्यक्तीकरोतीति सा कला प्रोच्यते । कालेन नियत्या च सहितेयं कला भूततत्त्वपर्यन्तं जगत् कलयति। सेयं कलाभिव्यक्त-कर्तृशक्तेःपुरुषस्य विषयानुभवार्थं विद्यातत्त्वं जनयति । यथा-

तत्त्वैरेभिःकलितो भोक्तृत्वदशां यदा पशुर्नीतः।
पुंस्त्वाख्यतां तदा यं लभते तत्त्वेषु गणनां च[3] ।।इति

इत्थं बहुधैव कलाया विवेचनमिति दिक् ।

1• तन्त्रा० 6/216

2• रत्नत्रये -पुष्कलागमसंग्रहे -85 श्लोकः।

3• पुष्कलागम संग्रहे -41 श्लोकः।

4• " " 48 श्लोकः।

"तत्त्वाध्वा "निरूपणम्

पति-पशु-पाश-पद्धत्या पूर्वं तत्त्वानि विवेचितानि। अधुना षट्त्रिंशत् तत्त्वपद्धत्या तानि व्याख्यायन्ते ।

"प्रकृतिप्रकृतिरूपभेदानुगतं रूपं तत् तत्त्वम्, "इति तल्लक्षणमुच्यते तन्त्रसारे-

स्वस्मिन् कार्ये च धर्मौघे यदापि स्वसदृग्गुणे ।
आस्ते सामान्यकल्पेन तननात् व्याप्तिभावतः।।
तत् तत्त्वं क्रमशः पृथिवी प्रधानं पुंस्कादयः[2]।।इति

मतङ्गपारमेश्वरे च-

तत्त्वं यद् वस्तुरूपं स्यात् स्वधर्मप्रकटात्मकम् ।
तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं स्फुटमाम्नाय दर्शनात् ।।
यदच्युतं स्वकाद् वृत्ताद् ततं चात्मवशं जगत् ।
तत अन्येन वा न स्यात् तत् तत्त्वं तत्त्वमन्ततो[3]।।इति

इत्थं तत्त्वलक्षणं वर्णितम् ।

तत्त्वप्रकाशे पि-

आप्रलयं यत् तिष्ठति सर्वेषां भोगदायि भूतानाम् ।
तत् तत्त्वमिति प्रोक्तं न शरीर घटादि तत्त्वम् तः[4]।।इति

---

1. सूक्ष्मागम संग्रहे -पृ०सं० 69
2. तन्त्रसारे 9/4-5
3. मतङ्गपारमेश्वरे 5/3-4
4. तत्त्वप्रकाशे 73 श्लोकः।

परमार्थटीकायां योगराजेन -

"तनोति महं तन्वादि च यत् तत्त्वम्, तन्मात्र तदात्मकं तस्य भाव इति वा तत्त्वम्"[1] इत्येवं तत्त्वपदस्य त्रिविधा व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । गुरुदेवाचार्येणापि-

ततत्वात् सन्ततत्वाच्च तत्त्वानीति ततो विदुः ।
ततत्वं देशतो व्याप्तिः सन्ततत्वं च कालतः ॥
तथाहि योजनव्याप्ति तत्त्वमा प्रलयात् स्थितम् ।
अन्यथा घटकुम्भादिरपि तत्त्वं प्रसज्यते[2] ॥ इति

इत्येवं तत्त्वलक्षणमुक्तम्-

परतत्त्वम्-

षट्त्रिंशत् तत्त्वात्मकं जगत् । तत्र च शिवतत्त्वमप्यन्तर्भूतं । तदतीतं परतत्त्वमित्यत्र प्रायः सर्वे- तन्त्रागमसम्प्रदायाः समानाभिप्राया दृश्यन्ते । तथाहि -

भारूपं परिपूर्णं स्वात्मनि विश्रान्तितो महानन्दम्।
इच्छा संवित्करणैर्निर्भरितमनन्तशक्ति परिपूर्णम् ॥
सर्व विकल्प विहीनं शुद्धं शान्तं लयोदयविहीनम् ।
यत् परतत्त्वं तस्मिन् विभाति षट्त्रिंशदात्मजगत्।।[3]

इत्येवं परमार्थसारे परतत्त्वस्वरूपं वर्ण्यते ।

1· तुल्यागमसंग्रहे -पृ०सं० 3।

2· गुरुदेवाचार्यः

तथा च- "अनाश्रितादि भूम्यन्ता भूमिका प्रतिपद्यते"[1] इति ।
इत्येवं पर्यन्तपञ्चाशिकायाम् लिखितमस्ति ।

"शिवादिक्षित्यन्तात्म षट्त्रिंशत्तत्त्वकं जगत्[2] ।।

इति च शाम्भवी दीपिकायाम् उच्यते ।

तदिदं परतत्त्वं तत्त्वातीत मिति, शून्यमिति, अद्वयमिति, परशिव इति, निरञ्जन इति, भैरव इति च नामभिस्तत्र-तत्र प्रसिद्धयति।

तथा- "मायातीतात्मा परम्" इति ज्ञानागुप्तशास्त्रवचने ।
तत्त्वं यतो भवेत् यत् कारणमापूरकं च तत्त्वस्य ।
कथिता व्यवस्थितिर्या भिन्नाभिन्नाभेव तत्त्वानाम्[3] ।।इति

इति तत्त्वप्रकाश वचने च तत्त्वातीतं परतत्त्वं कथ्यते ।

स्वतन्त्रं परिपूर्णं च शिवाख्यं शून्यधामतत् ।
तत्त्वानि यत्र लीयन्ते यस्मात् समुदयन्ति च ।।

इति शिवार्कदीपिकायाम् उच्यते ।

"निरालम्बो निराकार:शून्यभूत:स्वयंशिव: "इति अनुत्तरभट्टारके ।

"शिवतत्त्वं कथं शून्यम्----शिव:शून्य: "इतिकिरणागमे।

---

*• षडुमारथसारे 10-11 श्लोकौ ।

1• पर्यन्तपञ्चाशिका- 6 श्लोक:

2• शाम्भवीदीपिकायां पृ०सं० 64

3• तत्त्वप्रकाशे – 74 श्लोक:।

"शून्य निर्भास:शिव: "इति वीरयामले
"अशून्यं शून्य कल्पं च शाम्भवं तत्त्वं"इति संविदुल्लासे ।
"विश्वात्मा विश्वोत्तीर्णं चाहमिति तत्त्वं व्यातन्यते"
इति विमर्शदीपिकायाम् ।

"तत्त्वातीत:पर:शिव: "इति वातुलोत्तरे ।
"शान्त्यतीतं परं तत्त्वम्"इति मतङ्गे ।
"शान्त्यतीत:पर:शिव: "इति स्वायम्भुववचने ।

शिवस्तु परं तत्त्वात्मातीतो निरञ्जन: ।
सर्वज्ञ: सर्वग: शान्त:सर्वात्मा सर्वतोमुख:।।इति

"परातीतो निरंजन:"इति चिन्त्यागमे ।
"निराधारमिदं स्थानं महादेवो निरंजन:"।इत्युत्तरभट्टारक
"क्रियते चार्चिते तेजस्तज्ज्योति भैरवात्मकम्"इति
इतिहासरहस्ये ।
"अतीतत्वात् कुलेशानि भैरवो गीयते श्रुति"इति लक्ष्मी
कौलार्णवे ।
"अकुलो कुलेश्वरो ध्यान भैरव:"इति त्रिशिरोमते च ।
तदिदं "परतत्त्वानिर्देश्य:शिव"इति नन्दिशिखायाम्", भगवानुपास्येति
इति पञ्चरात्र श्रुतौ ।

---

1. त्रिकसारे -11/14

अतो शिवात्मको नाथः स एव च महार्थात्मा "इत्यादुक्तोदये ।

"भगवान वासुदेव इति "जाबालिसूत्रेषु ।

"विष्णु-शिव-बुद्धादि रूपतया भगवानेक एवेति "इति वामन-संहितायाम् ।

"विष्णुरिति च "संकर्षणसूत्रेषु वर्ण्यते ।

"रामस्य सकलविश्वावभासनक्षोऽपरः परमात्मा[1] "इति तन्त्रालोके।

तदेतस्य परतत्त्वस्य सच्चिदानन्दघनस्वरूप वस्तु-

"प्रकाशमानता भातीव यद्भूतिस्तत्तदेव हि "इति सिद्धसन्तान वचने।

यश्चित् तत्त्वैव सा प्रोक्ता तत्त्वैव विमृश्यते ।

यत्र चित्तत्त्वयोर्व्याप्तिस्तत्रानन्दो विराजते ।।

यत्रानन्दो भवेद् भावे तत्र चित्तत्त्वयोः स्थितिः ।। इति
रसान्वयोक्त्या च प्रभाषते ।

तस्मादेव परतत्त्वात् षट्त्रिंशत् तत्त्वात्मकस्य जगतः प्रादुर्भावो भवतीति तान्त्रिका व्याख्यायन्ते । एतेषु पञ्चतत्त्वानि शुद्धानि, सप्त शुद्धाशुद्धानि शिष्टानि चाशुद्धानीति शास्त्रेषु वर्ण्यते । तदनुसारमेवात्र "क्षुत्क्षोणीपन्नेवो सो शिवाय गमनं प्रति "इति स्वायम्भुवपद्धत्या तत्त्व-संग्रहे क्षुत्क्षोण=पृथिव्याः शिवान्तं यावद् तत्त्वानि=शिवादि पृथि-व्यन्तानि तानि विनिर्दिश्यन्ते । इत्येवं षडध्वेषु तत्त्वाध्वा विधिवत् विवेचितः संजातः ।

---

1. तन्त्रालोके - 1-86

अथ भुवनाध्वा निरूप्यते

भवन्त्यस्मादिति भुवनमिति व्युत्पत्त्या भुवनशब्दो जगत्पर्यायः। शैवागमेषु 224 संख्याकानि भुवनानि पठ्यन्ते। तानि च यथा यथं पृथिव्यादि शिवान्तेषु तत्त्वेषु स्थितानि। तेषां प्रमाणतन्त्रसारे संक्षेपेणैवं वर्ण्यते। तत्र -

पृथिवीतत्त्वं शतकोटि प्रविस्तीर्णं ब्रह्माण्डगोलकरूपम्। तस्यान्तः कालाग्निर्नरकाः पातालानि पृथिवी स्वर्गो यावद् ब्रह्मलोक इति। ब्रह्माण्डबाह्ये रुद्राणां शतम्। न च ब्रह्माण्डानां संख्या विद्यते। ततो धरातत्त्वाद् दशगुणं जलतत्त्वम्। तत उत्तरोत्तरं दशगुणमहङ्कारान्तम्। तद्यथा - जलं तेजो वायुर्नभस्तन्मात्रपञ्चकमेकादशगर्भो अहङ्कारश्चेति। अहङ्काराद्दशगुणं - बुद्धितत्त्वम्। ततः सहस्रधा प्रकृतितत्त्वम्। एतावत् प्रकृत्यण्डम्। तच्च ब्रह्माण्डवदसंख्यम्। प्रकृतितत्त्वात् पुरुषतत्त्वं च दशलक्षधा। पुरुषान्नियतिर्लक्षधा। नियतेरुत्तरोत्तरं दशलक्षधा कलातत्त्वान्तम्। तद्यथा- नियतिः, रागः, अशुद्धविद्या, कालः, कला चेति। कलातत्त्वाद् कोटिधा माया। एतावद् मायाण्डम्। मायातत्त्वात् शुद्धविद्या दशकोटिगुणिता। विद्यातत्त्वादीश्वरतत्त्वं शतकोटिधा। ईश्वरतत्त्वात् सादाख्यं सहस्रकोटिधा। सादाख्याद् वृन्दगुणितं शक्तितत्त्वम्। इति शक्त्यण्डम्। सा शक्तिर्व्याप्य यतो विश्वमध्वानमन्तर्बहिरास्ते तस्माद् व्यापिनी। एवमेतान्युत्तरोत्तरमावरणतया वर्तमानानि तत्त्वान्युत्तरं व्यापकं पूर्वं व्याप्यमिति स्थित्या वर्तन्ते।

यावच्छेषशिवतत्त्वान्तो ऽध्वा शिवतत्त्वेन व्याप्तः। शिवतत्त्वं पुनरशेषं सर्वाध्वोत्तीर्णं सर्वाध्वव्यापकं च [1]।

तत्र पृथिवीतत्त्वे वर्तमानानां 108 भुवनानां नामानि गुरुदेवपद्धति प्रामाण्येन कुमारेण तत्त्वप्रकाशटीकायां परिगणितानि । अवशिष्टानां नामानि च सारणीमुखेन प्रदर्शितानि । शैव सिद्धान्तागमेषु विस्तरेण भुवनविचारः प्रदर्श्यते । वर्तते च वैशद्यम् । स्वच्छन्दतन्त्रे दशमे च पटले, तन्त्रालोके चाष्टमाह्निके स्वच्छन्दोद्योततन्त्रालोक विवेकयोश्च नानाग्रन्थग्रन्थकार प्रामाण्येन भुवनाध्वा विचारितः इति दिक् ।

---

1. तन्त्रसारे -पृ०सं० 64-65

अथ षडध्व शुद्धि:

"षड्विध:स्वध्व:शुद्धौ शुद्धिं सो ऽध्वा धिगच्छति"।[1] इत्येवं प्रकरणमिदमारभ्यते तन्त्रालोके । तत्र का नामेयं शुद्धिरिति जिज्ञासायाम् -

> शोधनं बहुधा तत्तद् भोगप्राप्त्येकतानता ।
> तदाधिपत्यं तत्त्यागस्तत्क्षेपात्मस्ववेदनम्।।
> तल्लीनता तन्निरास:सर्वं चैतत् क्रमाक्रमात् ।।[2] इति

इत्येवं शुद्धिपदं तत्र व्याख्यातम् । स्वच्छन्दतन्त्र प्रामाण्येन विवेककारेण समुपस्थापितस्तस्यार्थस्तत्रैव द्रष्टव्य:। अत्र सिद्धान्त-वामदक्षिणसिद्धानामकमालिन्यादिषु वर्णितानां मन्त्राणां शोधकत्व-मध्वनां शोध्यत्वं चोपपाद्य सर्वत्र शिवाभेदे वागके ऽपि स्वातन्त्र्या-च्छोध्य-शोधक भावो यं प्रतिबिम्बस्वरूपेण परमेश्वरे प्रतिभासते, न तु वाङ्मतयास्य काचिद्वास्तविकी स्थितिरिति समाधीयते । एवं च सर्वो ऽप्यध्वा संविदारभ्यानवन इति विभावनमेव तच्छोधनमिति ज्ञेयम् ।

सर्वो ऽध्वा यथा संविदि संस्थितस्तथैव तद् द्वारा तत:शून्यधी-प्राणनाडी चक्रानुचक्रेषु बहिरपि लिङ्गमूर्तिबिम्बस्थण्डिलादिषु समस्त-व्यस्तरूपेण क्रमाक्रमरूपेण समवतिष्ठत इति तत्रैव वर्ण्यते । तथा च-

---

1. तन्त्रालोके 11/83
2. " 11/85-86

अध्वासमस्त एवायं चिन्मात्रे सम्प्रतिष्ठितः।
यत्तत्र नहि विश्रान्तं तन्नभःकुसुमायते ।।
संविद् द्वारेण तत्सृष्टे शून्ये धियि मरुत्सु च ।
नाडी चक्रानुचक्रेषु बहिर्देहे च संस्थितिः ।।इति[1]

आ संविद् तत्त्वता बाह्यं देह सो यावध्वा व्यवस्थितः, स तत्र कल्पितं स्वं रूपं स्वातन्त्र्येण भासयति । एवं च साधकेन विश्वाध्वसम्पूर्णं देशकालमयस्पन्दात्मकं स्वशरीरं विलोकनीयम् ।एवमेव घट-पट-लिङ्ग-स्थण्डिलादिष्वपि सर्वत्र तन्मयता भावनीया । इदं विभावनमेवात्र अध्व विलापनं, षडध्वशुद्धिरित्युच्यते । तथाहि -

ज्ञात्वा समस्तमध्वानं तदीयेषु विलापयेत् ।[2]
तान् देहप्राणधी चक्रे पूर्ववद् गालयेद् क्रमात्।।इति

अपि च-

तत्समस्तं स्वसंवित्तौ सा संविद् भैरवात्मिका[3] ।
उपास्यमाना संसारसागर प्रलयानलः ।।इति

तथाच -

संविदेकात्मतानीत भूतभाव पुरादिकः।
अव्यवच्छिन्न संवित्तिर्भैरवः परमेश्वरः।।
श्रीदेव्यायामले प्रोक्तं षट् त्रिंशत् तत्त्वसुन्दरम् ।
अध्वानां षड्विधं ध्यायन् सद्यः शिवमयोभवेत्।।इति[4]

---

1. तन्त्रालोके 8/2-4
2. " 8/7
3. " 8/8
4. " 8/15-17

तन्त्रालोक प्रदर्शित:शोध्यशोधकभाव:स्वच्छन्दद्योते श्रीक्षेमराजेनैवं विवृत:- "परमेश्वर:चिदानन्दघन:स्वतन्त्रभट्टारक उन्मनाख्यया स्वस्वातन्त्र्यशक्त्या शून्यादिक्षित्यन्तमनन्तं वाच्य-वाचकरूपं स्वभित्तौ स्वानधिकमप्यधिकमिव युगपदवभासयति । तत्र वाचकं ग्राहकभागावस्थितं परसूक्ष्मस्थूलभेदेन वर्णमन्त्रपदात्मकं त्रिधा । वाच्यमपि ग्राह्यभागाभिनिविष्टं कला तत्त्व भुवनात्मकम्। वर्णास्यभेदविमर्शसारा:किंचित्स्थौल्येन भेदाभेदविमर्शनात्मकमन्त्ररूपतामाश्रित्य, ततो पि स्थौल्येन भेदविमर्शात्मकतया भान्ति । एवं वाच्यरूपा परमेश्वरी कलाख्या शक्तिरुत्तरोत्तर वैशिष्ट्येन तत्त्वभुवनात्मतां गृह्णाति । वस्तुतश्चैषा सैव पारमेश्वरी शक्ति त:स्फुरति। तथापि च स्वातन्त्र्यात् दर्पणनगरवद् क्रममप्यादर्शयति । क्रमे पि च पूर्वं पूर्वमुत्तरत्र व्यापकतया स्थितं मृदा इव घटादौ उत्तरमुत्तरं तु पूर्वत्रशक्त्यात्मना स्थितं वृक्ष इव स्वबीज इति सर्वं सर्वात्मकमेव ।।"[1] अतएव षन्वतत्त्वदीक्षायामनाश्रिततत्त्वपर्यन्ता भूतव्याप्ति:प्रदर्श्यते ।

एवं वैक्वो पि प्रयाताभावो वा वस्तुत:षडध्वस्फार-रूपपारमेश शक्तिमया चिदानन्तपरामर्शसाराहन्ताविश्रान्तिसततत्त्व: परमेश्वररूप एव । तथात्वा परिज्ञानात्तु तन्मायाशक्तिकृतादपूर्णमन्य:, शब्दराशिकलाविलुप्तविभवत्वात् वर्णादिभि:कलादिभिश्च तात्त्वक स्वरूपेणा स्फुरद्भि:प्रत्ययोद्भवक्रमेण देहादौ ग्राहिता हं भावो विषयमात्रासु ग्राहितभोक्तृताभिमानश्च शैवर्यादिचक्रचतुष्टयस्य भोग्यतां प्राप्तो बद्ध:पशु:सम्पन्न:। तस्य पशुभावशमनाय पारमेश्वरी अनुग्राहिका शक्ति:शिवाभिन्नाचार्यहृदये पारमार्थिकेन स्वरूपेण स्फुरन्ती शिष्यस्य

1• स्वच्छन्दद्योते- 4/97

सर्वमध्वानम् ।संकोचकत्वशमनेनासंकुचितस्वभावशक्तिसारतया स्फा-रयन्ती शोधयति दीक्षा ज्ञानादि योगेन । अतएवागमाचार्यस्फारसारा मन्त्रादय:शोधका:परवात्माभिनिविष्टाशोध्या इति । इति शोध्य-शोधकभावे पि न काचिदनुपपत्तिरिति ।

सिद्धान्तागमसम्मता षडध्वप्रक्रिया महेश्वरानन्देनैवं प्रदर्शिता- "अध्वानो हि षडित्यागमेषु प्रसिद्धम् । ते च वर्णा-पदानि मन्त्रा:-कला:- तत्त्वानि-भुवनानीत्याख्यायन्ते । तत्र वर्णा: पञ्चाशत् लोकप्रसिद्धा:। पदान्यानन्त्ये पि व्योमव्याप्यादिमन्त्र-मर्यादयैकाशीति:। मन्त्राश्च तद्वदानन्त्ये पि ब्रह्मपञ्चकमङ्गषट्कं चेति संकोच दृष्ट्या एकादश । कलानिवृत्त्यादय:पञ्च । तत्त्वानि षट्त्रिंशत। भुवनानि च कालाग्निरुद्रादीन्यनाश्रितान्तानि चतुर्विंश-त्यधिकमुशतद्वयं एतदखिलमपि कलापञ्चकेन क्रोडीक्रियन्ते । तथाहि-

निवृत्तिकलायां क्षकार एकोवर्ण:,अष्टाविंशतिपदानि ।हृदयसद्योजातौ मन्त्रौ,पृथिवीतत्त्वमेकम्,कालाग्निरुद्रादीनि भद्रकाल्यन्तान्यष्टो-त्तरशतं भुवनानि ।प्रतिष्ठायां तादयष्टान्तावर्णास्त्रयोविंशति: , एकविंशति:पदानि,शिरोवामदेवौमन्त्रौ आप्तत्त्वादीनि प्रकृत्यन्तानि त्रयोविंशतितत्त्वानि,अमरेशादीनि श्रीकण्ठान्तानि च षट्पञ्चाशत् भुवनानि । विद्यायां जादिघान्ता:सप्तवर्णा:,विंशति:पदानि, शिखा घोरश्चेति मन्त्रद्वयम् । पुरुष प्रभृतिनि मायापर्यान्ता सप्त-तत्त्वानि ,भीमादीन्यङ्गुष्ठमात्रान्तानि च सप्तविंशतिर्भुवनानि । शान्तौ तु गखकास्त्रयो वर्णा:,पदान्येकादश,कवचतत्पुरुषौ मन्त्रौ,

शुद्धविद्येश्वरसदाशिवास्त्रीणि तत्त्वानि । वामादिसदाशिवान्त-मष्टादशभुवनानि । शान्त्यतीतायां च वर्णाः षोडशस्वराः, पदमेकम्। ईशानो मेऽस्त्वशिवमिति मन्त्रद्वयम्, शिवतत्त्वमेकं षःशक्तिस्वभाव त्वात्त्याज्यते, निवृत्त्यादीन्यनाश्रितान्तानि पञ्चदश भुवनानीति । एतच्च सिद्धान्तादितन्त्रेषु अत्यन्तं विस्तरेणोपपादितमिति "[1] तत्रैव द्रष्टव्यम् । पाञ्चरात्रसंमता षडध्वशोधन प्रक्रिया सात्वतसंहिताया उपोद्घाते चापि वर्तते । तथा- "एतस्मिन् अध्वषट्के भुवनाध्वः पदाध्वनि स्थितस्य सुषुप्त्यादिपदत्रिकस्य च हेयत्वम्, तुर्यपदस्य मन्त्रा-ध्वादीनां चतुर्णां चोपादेयत्वं ज्ञेयम् । अत्रापि व्यपेक्षाभेदेन हेयता उपादेयता च प्रवर्तते । मुमुक्षोः शुद्धाः सन्तो नपेक्षायामुपेया अपि हेयपक्षा-न्तर्गता भवन्ति[2] ।"

"अध्वपञ्चकं पाशः" इति पाठान्तरं व्याकुर्वता कुमारेण तत्त्वप्रकाश तात्पर्यदीपिकाकारेण कालाध्वन उपादेयत्वमन्येषां च हेयत्वं महेश्वरा-नन्दोक्त पद्धत्या व्यावर्णितम् ।

"षडध्वानां शब्दार्थोभयात्मकत्वं व्याकुर्वद्भिश्च भुवनाध्वनस्त-त्त्वाध्वनि, तत्त्वाध्वनश्च कलाध्वनि लयो भाव्यते । एवमेव मन्त्राध्वनः पदाध्वनि, पदाध्वनश्च वर्णाध्वनि लयो भवति, तदनुक्रमेण वर्णानां यथायथं पञ्चकलासु"[3]।

अन्ये च अर्थरत्नावलीकारादयः- "कलानां वर्णाध्वन्यन्तर्भावं प्रदर्शयन्ति। वर्णपारम्पर्यवादिनां मते अनुत्तरस्याकारस्य कलायारम्भवादिनां मते च शान्त्यतीतायाः कलायाः परिशेषो भाव्यते"[4] इति दिक्।

---

1. महेश्वरानन्दकृत "सिद्धान्तागमे" पृ०सं०69
2. सात्वतसंहितायाम् " 69
3. स्वच्छन्दतन्त्रे " 199
4. अर्थरत्नावल्यां " 208

"शिवपुराणस्येहलोक-परलोक साधनक्षमता"

स्वरूपविवेचनम्:- शिवपुराणस्योमासंहितायां लिखित-मस्ति यद् यस्य पुराणस्य पूर्वोत्तरखण्डे भगवत:शिवस्य पावनं चरित्रं विविधै:प्रकारै:वर्णितमस्ति तद् पुराणं पुराणमर्मज्ञा विद्वान्स: चतुर्थं शिवमहापुराणम् कथयन्ति -

उक्तं च- यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतद् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ।।[1] इति

वस्तुत:शिवपुराणं हि सप्तसु संहितासु विभक्तमस्ति।

यथा-

1• विद्येश्वर संहिता
2• रुद्रसंहिता
3• शतरुद्रसंहिता
4• कोटिरुद्रसंहिता
5• उमासंहिता
6•कैलाससंहिता
7• वायवीय संहिता च ।

तत्रापि द्वितीयायां रुद्रसंहितायां {क} सृष्टिखण्ड {ख} सतीखण्ड {ग} पार्वतीखण्ड {घ} कुमारखण्ड {ङ} युद्धखण्ड। इत्येवं पञ्चखण्डानि सन्ति ।

सप्तम्यां वायवीयसंहितायाम् अपि द्वौ भागौ स्त: पूर्वार्द्धमुत्तरार्द्धञ्चेति । सप्तसु संहितासु क्रमश:अध्यायसंख्या निर्धारिता: सन्ति । तद्यथा-

---

1• शि०पु०उमासं० अ० 44/125 श्लोक:।

1•	विद्येश्वर संहितायाम्	25 अध्याया:
2•	रुद्र संहिताया:सृष्टिखण्डे	20 अध्याया:
3•	" " सतीखण्डे	43 अध्याया:
4•	" " पार्वतीखण्डे	54 अध्याया:
	" " कुमारखण्डे	20 अध्याया:
	" " युद्धखण्डे	59 अध्याया:
	सम्मिलिते	197 अध्याया:
3•	शतरुद्रसंहितायाम्	42 अध्याया:
4•	कोटिरुद्र संहितायाम्	43 अध्याया:
5•	उमा संहितायाम्	51 अध्याया:
6•	कैलास संहितायाम्	21 अध्याया:
7•	वायवीयसंहिताया:पूर्वार्द्धे	35 अध्याया:
	" " उत्तरार्द्धे	41 अध्याया:

एवम् सङ्•कलनया 457 अध्याया:सन्ति ।

शिवपुराणस्य वायवीयसंहिताया: पूर्वार्द्धे द्वादशसंहितात्मकस्य अपरस्यैकस्य शिवपुराणस्यापि संकेतो विद्यते । यत्र लक्ष संख्याक:श्लोकानां विवेचनमस्ति । तद्यथा-

तत्र शैवं तुरीयं यच्छार्वं सर्वार्थसाधकम् ।
ग्रन्थो लक्ष प्रमाणं यद् व्यस्तं द्वादशसंहितम् ।।
विद्येश्वरं तथा रौद्रं वैनायकमनुत्तमम् ।
औमं मातृपुराणं तु रुद्रैकादशकं तथा ।।

कैलास शतरुद्रं च कोटिरुद्राख्यमेव च ।
सहस्रकोटि रुद्राख्यं वायवीयमतःपरम् ॥
धर्म संज्ञं पुराणं चेत्येवं द्वादशसंहिता ॥[1] इति

विभाजनम्-

1• विद्येश्वरसंहिता 2• रुद्रसंहिता 3• विनायक संहिता
4• उमासंहिता 5• मातृसंहिता 6• पुराणसंहिता • 7, एकादशरुद्रसंहिता
8• कैलास संहिता 9• शतरुद्र संहिता 10• कोटिरुद्रसंहिता
11• सहस्रकोटिरुद्र संहिता 12• वायवीय संहिताश्चेति ।

किन्तु साम्प्रतं द्वादशसंहितात्मकं शिवपुराणं नोपलभ्यते, परं भगवता व्यासदेवेन तदेव संक्षिप्तीकृत्य सप्तसंहितात्मकं चतुर्विंशति सहस्रश्लोकं 457 अध्यायात्मकं चतुर्थं शिवपुराणं तूपलभ्यत एव । तदुक्तं-

व्यासेन तत्तु संक्षिप्तं चतुर्विंशत्सहस्रकम् ।
शैवं तत्र पुराणं वै चतुर्थं सप्तसंहितम् ॥[2] इति

शिवपुराणे सर्वाभीष्टफलप्रदायकानां देवानां देवीनाञ्च लीलामय्यो गाथाःगीताःसन्ति । तपःपूतान्तःकरणानामृषीणां मुनीनामाख्यानोपाख्यानानि प्रोक्तानि ।प्रख्यातकीर्तीनां प्रजापालकानाम् धार्मिकाणामुदारात्मनां पुण्यश्लोकानां राज्ञां समुज्ज्वलानि जीवनचरितानि च वर्णितानि सन्ति । एवं च तत्र इतिहासः, काव्यं कला, राजनीतिः, अध्यात्मज्ञानं, व्यवहारज्ञानं, सर्वविद्याविद्याश्च वर्णिताःवर्तन्ते । शिवपुराणद्वारा साधारणजनानारभ्य बलवान्

1• शि० पु० 7/1/45-50-53 श्लोकाः ।
2• " 7/1/1/58 श्लोकाः ।

यावत् सर्वेषां जनानां भक्त्यानुसारि सर्वविधलाभो भवितुमर्हति । शिवपुराणे वर्णितं तत्त्वज्ञानं सातिशयं सुगमन्वास्ते ।ओज-माधुर्य-प्रसादगुणाश्च सर्वत्र परिपूर्णा स्ति । बहुशः पठितेष्वपि पुराणग्रन्थेषु [शिवपुराणे] पाठकानां पुनःपुनःपुराणपाठे भिरुचिवर्द्धत एव न तेषां चित्ते कदाचिदपि तमात्कविर्जायते ।

किन्च-चिन्ताशीलैःपाठकैरेतन्निर्विवादम् मन्यते यत् अन्य-पुराणानां एकवारं,द्विवारं वाबहुशोऽध्ययनेन पुनस्तान् पठितुं पाठकानां चित्तं विरसं जायते । किन्तु न ज्ञायते शिवपुराणे कीदृगलौकिकत्वं निहितमस्ति यद् यावद्वारं अस्य पाठो विधीयते,तावदेवाधिक तरमस्य माधुर्यमेवमानं पाठकानां मनांसि मोहयत्येव । पर सहस्रवर्षे भ्यो पि कालेभ्यो जना पुराणपाठं प्रकुर्वते,एकव्यक्तिरपि बहुवारं पुराणमधीते,शृणोति च परं तेषां हृदये नूतनत्वं अनुदिनं वर्दते एव । सदा पल्लविता कल्पलतेव प्राचीना पिपुराणग्रन्थमाला नवीनेवानुभूयते। सनातन धर्मस्य श्रुतिःस्मृतिःपुराणमिति त्रीणि प्रमाणिकानि शास्त्राणि समाम्नायन्ते ।

यदि बालवृन्दं शिवपुराणं पठेद्,तदातस्य सौजन्यवृद्धिपुरःसरं भाविजीवनस्यपुण्यमये मार्गे नूनं प्रवृत्तिरुत्सरेद् । यदि युवानो वृद्धा वा पुराणस्य स्वाध्यायं विदधीत् तदा तेषां कर्तव्यनिष्ठा विवर्द्धेत । पुराणपाठ प्रभावात् स्त्रीणां हृदयेषु गृहिणीधर्मस्योदयोभवेत्, पातिव्रत्यस्य धर्मस्य च मूलं दृढमुपजायते ।

अपि च- प्राचीना अर्वाचीना वा सामाजिक विज्ञानस्य सर्वे मूलसिद्धान्ताः शिवपुराणे स गौरवं गुम्फिता विद्यन्ते । आदर्श-समाजव्यवस्थाया विवेचनं पुराणसाहित्यादन्यत्र दुर्लभमस्ति । सर्वज्ञान-मयानां वेदानां भाष्यमयत्वात् पुराणस्य आध्यात्मिकैः ज्ञानैः परि-पूर्णमस्ति ।

त्रिकालदर्शिभिः महर्षिभिः सांसारिक दुःखान्यवलोक्य मुक्ति-रेव मानवजीवनस्य अन्तिमं लक्ष्यं निर्धारितम् । यतो हि मुक्तिं विना नात्यन्तिकः सुखलाभो भवितुमर्हति । सर्वे प्राणिनः सुखार्थमेव प्रयतमाना वरीदृश्यते, न कदाचित् दुःखार्थं केषांचिद् भवति क्वापि प्रवृत्तिः ।

अतो भारतीया निःसर्गतो निःश्रेयसमेवान्तिमं लक्ष्यमभिप्रेत्य कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवर्तन्ते । एष शिवपुराण परिशीलनस्य महनीयो महिमा अवगन्तव्यः ।

तस्मादिह संसारे सुखं मे शाश्वतं स्यात् दुःखं च न कदाचन माभूदिति बुद्ध्या दुःखं हातुं सुखं चोपलब्धुं सततमभिलषति प्राणि-मात्रम् । न हि को पि विवेकी स्वल्पसुखमीहते, अपि तु सर्वो पि प्राणी उत्तरोत्तरमधिकमेवा वाञ्छन्ति । सुखान्वेषणे शती-सहस्र-मिच्छति, सहस्री लक्षं, लक्षी च कोटिपति भवितुमभिलषति स हि राज्य-मभिलषति, राजा च साम्राज्यमभीप्सति, सम्राट् चेन्द्रपदवीमहीते । इन्द्रो पि ब्राह्मं पदं, ब्रह्मापि विष्णुपदं, सो पि शिवपदमभिलष्यतीति

तृष्णाया उत्तरोत्तरवर्धनात् कामनारहितस्य पुंसः सुखान्वेषणं भवितुं नार्हति । तथा चाह योगीश्वरो राजा भर्तृहरिः -

निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः ।
लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।
चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिः ब्राह्मं पदं याचते ।
ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं तृष्णावधिं को गतः ।।[1]

यदि भक्तिश्रद्धासमन्वित निष्ठापूर्वकं शिवपुराणस्य सेवनम्, शिवार्चनं भविष्यति चेत् उपर्युक्त वचनानि सत्यानि भविष्यन्ति ।

अष्टादशभेदैर्विभक्तेषु पुराणेषु श्रीमता व्यासदेवेन पुराण लक्षण निर्देशपूर्वकं सर्ग-प्रतिसर्ग-वंश-वंशानुचरित-मन्वन्तर वर्णनम्, अवतार तत्त्वस्य समीक्षा, भक्तिरहस्य मीमांसा, ऐहलौकिक-पारलौकिक सुख-साधनविवेचनम्, प्राणिमात्रस्य कल्याणकामनाय विविधाभ्युदयस्य मार्गप्रदर्शनम्, आदर्शमानव चरित्र चित्रणम्, सर्वधर्मरहस्य संकीर्त्तनम्, वर्णाश्रमधर्म प्रतिपादनम्, विभिन्नप्रकारकोपासनाप्रदर्शनपूर्वकं परमात्म-प्राप्त्युपायोद्बोधनम्, सर्वदर्शनसिद्धान्तनिरूपणम्, संसारसागरसन्त-रणोपायजातं विवेचितमस्ति । किं बहुना सर्वोपयोगिनो धर्मार्थका-ममोक्षादयो विविधा ज्ञातव्या विषया विशेषतः शिवपुराणे विवेचिता सन्ति । ये सर्वथा ऐहलौकिकपारलौकिक साधनानि सन्ति । शिवपुराणे श्रद्धालुषां पुंसां पुराणरहस्य स्फुटावगतये पुराणस्थानर्घर-त्न निकाय इयत्ता प्राणवत्प्रियस्य सर्वाभ्यः हितस्य सर्वैः धार्मिक-

---

1. भर्तृहरि वैराग्यशतके ।

शिरोमणिभिः सर्वथा समादृतस्य सर्वदर्शनसिद्धान्तसम्वलितस्य सर्वो-पासना, सर्वसम्प्रदायविरोधिनो ह्यलौकिकविभावगुम्फितस्य पूज्यपादे न त्रिकालदर्शिना महर्षिणा व्यासदेवेन प्रणीतस्य एतस्य शिवपुराणस्य भाषातु एवं मञ्जुलतरा प्रसादगुणगुम्फिता भावमयी, हृदयग्राहिणी मधुरमयी च विद्यते यथा बाला अपि स्वल्पेनैव प्रयासेन तदध्ययनात् तद्रहस्यमर्मज्ञा भवितुमर्हन्ति । अतः सरलतया भाषा सौष्ठवेन च अनयासासेन बोधगम्यानां पुराणमनुशीलनमस्ति नितान्तमावश्यकम् ।

अपि च - शिवपुराणे वेदवत् भाषात्रयं भावत्रयं गुणाधिकारत्रयं च विद्यते । यथा वेदार्थरहस्य विज्ञाने काठिन्यं तथैव पुराणार्थं रहस्यावबोधने पि तद्वेदनीयम् । पुराणे यत्र केवलं समाधिगम्यविषयाणामेव वर्णनम् विद्यते सैव समाधिभाषेति । यथा-आत्मस्वरूप विवेचनम्, ब्रह्म-प्रकृतिस्वरूपवर्णनम्, दुर्ज्ञेयकर्मरहस्य प्रतिपादनम्, समाधि-भाषातु सर्वत्रैवोपलभ्यते, नास्ति तत्र वैमत्यम् तथा च वर्णनपद्धत्या समाधिगम्यं विषयं लौकिकरीत्या विक्रियते सा हि लौकिकीभाषा प्रतिपाद्यते । यथा-ब्रह्म-प्रकृति (शिवा-शिव) रूपयोः शिव-पार्वत्योः विवाहवर्णनम्, अनाद्यन्तचिन्मय-शिवलिङ्गवर्णनम्, रासलीलारहस्य वर्णनम् च ।

यत्र च-समाधिगम्यविषयाणां परिपुष्टये अनेककल्पसंघटितानां घटनावलीनां समाधिबलेन संस्मृत्य विस्तरशो वर्णनं क्रियते सा भाषा परकीया इति निगद्यते । अस्या भाषात्रयपद्धतेः स्वरूपावगतिं विना यथा वेदार्थरहस्य ज्ञानं दुस्तरं तथा पौराणिकार्थ परिचयो पि दुर्गम एव ।

अतएव भारतीया धार्मिक विचारणामवलम्बे शिव-पुराणमेव समाश्रयन्ति, श्रद्धते, तदनुकूलं च कर्तुं मनसा, वाचा कर्मणा प्रयतन्ते । भारतीय जनतायाः कल्याणार्थं पुराणवचनादि द्वारा धार्मिक सामाजिकसांस्कृतिक कार्याणां प्रवृत्तौ पर्याप्तं प्रेरणमवाप्यते ।

शिवपुराणान्तर्गतानां तीर्थव्रत-दान मन्त्र जपादीनां माहात्म्यमेकोऽन्यो विषयोऽस्ति । प्रत्येकस्य माहात्म्यस्य प्रामाणिकता सिद्धये एकैकमुपाख्यानं सम्बद्धमस्ति । व्रत जप-माहात्म्यानि पुराणस्य अभीष्टां विचारधारामेव पोषयन्ति । विशेषतःशिवपुराणे तान्येवोपाख्यानानि प्रस्तुवन्ति यानि तीर्थ-व्रत-जप-पूजनादि पुरःसरम शिवसम्बद्धानिसन्ति । तानि सर्वाणि प्राणिमात्रस्य लौकिकं पारलौकिकञ्चाभीष्टं पूरयन्ति ।

शिवागमस्य शिवपुराणम्

शिवपुराणे योगबलेन त्रिकालदर्शिना महर्षिणा व्यासदेवेन आदर्शमानवचरित्रचित्रणं, सर्वधर्मरहस्य कीर्तनम्, वर्णाश्रम व्यवस्थाप्रतिपादनं, सर्वदर्शनरहस्य समर्थनम्, कर्तव्यपदप्रदर्शनं, असत्पथ निवृत्तिमार्ग-सूचनम्, ज्ञानस्य-भव ते:कर्मणश्च निरूपणं अवतारस्य विवेचनम् च महता-कौशलेन विहितमस्ति । किं बहुना पुराणे सर्वोपयोगिनो ज्ञातव्या

विषया यथास्थानं निवेशिता: सन्ति । अतएव पुराणम् भारतीय संस्कृते:हृदयमेवेति कथने नास्ति कश्चिदपि अतिशयोक्ति लेश:। अतो हिन्दुजाती प्राणवत् प्रियस्य सर्वाभ्यो हितस्य,वेदवदादरणीयस्य,सर्वे:धार्मिकशिरोमणिभि:सर्वथा समादृतस्य सम्प्रदायविरोधेन सर्वदर्शनसिद्धान्त सर्वोपासनारतस्य समर्थनशीलस्य,अलौकिकभावगुम्फितस्य भगवत:शिवस्य आज्ञास्वरूप शिवपुराणस्याध्ययनेन कर्तव्यनिष्ठा वर्तते । अतएव सर्वथादरणीय: न हेयम् । तदुक्तम्-

> पुराणं मानवोधर्म:साङ्गोवेदश्चिकित्सितम् ।
> आज्ञा सिद्धानि सर्वाणि न हन्तव्यानि हेतुभि: ।।इति

शिवपुराणस्य भाषा प्रसादगुणगुम्फिता भावमयी,अतिसरला,मञ्जुला च वर्तते । येनाल्पज्ञा अपि स्वल्पप्रयासेनैव तदध्ययनत: पुराणमर्मज्ञाभवितुमर्हन्ति,हिन्दुधर्मस्य समुन्नतिं कर्तुं प्रभवन्ति, मानव जन्मन: प्रधानलक्ष्यभूतां भगवत्प्राप्तिमपि कर्तुं शक्नुवन्ति ।

शिवपुराणे न केवलमाचार व्यवहार दैनिकक्रियामात्रस्योल्लेखो स्ति ,अपितु मानवजीवनोपयोगीनां विविधानां भावनानां पूर्ण विवेचनं विद्यते अत:पुराणाध्ययनं विना यथार्थज्ञानं मानवीय जिज्ञासाया:पूर्तिरेव न सम्भवति १-

---

१· म०भा० अनु०प० 27/35

मुक्ति: शिवपुराणे मुक्तिविषयिकाकर्मीकरणप्रसङ्गे पञ्चविध-मुक्तेर्नामोल्लेख:प्रदर्शित:। उक्तञ्च -

> सारूप्या चैव सालोक्या सान्निध्या च तथा परा ।
> सायुज्या च चतुर्थी सा व्रतेनानेन या भवेत् ।।
> कैवल्याख्यापञ्चमी च दुर्लभार्वैथा नृणाम् ।
> तल्लक्षणं प्रवक्ष्यामि श्रूयतामृषि सत्तमा: ।।[1] इति

1. सारूप्यमुक्ति: -

परमात्मन: शिवस्य महाप्रसादात् बुद्धि: यो संजाता। सा तु प्रकृते:कार्यमस्ति । बुद्धिकार्यवर्तित्वात् इयं सार्ष्टिपदेनाप्य-भिहिता । तदुक्तम्-

> महाप्रसादलाभे च बुद्धिश्चापि वशाभवेत् ।
> बुद्धिस्तु कार्यं प्रकृतेस्तत्सार्ष्टिरिति कथ्यते ।।[2] इति

2. सालोक्य मुक्ति:

यदा भक्त:शिवस्य कृपया कर्मजनित पार्थिवविग्रह: स्वस्थीभवति,तदा स जीवात्मा शिवलोकेवासो धिकारी भवति इयमेव सालोक्यमुक्ति:। यथा-

> प्रसादात् परमेशस्य कर्मदेहो यदावश: ।
> तदा वै शिवलोके तु वास: सालोक्य मुच्यते ।।[3] इति

---

1. शि०पु० 4/1/3-7
2. " 1/18/20-21
3. " 1/18/18-19

3. सान्निध्य मुक्ति:

यदा शिवकृपातःपञ्चतन्मात्राणि स्ववशीस्थितानि भवन्ति तदा एव जीवात्मा परमात्मनः सान्निध्यं प्राप्नोति। एतस्मिन्काले तस्य क्रिया-आयुधानि च शिवसादृश्यानि भवन्ति। इयमेव सान्निध्यपदेनोच्यते । तद्यथा-

सामीप्यं याति साम्बस्य तन्मात्रे च वशंगते ।
तदा तु शिव सायुज्यमायुधाद्यैः क्रियादिभिः ।।[1] इति

4. सायुज्यमुक्ति:

यदा भगवतःशिवस्य अनुग्रहात् प्रकृतिरपि वशवर्तिनी संजाता, शिवस्य मानसिक ऐश्वर्यं विनायत्नेन लभ्यते तेन जीवात्मा मुक्तो भूत्वा परमात्मनि विराजते । सा मुक्तिःसायुज्यपदेनोच्चारिता । तदुक्तं शिवपुराणे -

पुनर्महाप्रसादेन प्रकृतिर्वशमेष्यति ।
शिवस्यमानसैश्वर्यं तदा यत्नं भविष्यति ।।
तत्सायुज्यमिति प्राहुर्वेदागमपरायणाः ।।[2] इति

5. कैवल्यमुक्ति:

सर्वथा असामान्या एवं मुक्तिःसुदुर्लभा च । शिवज्ञानोदये अर्थात् आत्मा साक्षात् शिव एवास्ति इति ज्ञाने जाते परब्रह्मणः शिवस्य प्राप्तिःसंजाता, आत्मनःपरमात्मनोरैक्यं अनुभूयते । एवं

---

1. शि० पु० 1/18/19-20
2. " 1/18/21-23

कैवल्य मुक्तिः। उक्तञ्च शिवपुराणे-

> मायातीतं परात्मानं द्वन्द्वातीतं विमत्सरम् ।
> तत्प्राप्तिश्च भवेदत्र शिवज्ञानोदयाद् ध्रुवम् ।।इति

"ननु शिवपुराणस्य मुक्तिप्रयोजकत्वं कथमिति चेत्, अत्रोच्यते । तपःप्रभया कृतसर्वतत्त्वसाक्षात्काराः लब्धयथार्थ ज्ञानाश्च भारतीय समाजनियमप्रवर्तका मनु-व्यास-वाल्मीकि प्रभृतयो महामुनयः समाजोपकाराय निरंतरं प्रयतमाना आसन् । यथा यथा समाजेभ्यः अनाचारा, अत्याचारा, दुराचाराः पापचाराश्च दूरीभवितुमर्हन्ति तथा तथा ते सततं चेष्टन्ते स्म । यथा वा दुर्वृत्तैः सज्जा सुवृत्ता दुर्बला नाभिभूयेरन् पापचारिभिः सत्कर्मचारिणो न पराभूयेरन् समाजे किमप्यपूर्वं स्वर्गसुखमुपस्थितं स्यात् मानवजन्म सार्थकं सम्भवेत्, सततञ्च सत्कर्मसु लोकानां स्पृहा समुपजायेत, तथा नियमान व्यवस्थापयन्तः जगतीतलेऽस्मिन् आर्यं सनातनधर्ममक्षुण्णं परिपालयितुकामा निष्कामा महात्मनः पूज्यतमास्ते च भूतले विचरन्ति स्म [2] ।इति

इदमसत्कर्म यत्तदाचरणेन मानवत्वमनुपपद्यते सद्यः, येन पृथिवीमिमां परित्यज्य लोकान्तर गमनेऽपि नास्ति निस्तारः । तत्र प्रायस्त्वेन दुष्कर्मणा प्राप्तं नरकमपि सर्वविधदुःखदायकमुपस्थितं भवति, तदा मनसि एवं विश्वभावना यत् यदिकदाचित् भूयो मानव-

---

1. शि०पु० 4/41/15-16
2. पुराणपर्यालोचने पृ०सं० 38-39

जन्मलभेयं सदा न पुन: पापलेशमपि समुपार्जयेयम्, येनेदानीमीदृशं कठोरतरं दु:खं दु:खमनुभूयत इति ।

एतच्च विवरणं पुराणप्रणेता भगवान् वेदव्यास:सरसेन सरलेन सुगमेन, समीचीनेन शब्दोपन्यासेन संयोजयामास । शिवपुराणे उपन्यासमुखेनोपस्थापितं पूर्ववर्तिनां जनानां वृत्तं पठन्तो विचवर्तिनो जीवा असत्कर्मणो विपन्निवर्तकतां सत्कर्मणश्च सुखादिसम्पादकतां ज्ञात्वा शुभकर्माणि प्रवर्तन्ते ,असत्कोभ्यश्च प्रतिनिवृत्य सुखमयं जीवनं विधायान्ते विलसन्ति निरन्तरं मानव जन्मनो मुख्ये-लक्ष्ये परमानन्दे परमात्मनि ।

कलि-काल ग्रस्तानां मानवानां इह लौकिक-पारलौकि-कन्वार्थसिद्धये शिवमुखान्नि:सृत शिवपुराणं सर्वथापर्याप्तमेव ।

उक्तञ्च -

> कालव्यालमहात्रास विध्वंसकरमुत्तमम् ।
> शैवं पुराणं परमं शिवेनोक्तं पुरामुने ॥
> सनत्कुमारस्य मुने रुपदेशात्पराादरात् ।
> व्यासेनोक्तं तु संक्षेपात्कलिजानां हिताय च ॥इति

भगवता व्यासदेवेन सनत्कुमारोपदेशात् प्राणिमात्रस्य हिताय शिवस्वरुप शिवपुराणं प्रोच्यते । यत्सेवनात् लौकिक-पारलौकिक मनोरथसिद्धिर्भवति । तदुक्तम्-

---

१· शि०पु०मा०म० १/८-९

एतच्छिवपुराणं हि परमं शास्त्रमुत्तमम् ।
शिवरूपं क्षितौज्ञेयम् सेवनीयं च सर्वथा [1] ।।इति

शिवपुराणस्य पठनात्, श्रवणात्, सेवनाच्च राजसूय-अश्वमेधादीनां यज्ञानां, अग्निष्टोम यज्ञानाञ्च सर्वाणिफलानि शिवकृपातः अनायासे प्राप्नुवन्ति । सहैव भक्ताः पृथिव्यां विपुलान्भोगान् भुक्त्वा शिवलोकमपि प्राप्नुवन्ति । तथोक्तञ्च शिवपुराणे-

पुराणश्रवणाच्छम्भो निंष्पापो जायते नरः।
भुक्त्वा भोगान्सुविपुलाञ्छिवलोकमवाप्नुयात् ।।
राजसूयने यत्पुण्यं अग्निष्टोम शतेन च ।
तत्पुण्यं लभते शम्भोःकथा श्रवणमात्रतः [2] ।।इति

शिवपुराणं हि -जनसाधारणानामशिवं शमयितुं शिव-माहात्म्यप्रतिपादकस्य शिवपुराणस्य पठन-पाठन-श्रवण,मननैः, त्रिविधताप सन्तप्तानां प्राणिनां स्वान्ते शान्तिरुपजायते । अतएव बहवो मनीषिणःसांसारिकप्रपन्चपराय गाम्भिप्सुरःसरम् शिवाराधनपरायणा ऐहलौकिकं-पारलौकिकञ्च अभीष्टंलभमाना अहर्निशं भगवतो निखिलेशस्य गुणगणान् गायमाना लोककल्याणं कुर्वन्ति । इतिशम् ।

---

1. शि० पु० मा०मा० 1/12
2. " 1/15-16

उपहारः

उपसंहारः

यदा स्नातक कक्षायां पठने प्रवृत्तो ऽहं तदानीमेव पुराणानां विषये ज्ञानार्थं महती जिज्ञासा समुत्पन्नाजाता । तदनन्तरं स्नातकोत्तर कक्षायामपि जिज्ञासा दृढ़तरा जाता । पुराणेष्वपि शिवपुराणस्य विषये यदा कदाचिन् किञ्चित् किञ्चित् ज्ञानं जातम् । यदा ऽहं स्नातकोत्तर कक्षामुत्तीर्णवान् परीक्षायां पूर्वं जिज्ञासामाश्रित्य शिवपुराणमाश्रित्य शोधकार्यकरणे प्रवृत्तो ऽभवम्। एतदर्थं मया "शिवपुराण-दृष्ट्या तन्त्रागम सिद्धान्त समीक्षणम्" इति शोध-प्रबन्ध विषयकमपि समीचीनं मे प्रतिभाति । येन अहं शोधकार्ये प्रवृत्तः ।

यद्यपि अहं स्नातकोत्तरकक्षायां साहित्य विभागीयच्छात्रः किन्तु शिवपुराणे तन्त्रागमस्य सिद्धान्ता मया पुस्तकासु सफला सम्यालोचितमना । तत्र सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालये तन्त्रागमसिद्धान्ता प्रचार-प्रसार कार्ये प्रवृत्ते पर दयालुना तन्त्रागम विभागे आगम प्राध्यापक पदमारू-कुर्वता डॉ० राजनाथ त्रिपाठिमहाभागैः "शिवपुराण-दृष्ट्या तन्त्रागम सिद्धान्तसमीक्षणमिति शोध-प्रबन्ध प्रदर्शितः तथा च स्वनिर्देशने पुस्तकासु रचितश्च ।

प्रथमाध्याये

शोध-प्रबन्धे ऽस्मिन् सन्ति पञ्चाध्यायाः येषु क्रमशः प्रथमाध्याये पुराणलक्षण पुरस्सरं विभिन्नपुराणानां विषयांश्चोपस्थाप्य शिवपुराणे के के विषयाः वर्णिताः तेषां वर्णनपूर्वकं पुराणैः सह तन्त्रागमसिद्धान्तस्य कीदृशः सम्बन्धः स्थितो, पुराणेषु शिवपुराणस्य कीदृशं महत्त्वं तन्त्र स्थानं दरीदृश्यते इति तु तन्त्रागम राद्धान्तेन मया लेखेन निष्पादितः।

द्वितीया ध्याये

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् इति सिद्धान्तेन शिवपुराणस्य दार्शनिकं पक्षमपि व्याख्यातीति शिवपुराणे विशेषतः संहितायां संहितापरकविषयप्रतिपादनपूर्वकं रुद्रसंहितायां क्रमतः सृष्ट्या नामाकरणं तन्त्रागमस्यान्य मया वर्णितम् । अत्रैव प्रसङ्गे शतरुद्रसंहिता वर्णी कोटिरुद्रसंहितायां शतरुद्र-कोटिरुद्रसंहिता कैलाससंहिताभ्यां तत्र तन्त्रागमसिद्धान्ता मया बहुशः संक्षेपेण प्रतिपादिताः । अत्रैव उमासंहितायां पराम्बिकायाः प्रार्थनयाः तन्त्रवर्णनं पूर्वकं वायवीय संहिता विषये पि विविधेषु विषयेषु तन्त्रागमस्य सम्बन्ध तत्त्वसिद्धान्तान्यपि प्रदर्शितम् ।

तृतीया ध्याये

मया तु शोध प्रबन्धे तन्त्रागमशास्त्रस्य सिद्धान्तानां पुराणदृष्ट्या कीदृशमुपयोगित्वं प्रतीयते इति प्रसङ्गे तन्त्रशब्दस्य कीदृशः प्रकारः तस्यास्योपयोगः, आगमशब्दस्यापि विचारः आगमस्य "आगताः शम्भुवक्त्रेभ्यः" इति शास्त्रसिद्धान्तेन तन्त्रागमे शाक्तशैव गाणपत्यादि वैष्णवानां विवेचनपूर्वकं तन्त्रागम सिद्धान्तानां शिवस्य कल्याणकृत्पन्था शिवरूपस्य विमर्शनं पूर्वकं तन्त्रागमसिद्धान्तानां विवेचनमपि मया यत्र कुत्रापि विस्तरेण सम्यक् संक्षेपेणादि विस्तारितः । एतदेवाधिकं तत्त्वकमाध्याये विशेषेण तन्त्रागम शब्दानां विशदविवेचनं गुरूणां कृपया मयोपपादितम् ।

चतुर्थेऽध्याये

शिवपुराणे शिवलिङ्गं कथमिति प्रश्नस्योत्तरं विशदीकृत्य लिङ्गपरिचये ऽपि वर्णिता ये विचाराः। कीदृशं लिङ्गमिति तु [illegible] किन्च प्रमापरिचये शिवस्य कीदृशं रूपं विधते तस्य तात्पर्यं। द्वादशज्योतिर्लिङ्गादि परिचये ऽपि शिवस्य वास्तविकं रूपं वर्णितम्। किन्च रुद्राक्षादिरपि [illegible] [illegible] [illegible] इति को हेतुः। इति चतुर्थे विस्तारेण प्रतिपादितं शिवस्य [illegible] [illegible] [illegible] तत्त्वं ग्रन्थविस्तारभयाद्दृष्ट्वा [illegible] [illegible]।

पञ्चमाध्याये

अन्तिमोपदेशस्य महिमातीव आवश्यक इति कृत्वा पञ्चमाध्याये ऽस्मिन्नध्याये ऽपि निरूपितानां शिवतत्त्वानां सन्नि-धान तत्त्वानामन्यापि वर्णनं कृतम्। अत्र तु शिवस्य [illegible] तत्त्वस्य विवेकपुरस्सरं [illegible] शिवस्य योगाचारं वर्णितम्। "नमः शिवाय" इति मन्त्रस्य वर्णनपूर्वकं [illegible] [illegible] प्रसङ्गे शिवपुराणः [illegible] [illegible] [illegible] तथा च पञ्चमे ऽपि मोक्षादि [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] प्रतिपादितम्। शिवपुराणस्य सम्यगस्य सिद्धान्ता-नुरोधेन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्त्व-ज्ञाना यदि [illegible] [illegible] [illegible] ऽपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आनन्द [illegible]।

॥इति शम्॥